

Anna Davidsson Bremborg

Yrke: begravningsentreprenör

Om utanförskap, döda kroppar, riter
och professionalisering

LUND STUDIES
IN SOCIOLOGY OF RELIGION

Editor
Curt Dahlgren

VOLUME 2

LUNDS UNIVERSITET

© Anna Davidsson Bremborg 2002

Lunds universitet
Teologiska institutionen
Avdelningen för religionsbeteendevetenskap
Allhelgona Kyrkogata 8
223 62 LUND

ISSN 1651-4432
ISBN 91-628-5410-0

Tryckt av Studentlitteratur AB, Lund

Innehållsförteckning

1. INLEDNING	1
DISPOSITION	3
TIDIGARE FORSKNING	4
NÅGRA BEGREPP	8
VAD HÄNDER MED KROPPEN NÄR MAN DÖR	11
2. METOD OCH MATERIAL	14
FORSKNINGSPROCESSEN	14
INTERVJUER	15
FÄLTSTUDIER	18
FORSKNINGSETISKA ÖVERVÄGANDEN	23
TILLFÖRLITLIGHET, GILTIGHET OCH GENERALISERBARHET	24
FORSKAREN OCH FORSKNINGEN	25
3. FRÅN INTRESSEFÖRENING TILL AUKTORISATIONSORGANISATION	29
YRKET BEGRAVNINGSENTREPRENÖR TAR FORM	30
SBF BILDAS	32
NYA KRAFTTAG	33
NYA MEDLEMSREGLER	35
KONKURRENSEN	37
SAMMANFATTNING	39
4. STIGMATISERAD EXPERT	40
UTANFÖRSKAP	41
ETT YRKESSTIGMA	42
MASSMEDIAS BILD AV YRKET	45
MEMENTO	49
SAMHÄLLSDEBATTEN I MEMENTO	52

INFORMATIONSSPRIDNING	55
FÖRSÖK ATT FÖRÄNDRA SYNEN	57
TELEGRAM – EN SPECIALSTUDIE	59
FÖNSTRET MOT GATAN	62
SAMMANFATTNING	62
5. DÖDA KROPPAR	65
NÄRHET OCH AVSTÅND	66
KROPP, KONTROLL OCH IDENTITET	67
KONTROLL ÖVER DEN DÖDA KROPPEN	69
ATT BEVARA OCH REKONSTRUERA KROPPEN	70
BALSAMERING I SVERIGE	74
GRAVSÄTTNING OCH KONTROLL	78
BORT FRÅN DE LEVANDE	80
I KISTAN	83
DEN GODA DÖDEN	86
KROPPEN SOM ARENA FÖR KONFLIKTER	90
INTIMITET OCH DISTANS	95
BESMITTAD	96
DEN FYSISKA ANSTRÄNGNINGEN	97
FÖRBUNDET OCH KROPPEN	101
SAMMANFATTNING	102
6. MÖTEN MED ANHÖRIGA	104
KUNDBESÖK	105
FÖRSTA KONTAKTEN	108
TILLIT TILL EXPERTEN	110
RÅDGIVAREN	112
DEN PERSONLIGA BEGRAVNINGEN	115
AUTENTICITET	117
AKTIVA OCH ENGAGERADE ANHÖRIGA	119
HINDER	121
PRINCIPER FÖR VALEN	123
KISTAN	126
MUSLIMSKA OCH JUDISKA BEGRAVNINGAR	128
OSÄMJA BLAND DE ANHÖRIGA	130
I RECEPTIONEN	133
EN HEMLIKNANDE MILJÖ	135

KUNDOMSORG	137
KONSERTER – EN SPECIALSTUDIE	139
EN DAG PÅ JOBBET.....	141
ATT GE OCH TA EMOT	145
KRÄVANDE BEGRAVNINGAR	147
STRESS	148
HANDLEDNING	151
TACKSAMHET.....	152
SAMMANFATTNING.....	153
7. BEGRAVNINGSRITER	155
RITDEFINITION	156
BEGRAVNINGSRITER.....	158
UTSJUNGNING, BISÄTTNING OCH UTFÄRDSBÖN	160
ATT SE DEN AVLIDNE	163
TRE VISNINGAR	166
NÄR DET INTE BLIR SOM MAN TÄNKT SIG	172
VEMS OMRÅDE?	173
URNSÄTTNING.....	175
PÅ BEGRAVNINGSGUDSTJÄNSTEN	177
ROLLFÖRVÄNTNINGAR	181
ANHÖRIGA I KONFLIKT	183
BORGERLIG BEGRAVNINGSFÖRRÄTTARE	185
BEGRAVNING UTAN OFFICIANT	187
MINNESSTUND	188
EN ENDA RIT	189
SAMMANFATTNING.....	191
8. ANALYS OCH DISKUSSION	192
PROFESSIONALISERING AV ORGANISATIONER	194
SBF OCH PROFESSIONALISERINGEN	196
UTBILDNING – ÖNSKVÄRD FÖR VEM OCH TILL VAD?	198
TEKNISK PROFESSIONALISERING.....	201
PROFESSIONALISERING GENOM ERKÄNNANDE	202
FRÅN TING TILL LEVANDE MÄNNISKOR	204
BEGRAVNINGEN – EN SKÄRNINGSPUNKT.....	207

PROFESSIONALISERING PÅ VERKSAMHETSFÄLTET	207
BEGRAVNINGSFÄLTET	209
BEGRAVNINGSENTREPRENÖRERNAS VERKSAMHETSFÄLT	211
BEGRAVNINGSGUDSTJÄNSTEN SOM RITFÄLT	213
RITENS SOCIALA FUNKTION	215
EN POSTMODERN RITTEORI	216
FÖRRÄTTNINGSRELIGIOSITET	218
EN PERSONLIG OCH POSITIV BEGRAVNING	221
PROFESSIONALISERING PÅ RITFÄLTET	223
FORTSATT PROFESSIONALISERING?	229
SAMMANFATTNING	229
9. EN SUMMERANDE BLICK FRAMÅT	233
"TRÅDAR" FRÅN DE OLIKA KAPITLEN	234
FRAMTIDEN	235
SLUTORD	240
EFTERORD	241
SUMMARY	243
APPENDIX	253
LITTERATUR- OCH KÄLLFÖRTECKNING	254
LITTERATUR	254
TRYCKTA KÄLLOR FRÅN SBF	266
OTRYCKTA KÄLLOR	267
FÖRKORTNINGSLISTA	268

1

Inledning

Begravningsentreprenör. ”Redan själva ordet – tjugotvå bokstäver – är som en dyster bård av granris” skriver Lars Ardelius.¹ Men i mötet med två begravningsentreprenörer överraskas han. Den första han möter har begravningsbyrån i hemmet, och frun bjuder på kaffe och rikligt med kaffebröd till. Den andra tar emot i ett ljust kontor, där Ardelius tycker att döden är undangömd. Begravningsentreprenörerna framstår som vanliga och vänliga. Texten illustreras med ett fotografi, ett privat vykort, föreställande en äldre, magerlagd man iklädd svart kostym som med beklagande blick tittar in i kameran. Han håller ett anteckningsblock i handen, där han står bland gravstenar inne i en lagerlokal. Fotografiet är fjärran från textens berättelser. All den närhet Ardelius förmedlat i ord blir med bilden förvandlad till ett betraktande av en märklig yrkesgrupp.

Det finns en dubbelhet som Ardelius ger uttryck för och som ofta återkommer när man talar om begravningsentreprenörer. Vem är egentligen begravningsentreprenören - en gnidig person som skor sig på den som är ledsn och hjälplös eller en lyssnande och tröstande person som hjälper till i en svår situation?

De här motsatta bilderna väckte en nyfikenhet hos mig. Vem är det som när man frågar efter yrket, svarar ”Begravningsentreprenör”? För oavsett den bild många har av begravningsentreprenören, tar de hjälp av en när någon dött. Begravningsentreprenörerna har en given plats i vårt samhälle, något som blev tydligt för mig när en äldre släkting dog. När döden var ett faktum och vi suttit en stund kring den avlidne frågade jag vårdpersonalen vad vi skulle göra, och svaret löd: ”Ring begravningsbyrån!” De räknade med att en begravningsentreprenör skulle sköta allt som hade med den avlidne

¹ Ardelius 1990:117.

– och oss – att göra: transporten till bårhuset, eventuella avskedsri-
ter och samtal om sorg.

Det är många praktiska och administrativa uppgifter som följer på ett dödsfall, och idag låter de anhöriga oftast begravningsentreprenören utföra dessa. Begravningsentreprenörsyrket består därför till stor del av att bistå med tjänster, medan försäljningen av varor kommer i andra hand. Sett i ett längre perspektiv är detta en del av en förändring mot ett serviceyrke. Men trots att de flesta någon gång i livet, eller i döden, möter en begravningsentreprenör, vet få vad de egentligen arbetar med.

Det var mot denna bakgrund som dåvarande Rådet för arbetslivsforskning (Ralf) 1997 gav bidrag till en studie om begravningsentreprenörer, med särskild betoning på att yrket tillhör den växande tjänstesektorn.² Denna avhandling är ett resultat av projektet. Ett av syftena med studien har därför varit tydligt relaterat till arbetslivsforskning: *att beskriva vad begravningsentreprenörer gör och hur de upplever sitt arbete.*

Ett andra syfte har sin bakgrund i att forskningen bedrivits på Teologiska institutionen i Lund. Förutom nyfikenheten på begravningsentreprenörer generellt, har mitt intresse varit inriktat på riter kring avlidna. Som präst i en storstad märkte jag att jag sällan efterfrågades vid andra riter efter ett dödsfall än begravningsgudstjänsten. Detta gjorde mig nyfiken på i vad mån andra riter förekommer, hur de går till och vem som bestämmer vad som ska ske. Studien har därför även syftet *att klarlägga om, och i så fall hur, begravningsentreprenörer påverkar riter kring avlidna, såväl offentliga som mer privata riter.*

Med tiden kom studien att spreta åt flera håll. En anledning var avsaknaden av andra studier, vilket gjorde många aspekter intressanta. Det finns i avhandlingen inte en övergripande teori, utan ett flertal perspektiv används. Sociologiska teorier kring utanförskap, kropp, sorg, professionalisering och riter är några av de infallsvinklar som använts för att förstå begravningsentreprenörernas arbete.³

² Ralf bidrog, efter en ansökan från prof. Göran Gustafsson, med finansiering under tre år till projektet *Begravningsbyråerna – traditionella företag med växande uppgifter* (projekt 97/0964). Ytterligare ett år finansierade Teologiska fakulteten den doktorandtjänst som varit en förutsättning för avhandlingen.

³ I projektet ingick även att analysera arbetet ur ett genusperspektiv. I artikeln "Vem tar hand om den döda kroppen?" (Bremborg 2002) diskuteras genusarbetsdelning på begravningsbyrån.

Bokens kapitel skiljer sig därför relativt mycket åt, samtidigt som de hänger samman, inte minst därför att teorierna ofta går in i varandra.

En avgränsning har gjorts, då studien enbart innefattar begravningsentreprenörer som arbetar på byråer som är medlemmar i Sveriges Begravningsbyråers Förbund, SBF. Varken andra begravningsentreprenörer eller andra yrkesgrupper ingår i studien. Avgränsningen har haft fördelen att fokus har kunnat sättas på den enskilda begravningsentreprenören, ett aktörsperspektiv som blivit allt mer uppmärksammat inom arbetslivsforskningen.⁴ SBF som förbund och dess organisation har enbart studerats som bakgrund för att förstå den enskilda begravningsentreprenörens arbetssituation.

Primärt fokuserar studien på nutiden, men det finns också ett förändringsperspektiv som sträcker sig ett par decennier bakåt. Under denna tid har en hel del organisatoriska förändringar gjorts som fått återverkningar på den enskilda begravningsentreprenören.

Avhandlingen baseras främst på tre typer av material: skrifter från SBF, intervjuer med begravningsentreprenörer och fältstudier på begravningsbyråer.

Disposition

Kapitel ett innehåller förutom en beskrivning av syftet med studien, en kortare sammanställning av forskning som tidigare bedrivits inom det aktuella ämnesområdet, en diskussion om några begrepp som används i avhandlingen samt en översikt över vad som händer när någon dött.

Kapitel två beskriver den metodiska bakgrunden, materialet och studiernas genomförande.

Kapitel tre tecknar yrkets utveckling, med särskilt fokus på förändringsprocesser inom Sveriges Begravningsbyråers Förbund.

Kapitel fyra ser på begravningsentreprenörer i relation till omgivningen. Det handlar både om hur entreprenörerna upplever att andra ser på dem, och om den bild av sig själva som de vill föra ut.

Kapitel fem fokuserar på döda kroppar. Ur ett kulturellt perspektiv diskuteras den allmänna synen på döda kroppar i samhället och

⁴ Karlsson 1999:79.

hur den påverkar begravningsentreprenörerna, och ur ett arbetslivsperspektiv visas vilken betydelse, fysiskt och psykiskt, döda kroppar har på arbetet.

Kapitel sex tar upp möten med anhöriga. Trots att begravningsentreprenörers arbete ofta sammankopplas med döda kroppar, är det de anhöriga som begravningsentreprenörerna själva framhåller som det centrala i arbetet. Hur arbetet ser ut, vad man gör och hur man upplever arbetet, presenteras.

Kapitel sju handlar om riter, såväl sådana som begravningsentreprenörerna själva leder som begravningsgudstjänster.

Kapitel åtta fogar samman resultaten i en analys över begravningsentreprenörernas arbete. Med hjälp av olika professionaliseringsteorier och ritteorier samt några religionssociologiska studier diskuteras om och i så fall hur man kan tala om en professionalisering av begravningsentreprenörsyrket.

Kapitel nio har framtiden i fokus. Utifrån studiens resultat försöker jag se hur yrket kan komma att utvecklas.

Tidigare forskning

Den forskning kring begravningsentreprenörer som har genomförts är begränsad, inte minst i Sverige. Över huvud taget har forskningen kring begravningar och handhavandet av avlidna varit satt på undantag, men under de senaste åren har flera forskare börjat intressera sig för ämnet ur olika perspektiv. Jag kommer här att först och främst ta upp den forskning som rör begravningsentreprenörer, för att i andra hand nämna något av den allmänna forskning som rör död och begravning. För den som är intresserad av en djupare litteraturgenomgång hänvisas till *Encyclopedia of Death, Dying and Bereavement* (2001) där en omfattande bibliografi återfinns.

Den svenska forskningen kring död och begravning tog sin början med David Nylunds avhandling (1917) om begravningsritualet och begravnings seder i Svenska kyrkan från 1500-talet och framåt. Det största och mest välkända verket om begravnings seder är emellertid *När döden gästar* (1937) av folklivsforskaren Louise Hagberg. I boken skildras såväl seder och bruk som trosföreställningar kring död och begravning, främst från tiden före och runt

sekelskiftet 1900. Senare har etnologen Nils-Arvid Bringéus skrivit flera böcker och artiklar om begravningar ur främst ett historiskt perspektiv. Bland dessa kan nämnas *Livets högtider* (1987) och ”Vår hållning till döden” (1994).

Den första ansatsen till att undersöka begravningsentreprenörer som yrkesgrupp gjordes av Nordiska museet 1957-58. De svar som kom in genom frågelistan, sammanställdes dock aldrig i någon rapport.⁵ Utvecklingen av yrket har därför inte blivit beskriven förrän i Eva Åhrén Snickares avhandling *Döden, kroppen och moderniteten* (2002) där hon analyserar detta material tillsammans med annat arkivmaterial. Avhandlingen belyser förutom begravningsbyråernas framväxt, flera aspekter av synen på döden kring tiden före och efter sekelskiftet 1900: kremeringens framväxt, fotografier av avlidna, anatomiska undersökningar och utställningar av döda kroppar.

Etnologen Lynn Åkesson genomförde i mitten av 1990-talet en studie av yrkesgrupper som sysslar med den döda kroppen. *Mellan levande och döda* (1997) är en bok som utförligt skildrar bland andra begravningsentreprenörer i det svenska senmoderna samhället. I övrigt finns det få skildringar av begravningsentreprenörer. Branschen har låtit ge ut två specialskrivna böcker: Lotte Mjöberg skrev *Femtio år i livets tjänst* (1995) inför Fonus 50-årsjubileum, och Eva Jansson *Sista resan* (1996) på uppdrag av SBF med anledning av deras 75-årsjubileum 1997. Dessutom finns det ett par arbeten som berör begravningsentreprenörer ur en ekonomisk aspekt: Rune M. Lindgrens *Den tysta marknaden* (1978) och Charlotte Reimersons *Den sista tjänsten* (1994). Kostnaderna kring begravningar har även varit föremål för en statlig utredning *Vad kostar begravningar – vem betalar?* (SOU 1990:82).

För fler studier av begravningsentreprenörer har det varit tvunget att söka sig utomlands. Den norske sociologen Per Tanggaard gjorde i mitten av 1970-talet ett halvårs fältstudier på en begravningsbyrå i Oslo och skildrar detta i artikeln ”Jeg vet meg en søvn...” (1977). I ett senare forskningsprojekt, som resulterade i rapporten *Begravelsesbyrået bedre enn sitt rykte, presten ikke verst*

⁵ Nm 166. Frågelistan omnämns av Anna-Maja Nylén (1958) som var ansvarig för undersökningen. 22 personer intervjuades alternativt skrev själva ner svaren på de frågor som ställdes.

hun heller (1992), visar Tanggaard hur anhöriga upplevde kontakten med begravningsbyrån och prästen.

Annars är det framför allt Storbritannien som dominerat forskningen kring död och begravning. Ett nätverk av forskare har byggts upp det senaste decenniet i landet. Sedan 1991 samlas man årligen till en konferens i Leicester. Tre antologier har utmynnat därifrån: *The Sociology of Death* (1993),⁶ *Death, Gender and Ethnicity* (1997)⁷ och *Grief, Mourning and Death Ritual* (2001)⁸. 1993 anordnades för första gången en konferens kring ”The Social Context of Death, Dying and Disposal”. Flera föredrag från denna konferens har publicerats i *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal* (1996)⁹ och *The Changing Face of Death: Historical Accounts of Death and Dying* (1997)¹⁰. Konferensen hålls numera vartannat år och har blivit ett internationellt forum där företrädare från olika discipliner möts – historiker, konstvetare, sociologer, psykologer, antropologer med flera.

En del av det som ventilerats på konferenserna har även publicerats i tidskriften *Mortality*, som sedan 1996 utkommer med tre nummer per år.¹¹ Peter Jupp är en av redaktörerna och han har även stått bakom åtskilliga antologier.¹²

En av de mest produktiva forskarna i ämnet är sociologen Tony Walter. Han ansvarar för en mastersutbildning i ”Death and Society” vid University of Reading och har i böcker och artiklar analyserat många olika aspekter på ämnet död: begravningsceremonier, prinsessan Dianas död, livet efter döden och anhörigas upplevelser av avlidna (1990, 1993, 1994, 1996a, 1996b, 1997, 1999a, 1999b). En annan britt värd att lyfta fram är Douglas J. Davies, som i *Death, Ritual and Belief* (1997) försöker att med en övergripande teori ta ett helhetsgrepp på ämnet död och begravning.

Vad gäller brittisk forskning om begravningsentreprenörer är Glennys Howarth det främsta namnet. I *Last Rites* (1996) skildrar

⁶ Red. David Field.

⁷ Red. David Field m.fl.

⁸ Red. Jenny Hockey m.fl.

⁹ Red. Glennys Howarth & Peter Jupp.

¹⁰ Red. Peter Jupp & Glennys Howarth.

¹¹ Fr.o.m. 2003 blir den en kvartalstidskrift.

¹² *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal* (1996), *The Changing Face of Death* (1997), *Interpreting Death* (1997) och *Death in England – an illustrated history* (1999). Se även Jupp 1993, 1997 och Jupp & Walter 1999.

och analyserar hon begravningsentreprenörernas arbete utifrån ett årslångt fältarbete på en byrå i London. Hennes analys och teoretiska infallsvinklar har varit till stor hjälp för mitt arbete. I *Beyond the Body* (1999), vidareutvecklar hon tillsammans med Elizabeth Hallam och Jenny Hockey teorier kring den döda kroppen. Howarth har dessutom publicerat artiklar om begravningsseder i England och efterlevandes sorgeupplevelser (1997a, 1997b, 2000, 2001). Även Mary Bradbury fokuserar på den döda kroppen och i *Representations of Death* (1999) följer hon dess väg från dödsfallet till anhörigas upplevelser av den. Bradbury berör begravningsentreprenörer utifrån deras perspektiv på hur den döda kroppen hanteras.

Ytterligare briter som skrivit om begravningsentreprenörer är Julian Litten som framförallt ägnat sig åt historiska perspektiv, bland annat i *The English Way of Death* (1991), och Brian Parsons som med en artikel om de brittiska begravningsbyråerna, "Yesterday, today and tomorrow", visar på de förändringar som ägt rum inom branschen fram till den senare hälften av 1990-talet. Nämnas bör även fotografen Len Grants porträttbok av arbetare inom begravningsbranschen i stort, *A way of Life* (1999), med fotografier åtföljda av träffsäkra citat från de intervjuer han gjort.

Slutligen vill jag lyfta fram några religionssociologiska undersökningar om begravningsseden i Sverige från det senaste decenniet, även om de inte specifikt rör begravningsentreprenörernas arbete. I början av 1990-talet genomförde Anders Bäckström en mindre studie av orgelmusik, solomusik, psalmer och bibelord vid begravningar, samt dödsannonsers symboler, *Den svenska begravningsseden* (1992).

Dödsannonserna blev även föremål för en studie av Curt Dahlgren, som i *När döden skiljer oss åt...* (2000) ser på dem ur ett förändringsperspektiv från 1945 till 1999. I en artikel, "Dödens semiotik" (2002), belyser Dahlgren gravstenarnas symboler.

Göran Gustafsson har i flera artiklar belyst begravningsseden utifrån olika perspektiv: "Deltagandet i begravningarna. Utveckling och regionala variationer" (1997), "Begravningssamtalet – en studie av kyrklig praxis under 1900-talet" (1998) och "Begravningen – en skärningspunkt mellan stat, marknad och civilt samhälle" (2000). I *Begravningssed på 1990-talet* (2001) redovisar Gustafsson resulta-

tet av en enkätundersökning bland präster där de beskrev arbetet kring en specifik begravning.

Vidare har ett par studier av kyrkogårdens sociala betydelse genomförts, dels Inger Berglunds *Kyrkogårdens meditativa rum* (1994), dels Eva Reimers "Döden och identiteten. Gravar och begravningar som kulturell kommunikation" (1999)¹³.

Med denna översikt har jag velat ge en inblick i den litteratur som finns om begravningsentreprenörer och om närliggande ämnen. Men listan är långt ifrån komplett vad gäller ämnet död och begravning, utan tar främst upp forskning som varit relevant för den här studien.

Några begrepp

Ett problem med denna avhandling framgår redan av titeln och det är ordet begravningsentreprenör. Yrkestiteln är nämligen inte självklar. Riktigast vore att säga att studien handlar om "dem som arbetar på en begravningsbyrå och som kommer i kontakt med avlidna och/eller anhöriga",¹⁴ men språkligt sett är detta förstås en omöjlig terminologi.

Ordet begravningsentreprenör finns belagt sedan 1871,¹⁵ och är det ord som använts i litteratur om yrkesgruppen. Jag märkte dock tidigt under intervjuerna att ordet är problematiskt. Ett tydligt tecken på detta är att bara hälften av intervjupersonerna använder det om sig själva. Ulf¹⁶, exempelvis, menar att ordet begravningsentreprenör passar bra in på hans chef, precis som en som rör om en byggnadsfirma är byggnadsentreprenör. Vad han ska kalla sig själv vet han inte.

Det är så svårt att hitta ett ord för oss som är anställda på begravningsbyrån. Du kan vara byggnadsarbetare och fabriksarbetare, men begravningsarbetare är inte så där riktigt...

¹³ Artikeln har även publicerats i *Mortality 2/99* med titeln "Death and identity: graves and funerals as cultural communication".

¹⁴ Det finns en grupp som arbetar med anhöriga och som inte ingår i studien, och det är de jurister som ibland är en del av begravningsbyråns personal. Jag har valt att inte ta med dem, samtidigt som juridiska frågor hanteras av en del av de intervjuade, men då inte som huvudsaklig syssla.

¹⁵ *Nationalencyklopedins ordbok*, Band 1 (A-Hz) 1995: *begravningsentreprenör*.

¹⁶ Alla personer namngivna med endast förnamn är intervjupersoner med kodnamn, se kap. 2 *Intervjuer*.

När Erik svarar får det formen av en bekännelse och han anför ett lingvistiskt problem.

Tyvärr så säger jag ju att jag är begravningsentreprenör vilket är felaktigt egentligen för vi har ju inte entreprenad på någonting. Men det blir väl det vad jag brukar säga.

Vem som har rätt vad gäller lämpligheten i att använda ordet kan diskuteras. I *Nationalencyklopedins ordbok* står att ordet *entreprenör* betyder ”person eller firma som åtar sig entreprenad” där *entreprenad* i sin tur betyder ”åtagande att mot viss ersättning utföra större arbetsuppgift”. Om man ser varje enskilt begravningsuppdrag som en arbetsuppgift man organiserar och utför, passar ordet *entreprenör* väl in, vilket motsäger Erik. Men enligt samma ordbok är *begravningsentreprenör* en ”person som förestår begravningsbyrå”. Här lägger man in ledarskapsrollen av byrån, och inte arbetsuppgiften, i betydelsen, vilket ger Ulf rätt.

Men problemet är inte bara språkligt. Många uppfattar att ordet *begravningsentreprenör* har en negativ klang. När jag frågade Sven om han använder det som yrkestitel svarade han: *Nej, det tycker jag är ett vidrigt ord!* Istället försöker många att kringgå det. En tredjedel av dem jag intervjuade föredrog att säga antingen att de jobbar på, har eller driver en begravningsbyrå när de får en fråga om vad de arbetar med.

Inom SBF och dess ledning har man de senaste åren försökt förändra yrkestiteln till *begravningsrådgivare*, bland annat av marknadsföringsskäl. I en intern broschyr förklarar man varför denna förändring är viktig.

Det är orättvist. Men någonstans kommer nidsbilden av *begravningsentreprenören* i solkig kostym och med tumstocken i fickan ifrån. Kanske bara från misstanken eller rädslan för att någon kan sko sig på ens olycka. Eller kanske har titeln *begravningsentreprenör* sänt ut fel signaler. *Entreprenör* kan ju närmast översättas med *företagare*, vilket du ju självklart också är, men frågan är om det ska stå på visitkortet.

Smaka på skillnaden: *begravningsentreprenör* eller *begravningsrådgivare*? Vilket fungerar bäst för att upphäva obalansen mellan kunden (olycksdrabbad) och dig (företagaren)?¹⁷

¹⁷ *Marknadsdialogen 2*

Eriks ”bekännelse” ovan kanske är ett uttryck för att förbundet driver denna linje, ordet begravningsentreprenör är inte lämpligt. Men få av dem jag träffade använder ordet begravningsrådgivare. Inge-
mar hade visserligen satt titeln på sina nytryckta visitkort: ”*Förr har man ju alltid sagt begravningsentreprenör, men numera begravningsrådgivare, nya ordet*”, fast av gammal vana säger han ofta begravningsentreprenör. Av dem jag mötte var Fredrik den som arbetat kortast tid i branschen, ett år. Han var den ende som uttryckligen presenterade sig som begravningsrådgivare. Det är ”*ett litet vackert ord*”, som han själv uttryckte det. Men, tillade han, om han ägde byrån, så skulle han kanske säga begravningsentreprenör.

I Storbritannien ändrade begravningsentreprenörsförbundet 1935 sitt namn, och därmed yrkestiteln, som ett led i att försöka få högre status. The British Undertakers’ Association blev National Association of Funeral Directors.¹⁸ Det finns stora likheter med diskussionen om begravningsrådgivare som ny yrkestitel, då ”undertaker” ligger nära betydelsen av svenskans entreprenör och ansågs ha allt för negativa konnotationer.

SBF ändrade 1995 sitt namn, från att ha varit en förkortning av Sveriges Begravningsentreprenörers Förbund, till Sveriges Begravningsbyråers Förbund. Officiellt var detta en förändring som enbart speglade realiteten, att det är byråerna och inte de enskilda personerna som är medlemmar i förbundet.¹⁹ Samtidigt kan det ses som ett öppning för en annan titel än begravningsentreprenör.

Ännu är dock inte något alternativt ord till begravningsentreprenör etablerat. Jag kommer därför att använda begravningsentreprenör,²⁰ och hoppas samtidigt att de som har något emot ordet har overseende med detta. Och kanske blir användandet av detta ord i framtiden ett tecken på när studien genomfördes.

I övrigt har jag gjort några begreppsval som jag redan här vill lyfta fram. Jag använder ordet avlidna för dem som är döda, och jag skriver om döda kroppar. Däremot använder jag inte ordet lik,²¹

¹⁸ Howarth 1996:18.

¹⁹ *Memento* 2/95.

²⁰ Ibland förkortat ”entreprenör” för att undvika allt för långa ord.

²¹ Med undantag för begreppet likfält, se kap. 8.

eftersom vissa anser att ordet är stötande och tycker att det har en nedvärderande innebörd.

De som kommer till begravningsbyråerna och beställer ett uppdrag benämner jag anhöriga. Alternativet hade kunnat vara kunder, men många begravningsentreprenörer värjer sig mot det ordet. Det kan även diskuteras huruvida det är den som beställer uppdraget eller dödsboet som är kund. Anhörig kan i det här sammanhanget vara en person i den avlidnes familj eller släkt, eller en god man. Begreppet betyder inte nödvändigtvis att personen stått den avlidne nära, även om detta givetvis är vanligast. När de anhöriga besöker byrån kallar jag dock detta för kundbesök, liksom att jag talar om kundsamtal, främst i avsaknad av andra ord. Slutligen använder jag ordet begravning för den akt som kan vara en begravningsgudstjänst (inom alla samfund) eller en borgerlig begravning.²²

Vad händer med kroppen när man dör

Begravningsentreprenörernas arbete ingår i ett större skeende där den döda kroppen har en central roll.²³ Innan man läser de kommande kapitlen om begravningsentreprenörernas arbete kan det vara bra att ha den gängse gången för vad som händer med den döda kroppen klar för sig. Tiden den avlidne tillbringar på de olika platserna varierar beroende på lokala förhållanden, såsom tillgången på bårhus och bisättningslokaler. Översikten, som tecknar ett ”normalt” händelseförlopp, bygger i huvudsak på den lagstiftning som reglerar vad som händer med kroppen, det vill säga Hälso- och sjukvårdslagen, Begravningslagen och Obduktionslagen,²⁴ och är bara en kort genomgång. Mycket återkommer och problematiseras i de senare kapitlen.

²² Ordet används alltså inte i en utökad betydelse för flera riter eller skeenden kring en avliden person (jfr Erman 2001:61, Kyrkoordningen 2000, 24 kap. 1 §).

²³ Se Prior 1989, Bradbury 1999. Det här påståendet kommer att problematiseras och modifieras, men för att inte komplicera det ytterligare här, vill jag ändå utgå ifrån det perspektivet.

²⁴ SFS 1982:763, SFS 1990:1144, respektive SFS 1995:832.

Ett "normalt" händelseförlopp vid ett dödsfall

Dödsfall	Vid ett dödsfall ska en läkare utfärda dödsbevis och intyg om dödsorsaken. Dödsbeviset skickas till skattemyndigheterna som utfärdar ett intyg om att stoftet får gravsättas eller kremeras.
Rättsmedicinsk undersökning	Om misstanke om brott föreligger, överlämnas ärendet till polisen och en rättsmedicinsk undersökning görs.
Klinisk obduktion	Om dödsorsaken är okänd eller ytterligare kunskap behövs kan en klinisk obduktion genomgå, såvida inte den avlidne eller de närmast anhöriga motsatt sig detta.
Balsamering	Om det av sanitära skäl är nödvändigt, eller anhöriga så begär, balsameras kroppen.
Svepning och kistläggning	På bårhuset sveper och kistlägger begravningsentreprenören den avlidne.
Bisättning dvs. transport och överlämnande	Begravningsentreprenören transporterar kistan med den avlidne till bisättningslokalen och ansvaret för kistan överlämnas till huvudmannen för begravningsverksamheten, det vill säga församlingarna i Svenska kyrkan ²⁵ . Detta skeende benämns bisättning.
Begravning	En begravningsceremoni – religiös eller borgerlig – är inte obligatorisk, men utförs i de allra flesta fall. Om inte ceremonilokalen ligger i anslutning till bisättningslokalen krävs ytterligare minst en transport.
Gravsättning	Vid kistbegravning ²⁶ sker gravsättningen oftast i anslutning till begravningsceremonin. Vid kremering tar det i regel en till ett par veckor innan kroppen är kremerad, varefter askan antingen läggs i en urna och gravsätts eller sprids i en minneslund. Alternativt kan man efter tillstånd från länsstyrelsen få sprida askan på annan plats, för det mesta över havet.

²⁵ Undantagen är Tranås och Stockholm där respektive kommun ansvarar för begravningsverksamheten.

²⁶ Jag använder ordet kistbegravning, i likhet med Wall (2000:10), för en begravning där den avlidne gravsätts i en kista och inte kremeras.

Begravningsentreprenörernas arbete utförs i samspel med flera andra yrkesgrupper. Dödsbevis, dödsorsaksintyg och intyg för gravsättning eller kremering är nödvändiga papper som måste utfärdas. Sjukvårdshuvudmannen ska tillhandahålla lokaler för den döda kroppen innan den bisatts, och huvudmannen för begravingar lokaler efter bisättningen. Transporten vid bisättningen, liksom svepning och kistläggning, är de anhörigas ansvar, men de låter nästan utan undantag begravningsentreprenören sköta uppdraget. Detsamma gäller transporten från den plats där dödsfallet ägt rum till bårhuset. Undantag är om dödsfallet sker på sjukhuset eller om läkaren begär obduktion, då sjukvården ansvarar för transporten.

Denna översikt fokuserar på den döda kroppen och den lagstiftning som berör en avliden person. För begravningsentreprenörerna spelar, som visas i kommande kapitel, de anhöriga en central roll. Deras önskemål om att samtala om den avlidne, se honom eller henne och delta i olika former av riter är viktiga delar av arbetet.

2

Metod och material

Detta forskningsprojekt har, som många andra studier, bedrivits som en process där materialinsamling, analys och textbearbetning har varvats. Inte mycket var från början givet. Få studier hade gjorts om begravningsentreprenörer, vilket gjorde att valet av teoretiska infallsvinklar och av metoder var helt öppet. Bara en sak var egentligen klar, att begravningsentreprenörernas arbete skulle belysas.

Forskningsprocessen

Med tiden kom främst tre metoder – textanalys, intervjuer och fältobservationer – att användas. Genom att välja flera olika metoder möjliggörs en triangulering.¹ Vilka metoder som skulle användas växte fram under processens gång.

Inledningsvis ägnade jag mig åt SBF:s officiella organ, tidningen *Memento*. Jag läste tidningar från 1967 och framåt.² Vid analysen kom främst ledarsidorna att användas, men även andra artiklar har utnyttjats som källmaterial. Senare har jag tagit del av annat skriftligt material som SBF gett ut, såväl broschyrer och information som vänder sig till allmänheten, som verksamhetsberättelser och en del internt material. En viktig skrift har *Praktikan* varit, då den utgör ett slags ”medlemslag” för förbundets begravningsbyråer. Tidigt stod det klart att jag ville göra intervjuer, då jag menar att man genom samtal bäst kan få fram hur någon upplever sitt arbete. Intervjuerna utgjorde tillsammans med textanalysen grunden för licentiatuppsat-

¹ Triangulera innebär att man kombinerar olika metoder, data och teoretiska perspektiv när man undersöker ett fenomen, se Flick 1998:229f.

² 1967 valdes utifrån att det låg 20 år tillbaka från 1987, som var det år tidningen radikalt gjordes om, se kap. 3 *Nya krafttag* och kap. 4 *Memento*.

sen *Från stigmatisering till professionalisering? En studie av begravningsentreprenörer utifrån ett aktörsperspektiv*.³

Efter denna första fas följde en ny period av litteraturstudium, under tiden jag funderade på hur jag skulle gå vidare. Valet stod mellan en enkät för att klarlägga hur vanligt förekommande olika arbetsuppgifter är och fältobservationer för att grundligare undersöka hur arbetet går till. Det hade i intervjuerna visat sig svårt för begravningsentreprenörerna att berätta vad man faktiskt gör i sitt arbete, vilket gjorde att jag valde fältobservationer för att bättre kunna belysa själva arbetet. Av tidsmässiga och ekonomiska skäl kom därför aldrig någon enkät att genomföras. Detta betyder inte att jag har uppfattningen att en sådan inte hade kunnat ge värdefull information, utan bara att jag gjorde ett annat val utifrån det syfte jag hade med studien.

Intervjuer

Totalt intervjuades 32 personer som arbetade på begravningsbyråer.⁴ Flertalet intervjuer gjordes under våren och hösten 1999, med några kompletteringar ett par år senare. Urvalet gjordes vad som brukar kallas teoretiskt, där man genom att försöka få med olika aspekter möjliggör en viss generaliserbarhet av materialet.⁵ Jag sökte därför skillnader vad gäller byråstorlek, ortstorlek, kön, ålder, förbundsengagemang och regional kultur.

Viss personkännedom och uppslag till intervjufrågor fick jag genom *Memento*. De allra flesta begravningsentreprenörerna valdes dock ut ganska slumpmässigt, det vill säga det hade lika väl kunnat bli någon annan, och jag hade ingen kännedom om byrån eller entreprenören mer än ett namn och adress i matrikeln. Däremot spelade praktiska omständigheter såsom kommunikationsmedel och logiort in vid urvalet. Förutom intervjuer i Stockholm, gjorde jag intervjuer

³ Bremborg 2000.

⁴ I den första intervjuomgången gjordes 27 intervjuer med 29 personer. Vid genomlysningen av en parintervju visade det sig dock vara omöjligt att skilja informanterna från varandra. De var i princip överens i samtliga frågor och fyllde ofta i varandras meningar. Efter deras godkännande har de i analysen betraktats som *en* informant. Jag har bedömt att denna sammanslagning inte påverkat analysen, vilket däremot en utelämnning hade gjort. Förutom vad jag betraktar som 28 intervjupersoner, intervjuades år 2001 ytterligare fyra begravningsentreprenörer.

⁵ Repstad 1993:42, Flick 1998:65ff.

i följande landskap: Lappland, Norrbotten, Ångermanland, Jämtland, Dalarna, Uppland, Västmanland, Östergötland, Västergötland, Småland och Skåne.

Byråernas storlek varierade från cirka 20 till runt 1000 uppdrag per år och fanns på såväl större som mindre orter. Informanterna utgör en tämligen heterogen skara. Åldern varierade mellan 27 och 63 år,⁶ och tiden de arbetat på en begravningsbyrå mellan 2 och 37 år. Tjugo av informanterna var byråägare och på tre byråer intervjuade jag såväl ägare som anställda. Tolv av begravningsentreprenörerna var kvinnor. Förutom de 32 informanterna har några namngivna personer intervjuats i specifika frågor, främst gäller det företrädare för förbundet.

Trots de många variabler som låg bakom urvalet, kom jag att med tiden uppleva att materialet mättades. De fyra intervjuer som gjordes efter insamlingen av grundmaterialet var alla med anställda, då jag ansåg att de varit för lite representerade. Men gränsen mellan anställd och ägare är i många fall diffus. En anställd kan vara svärson, hustru eller barn till ägaren, vilket innebär att man ibland anlägger ett "ägarperspektiv".

Kontakten med de begravningsentreprenörer som intervjuades i den första omgången följde ett fast mönster. En första kontakt togs via ett brev adresserat till byrån, i enstaka fall direkt till den person jag ville intervjuas.⁷ Ett par dagar senare ringde jag och undrade om jag kunde komma och göra en intervju. Tre byråer avböjde direkt och ytterligare några intervjuer fick ställas in på grund av tidsbrist (hos dem) eller tidskollisioner. Majoriteten var dock mycket positiv. Vi bestämde tid och dag och vid intervjutillfället åkte jag till byrån. Vid tre tillfällen hölls inte intervjun med den person jag på telefon kommit överens med, men urvalet blev på grund av detta snarare bättre, då jag istället för med ägaren i två fall fick tala med en anställd.

Under intervjuerna satt vi i ett avskilt rum. Det hände att vi blev kort avbrutna, till exempel av en fråga från medarbetare eller av ett telefonsamtal, vilket i och för sig påverkade intervjun, men inte nödvändigtvis negativt. Å ena sidan gör en paus ofta att fokus

⁶ Medianåldern är ca 45 år, och drygt hälften av personerna är i åldersspannet 40-50 år.

⁷ I ett fall ringde jag direkt till byrån.

kommer tillbaka på själva temat. ”Vad var det vi pratade om?” är en vanlig fråga från informanten efter sådana avbrott, vilket kan ge ytterligare nyanser i svaret. Å andra sidan kan ”utsvävningar” ge intressant information.⁸

Intervjuerna varade mellan en och två timmar. Tiden begränsades vid några tillfällen av att andra arbetsuppgifter eller kunder väntade, men oftast fanns ingen sådan tidspress. Den bedömning jag gjorde var att tiden räckte till för det jag var ute efter. Några djupintervjuer i dess egentliga mening var det inte frågan om, utan löst strukturerade intervjuer kring vissa teman.⁹ Alla intervjuer spelades in på band för att senare transkriberas. Vid återgivning av transkriberade citat har jag valt att göra varsamma språkliga redigeringar för att öka läsbarheten,¹⁰ även om det samtidigt inneburit att informanternas utsagor till viss del ”snyggats upp”.¹¹ Vissa upprepningar och oavslutade meningar har jag behållit för att tydliggöra den tvekan eller osäkerhet som ibland funnits i svaren. Alla citat från intervjuerna återges med kursiverad stil i texten, för att särskilja dem från fältobservationerna. I citaten används följande tecken:

/.../	uteslutet ord resp. uteslutna ord
[ord]	förtydligande av författaren
<u>ord</u>	betoning av ord

Transkriptionen sändes till informanterna för att de skulle ha möjlighet att korrigera texten. Ingen kommenterade utskriften negativt eller ville göra ändringar. Detta kan antingen bero på att de inte tyckte att det fanns något fel, eller att de inte orkade läsa igenom den relativt stora textmassa som det rörde sig om. Förmodligen finns båda grupperna representerade.

Intervjuerna gjordes efter en mall som i stort sett följdes.¹² De var dock så pass öppna att tyngdpunkten inom varje intervju kom att

⁸ Davies & Esseveld 1989:26.

⁹ Se t.ex. Flick 1998:76-95 för mer om löst strukturerade intervjuer.

¹⁰ Se Kvale 1997:152-158.

¹¹ Ehn 1996:138.

¹² Se mall i *Appendix*. De frågor som återfinns i intervjumallen ställdes inte alltid på detta sätt utan frågorna i mallen ska uppfattas tematiskt. Olika öppningsfrågor användes, till exempel ”Hur hamnade du här?”, ”Vad gjorde du igår?”, ”Om du var studievägledare, hur skulle du beskriva detta yrke?”. Den förstnämnda frågan gav ofta svar på flera av underfrågorna och visade sig vara en bra ingång i frågeställningen som helhet. Med den frågan närmar man sig livsberättelser (se t.ex. Arvidsson 1998).

vara relativt olika. Under exempelvis en intervju med en person som tidigare varit anställd hos Fonus kom ibland skillnaderna mellan de två organisationerna att uppta en relativt stor del av tiden. Detta såg jag inte som att intervjun spårade ur, utan tvärtom gav det mig större förståelse för hur personen såg på andra saker som togs upp. Ibland innebar det dock att andra frågeteman föll bort, för att kunna genomföra intervjun inom den tid jag lovat.

De tre byråer som avböjde redan i telefon uppgav antingen inget skäl alls eller tidsbrist. En viss avoghet kunde dock skönjas, inte minst från den som frågade: "Är du journalist?" Av dem som intervjuades var endast en mycket tveksam. Först efter ett par telefonsamtal fick jag ett jakande svar. När jag kom till byrån visade det sig att vi fick avbryta intervjun efter fem minuter, eftersom vederbörande inte hade tid för mig. Jag återkom veckan efter och kunde då genomföra intervjun utan problem.

Överlag möttes jag av stor öppenhet och vänlighet. Man var villig att dela med sig av sina erfarenheter, både positiva och negativa, och jag fick ta del av många personliga berättelser. Flera byråer erbjöd mig att följa deras arbete. Min erfarenhet ligger långt från de svårigheter såväl Glennys Howarth som Mary Bradbury beskriver när de ville göra fältstudier på engelska begravningsbyråer.¹³

Materialet bearbetades med hjälp av ett datorprogram för kvalitativa studier.¹⁴ Jag har varit återhållsam med att bearbeta materialet kvantitativt och försökt att undvika uttryck såsom "hälften av personerna", för att ingen ska frestas att tro att det gäller "50% av alla begravningsentreprenörer i Sverige." Däremot förekommer exempelvis uttryck som "flera" eller "ofta" när jag bedömt något vara en vanlig handling eller åsikt bland begravningsentreprenörerna.

Fältstudier

Redan under den första fasen av studien hade jag gjort kortare fältobservationer på en byrå, först ett par dagar, och senare under en vecka. Tiden var för kort för att på djupet följa arbetet, men jag insåg värdet i fältobservationer, som en metod där fokus mer sätts

¹³ Howarth 1993, Bradbury 1999:31f.

¹⁴ Jag använde datorprogrammet NUD*IST. För mer om datorprogram vid kvalitativa studier, se Richards & Richards 1996 samt Seale & Kelly 1998:161ff.

på vad människor gör än vad de tänker.¹⁵ Målsättningen för de fortsatta fältstudierna var därför både vad Jennifer Mason kallar ontologisk, det vill säga att se på interaktioner, handlingar och beteenden i deras naturliga miljö, och epistemologisk, det vill säga att observationerna skulle ge kunskap som inte kommer fram i intervjuer.¹⁶

Förutom den byrå där jag tidigare hade följt arbetet, valdes tre byråer ut på grundval av deras olikhet. På samtliga byråer hade jag gjort intervjuer och vid det tillfället fått en, högst subjektiv, känsla av att de var positivt inställda till min forskning. Denna upplevelse anser jag var nödvändig för att jag skulle kunna göra observationer på så små arbetsplatser som det i ett par fall rörde sig om. På de två mindre byråerna hade jag intervjuat samtliga på byrån (tre respektive två personer), vilket gav dem en möjlighet att veta något om vem jag var som bad om att få komma till deras arbetsplats. På de större byråerna hade jag inte träffat samtliga medarbetare, men där var jag inte lika beroende av att få följa samtliga personers arbete.

Ägarna av begravningsbyråerna förmedlade en positiv inställning när jag efter ett första brev tog kontakt med dem telefonledes. Senare framkom att alla medarbetare inte varit lika entusiastiska. En anställd berättade för mig en av de sista dagarna under fältarbetet att han varit relativt negativ innan jag kom, men att han snart vände sig vid att jag satt på en stol och skrev. I efterhand var han glad över att jag varit där.

Byråerna var sinsemellan mycket olika. På den minsta arbetade enbart två från samma familj, och på den mellanstora fanns förutom ägaren två anställda. De två större hade många anställda och dessutom filialer. Byråerna låg i norra Norrland, Stockholm, östra och södra Götaland. På alla byråer, förutom den minsta där enbart de två ägarna arbetade, följde jag framför allt de anställda. Av dem som finns omnämnda i studien är sju anställda och tre ägare. Förhållandet är alltså omvänt till intervjuerna.

Redan innan jag tog kontakt med begravningsbyråerna var det nödvändigt att sätta en tidsram, framför allt för entreprenörernas

¹⁵ Silverman 1998:102.

¹⁶ Mason 1996:61f.

skull. Jag bestämde mig för två veckor.¹⁷ Skälen var för det första att under den tiden hinner man på de flesta orter, Stockholm undantaget, att följa ett uppdrag från beställning till begravning. Däremot hinner man inte med urnsättning och/eller bouppteckning, något som på många byråer ingår i uppdraget. För det andra bedömdes det som en rimlig tid för mig att begära att få vara med i arbetet, och för det tredje var det en hanterbar tid att vara borta från min egen familj, eftersom tre av begravningsbyråerna inte låg inom dagligt pendelavstånd.

Med tiden visade det sig att ett fjärde skäl var väl så viktigt; efter två veckor var jag inte längre en särskilt bra observatör. Den passiva roll som observatören har blev med tiden påfrestande för mig. De allra sista dagarna av varje fältstudieperiod började det krypa i kroppen. Jag hade lärt mig en hel del av byråns rutiner och kände att jag ville arbeta, och inte bara titta på.¹⁸ Det var då bra att kliva ur observationsrollen och få den distans till materialet som behövs för att kunna börja bearbeta det.

Alternativet hade varit att jag hade deltagit i arbetet som en del av förutsättningarna för fältstudiet. Så gjorde exempelvis Finnur Magnússon i sin studie av ett sjukhem. Deltagandet var en förutsättning som legitimerade hans närvaro.¹⁹ En annan forskare, Anne Solberg, som studerat dels ett sjukhus, dels barnarbete i ett fiskeläge, framhåller att när hon blev en del av personalstyrkan påverkades hennes fältarbeten i positiv riktning. Visserligen innebar det färre möjligheter att kontinuerligt föra anteckningar, men hennes roll blev mindre konstlad och arbetet förenade henne med omgivningen på ett sätt som skilde sig markant från när hon hade en rent observerande forskarroll.²⁰

I relation till dem som arbetade på begravningsbyrån upplevde jag själv inga problem med rollen som forskare och observatör. Svårare var relationen till kunder som kom till begravningsbyrån. De undrade förmodligen vem jag var, utan att denna fråga artikulera-

¹⁷ Då jag redan tidigare hade gjort en del observationer kom jag därmed att på en byrå vara drygt tre veckor.

¹⁸ Helt passiv var jag inte under fältstudierna. Det hände att jag hjälpte till att lyfta kistor, dela ut agendor och svara i telefon någon gång, men till största del var jag en fullt synlig, men passiv, observatör.

¹⁹ Magnússon 1996:14.

²⁰ Solberg 1982.

des. När jag var ensam i receptionen fick jag därför för att inte verka oartig exempelvis be kunderna att sitta ner under tiden jag hämtade den som skulle ta emot dem. Om jag varit längre tid på byråerna, så hade jag förmodligen i större utsträckning börjat svara i telefon och hjälpa dem som kom in i mindre ärenden. Precis som Solberg påpekar hade det kunnat hjälpa mig till en bättre förståelse av arbetet.

Nu valde jag att istället för att vara längre tid på en begravningsbyrå att göra observationer på flera byråer. Fördelen var att jag fick se fyra byråer där arbetet var strukturerat på helt skilda sätt och med olika lokala traditioner att ta hänsyn till.²¹ Två veckor är en relativt kort period för ett fältarbete. För att få fram det jag först och främst ville, arbetsdokumentation på olika byråer, anser jag dock att tiden var tillräcklig. Totalt blev det mer än två månaders observationer.²²

Fältarbetet på begravningsbyråerna bestod av observationer och samtal. En stor del av tiden satt jag på en stol på byrån, stod vid sidan av kistan på kistlagret eller bårhuset, eller satt längst bak i en kyrkbänk, och antecknade. Ibland var observationerna helt öppna, ibland fokuserade jag på en viss problematik, exempelvis hur man gör när man sveper en död människa eller vilka uttryck man använder för den döda kroppen.²³ Men det var inte enbart observationer som gav material. Mycket information fick jag genom samtal med dem som arbetade. Det var samtal om vad som hänt tidigare, vad de anhöriga sagt vid beställningen, hur den avlidne dött, och så vidare. Ibland var det information om sådant som hänt innan jag kom till begravningsbyrån. Ibland var det sådant som kommit fram då jag följde arbetet på någon annan plats eller när situationen var för känslig för att jag skulle närvara, exempelvis om de anhöriga var mycket ledsna eller upprörda när de kom. Ofta handlade mina samtal med begravningsentreprenörerna om hur de själva upplevde situationen, hur de tolkade de anhörigas reaktioner, hur de brukar göra och kanske varför de inte gjorde så just den här gången. Begrav-

²¹ Detta kan ha varit en metodologisk fördel, då tillförlitligheten i fältobservationerna ökar när tid och plats varierar (Adler & Adler 1994:381).

²² Skulle fler observationer ha gjorts, hade jag föredragit att återvända till samma begravningsbyråer för ytterligare en tvåveckorsperiod. Det visade sig mycket positivt att i omgångar göra fältstudier, så som var möjligt på en av byråerna.

²³ Se Öhlander 1999b:78f för distinktionen mellan öppna och fokuserade observationer.

ningsentreprenörernas egna tankar om händelserna var centrala för mig.

Samtalen var också viktiga ur en annan aspekt. Urvalet av intervjuinformanter utgjordes till övervägande del av ägare. Under fältstudierna fick jag en chans att föra ingående samtal med anställda. På det viset kunde den tidigare dominansen av ägare i studien balanseras.

För dokumentationen använde jag block och penna under dagarna, gjorde stolpar över händelser, och antecknade en del citat från samtalen. På kvällarna renskrev jag observationerna på dator, fyllde ut stolparna med mer innehåll och antecknade även mina egna känslor av upplevelserna.²⁴ När jag kommit hem från fältarbetet gick jag tillbaka till anteckningarna och analyserade dem. Jag skiljde på fakta om hur vissa saker gjordes på byrån, på tankar och reflektioner kring arbetet och på händelseförlopp kring en person, avliden eller anhörig. Det sistnämnda materialet hämtades inte sällan från olika dagar och sammanställdes till ett skeende, en berättelse. I denna kom delar av samtal med begravningsentreprenörerna, under eller efter själva händelsen, att införlivas med observationerna. Ofta rörde det sig om bakgrundsfakta till det jag observerat. Detta material, där observationer och samtal smält samman, benämner jag ”fältberättelser”, ett uttryck hämtat från John van Maanen. Med begreppet fältberättelser vill van Maanen betona att det som skrivs ner av forskaren från ett fältstudie är något annat än verkligheten. Det är något som konstruerats av forskaren, samtidigt som detta inte betyder att berättelsen är påhittad.²⁵ I en del fältberättelser återges även mina egna upplevelser av situationen. Förutom ”fältberättelser”, använder jag vid några tillfällen begreppet fältobservation, som till skillnad från de förra enbart är observationer.

De flesta fältberättelser har jag skickat till de begravningsentreprenörer som finns med i dem.²⁶ De har då getts möjlighet att kommentera dem om de velat. Bara i ett fall behövde en detalj ändras.

²⁴ För mer om fältanteckningar, se t.ex. Hammersley & Atkinson 1995 och Walsh 1998.

²⁵ van Maanen 1988:8.

²⁶ De har fått en första version av dem, ofta i kombination med ett tackbrev. Senare har berättelserna kortats något av utrymmesskäl och för att tydliggöra vad de skulle visa. Några fältberättelser har tillkommit långt senare, sedan en avvikande praxis upptäckts på en annan byrå.

Forskningsetiska överväganden

Att bedriva fältarbete på en begravningsbyrå är inte helt oproblematiskt ur forskningsetisk synvinkel. Trots att samtliga personer har kodnamn, finns i en relativt liten bransch som denna en risk för att bland andra kollegor ska känna igen dem.²⁷ Inga informanter har dock betonat anonymiteten speciellt eller uppvisat oro för att den skulle röjas. Även de avlidna har kodnamn.

Vad gäller de anhöriga kommer ytterligare en etisk fråga in, och det är i vad mån de varit medvetna om att de och de avlidna deltagit i en forskningsstudie. SBF:s etiska råd har behandlat frågan huruvida anhöriga ska tillfrågas när avlidna visas i utbildningssyfte, och funnit att en förfrågan skulle kunna skapa oro och obehag, varför rådet inte fann det motiverat.²⁸ Inte heller de begravningsentreprenörer, vars arbete jag följde på bland annat bårhus, ansåg detta i mitt fall vara nödvändigt.

Situationen fick vidare avgöra hur jag presenterades för de anhöriga. Vid mer intima möten med anhöriga, exempelvis när en begravning skulle planeras, berättade begravningsentreprenören att det fanns en forskare på byrån och de anhöriga hade möjlighet att välja om jag fick vara med eller inte. Andra gånger, som när de anhöriga kom för att se den avlidne, valde begravningsentreprenörerna oftast en roll åt mig som ”praktikant”, och rollen som forskare kom i skymundan.²⁹ Vid begravningar presenterades jag ofta för de anhöriga, men inte alla övriga begravningsgäster, som forskare. Till stor del överläts således min presentation åt begravningsentreprenörerna. Det var deras kunder, och de fick avgöra vad som var lämpligast.

Detta innebar att jag rörde mig i ett gränsområde vad gäller forskningsetiska regler,³⁰ och jag har därför iakttagit stor försiktighet vid användandet av material som rör anhöriga. Ändå har jag valt att ta med några observationer där anhöriga spelar en central roll, för att exemplifiera de situationer som begravningsentreprenörerna

²⁷ I de fall samma person finns med i både fältberättelse/observation och intervju citat används skilda kodnamn för att försvåra identifieringen.

²⁸ *Memento* 1/98:21.

²⁹ Howarth (1993:231) skriver att hon tog på sig rollen som ”trainee”, när hon träffade anhöriga tillsammans med begravningsentreprenörerna.

³⁰ Se HSNR 1990.

ställs inför. För att ytterligare öka anonymiteten, har jag ändrat vissa bakgrundsfakta enligt forskningsetisk praxis.³¹ Genom att skicka det jag skrivit till de begravningsentreprenörer som varit ansvariga för att jag har fått delta, har de haft en möjlighet att avgöra om anonymitetskravet, i enlighet med deras affärsetik, har efterlevts. Ingen har meddelat mig att texterna varit för utlämnande, sett ur de anhörigas perspektiv. Trots detta har jag valt att utesluta händelser och detaljer, som i och för sig är intressanta och relevanta för studien, men där risken för att någon anhörig skulle känna igen sig har gjort att jag avstått. Fokus för studien har hela tiden varit på begravningsentreprenörernas arbete, och de avlidna och anhöriga finns endast med som en del av detta.

Tillförlitlighet, giltighet och generaliserbarhet

Tillförlitlighet, giltighet och generaliserbarhet är termer som kan ha tillämpning vid kvalitativa studier. Tillförlitlighet hänför sig till studiens genomförande: Ställdes intervjufrågorna på rätt sätt? Transkriberades de ordagrant och kategoriserades svaren på samma sätt hela tiden? Hur gjordes fältanteckningarna, och hur skiljde jag på observationer och förståelsen av det jag såg?³² Sådana här frågor om hur materialet samlas in är viktiga att ställa sig under hela forskningsprocessen. Diskussioner och seminarier med kollegor har varit till god hjälp och påmint om vikten av ständiga reflektioner kring dessa frågor. Genom att skicka intervjutranskriptionerna och fältberättelserna till informanterna hoppas jag ha stärkt materialets tillförlitlighet.³³

Giltighet handlar om huruvida man får svar på det man vill studera. Är den metod man valt rätt för det man vill undersöka, och är tolkningarna och sambanden rimliga? Jag har nämnt ovan att intervjuer var en bra metod för att få förståelse för begravningsentreprenörernas arbetssituation. Intervjumetoden har även gjort det möjligt att låta aktörernas röster komma fram. Därför finns det rikligt med citat i texten. Dessa syftar dels till att "levandegöra" analysen, dels till att öka möjligheten för läsaren att se om de tolkningar jag gjort

³¹ Kvale 1997:235 samt HSFR 1990.

³² Se Kvale 1997:213 samt Flick 1998:223f.

³³ Se Flick 1998:232.

är rimliga. Samtidigt är jag medveten om att giltighet är något man ständigt måste arbeta med och ett uttryckt citat är ingen garanti för att man tolkat källorna rätt.³⁴

Vad gäller fältberättelserna har de skickats till begravningsbyråerna med viss uttolkning.³⁵ Jag har försökt förklara varför jag vill berätta om just den händelsen och hur jag tolkat den. Att ingen kommit med invändningar, innebär förhoppningsvis en ökning av studiens giltighet.³⁶ En begravningsentreprenör har dessutom kontinuerligt läst texterna och kommenterat dem. Detta har varit ytterligare ett sätt att kontrollera rimligheten i mina tolkningar.

Med intervjuer och fältstudier har jag sökt granska hur arbetet på begravningsbyråer går till och hur begravningsentreprenörerna ser på sitt arbete. Detta fokus prioriterades framför att söka svar på hur vanligt det är att arbetsuppgifter utförs, vilket en enkät förhoppningsvis hade kunnat ge svar på. Metodvalen innebär att generaliseringsmöjligheterna begränsas. Studien gör det inte möjligt att slå fast hur begravningsentreprenörer arbetar generellt. Inte heller finns en möjlighet att säga: så här gör man i norra Norrland, så här i storstaden, så här om man är ung kvinna. Till detta är underlaget alldeles för litet. Däremot menar jag att de 32 begravningsentreprenörer som intervjuats och de fyra begravningsbyråer vars arbete jag observerat kan säga något om en större grupp än bara dem själva.³⁷ Det betyder att många, men antagligen inte alla, begravningsentreprenörer kan känna igen sig.

Forskaren och forskningen

Forskaren och forskningen befinner sig i en ständig relation. Från första stund påverkar forskaren forskningen genom att välja frågeställningar och metoder. Vid analysen kommer de egna erfarenheterna och den rådande forskningskulturen att bidra till vad man

³⁴ Se Kvale 1996:kap.13, Flick 1998:224ff.

³⁵ Eftersom textbearbetningar har skett långt efter det att observationer gjordes, och berättelserna i många fall kortats ner i ett senare skede, är den text de observerade fått del av inte exakt densamma som föreligger.

³⁶ Se Walsh 1998:231.

³⁷ Jette Fog (1982:44) menar att kravet om representativitet vid intervjuundersökningar bör ersättas med ett krav på mångfald och relevans, dvs. ingen begravningsentreprenör är en typisk representant, men den grupp som intervjuats visar på hur begravningsentreprenörer kan arbeta och reflektera kring sitt arbete.

kommer fram till och slutligen väljer forskaren vilka resultat som ska presenteras. Forskaren är hela tiden en del i forskningen, som etnologen Billy Ehn skriver: ”materialet ’skapas’ genom att forskaren skriver ned vad hon ser, hör och är med om. Allt silas genom hennes förmåga att observera, lyssna och anteckna”.³⁸

På samma sätt blir forskningen en del av forskarens liv. Många erfarenheter på begravningsbyråerna har berikat mig och gjort mig ödmjuk inför livet. Kunskapen om vad vi gör med våra döda har hjälpt mig i vissa situationer, men det har även funnits stunder när det varit tungt, vilket jag tror är oundvikligt när man kommer så nära den konkreta döden. Att svepa ett barn som dött vid förlossningen eller vara med på begravningen av ett barn som dött på en lekplats när man själv har fyra barn är inget som lämnar en oberörd. Men även andra situationer har gripit tag i mig: en kvinna som hastigt dog i cancer var jämnårig med min mamma, och en annan kvinna i min egen ålder mötte jag för att hennes man tagit livet av sig. Känslan av att det kunde varit jag som satt på begravningsbyrån och var anhörig, kunde plötsligt komma över mig.

Samtidigt gav de här jobbiga situationerna anledning till djupa samtal med begravningsentreprenörerna om deras arbete. Här konkretiserades frågor om hur man själv hanterar upplevelser i arbetet som är psykiskt tunga eller hur man gör för att hjälpa anhöriga som är otröstliga eller befinner sig i chock. Ibland märkte jag en tendens från begravningsentreprenörerna att dessa möten med ”den svåra döden”, eller att följa med till bårhuset eller rättsmedicin och se döda människor, utgjorde en prövning av min egen trovärdighet. Skulle jag hålla måttet och klara av det?³⁹

Under tiden jag höll på med avhandlingen hann flera personer i min närhet att dö. Varje gång fick arbetet läggas åt sidan. Mot sorg hjälper inte år av universitetsstudier. Det enda jag möjligen hade lärt mig var att döden kräver tid. En begravningsentreprenör sa en gång när jag frågade henne om vilka förändringar hon skulle vilja se i framtiden när det gäller anhörigas attityd till död och begravning:

³⁸ Ehn 1996:115.

³⁹ Magnússon (1996:115ff) beskriver en liknande upplevelse om hur hans roll som betraktare förbyttes till den betraktade när han skulle följa med personalen på det sjukhem han studerade och ta farväl av en vårdtagare som dött under natten. Att se och ta avsked av en död människa var ett prov han skulle gå igenom för att accepteras på avdelningen.

*”Det ska vara viktigt att det är mamma som har dött och inte ’det är ju bara mamma som har dött’”.*⁴⁰ För mig blev dessa ord särskilt tydliga i de här situationerna.

Personliga erfarenheter av död och begravning hade jag givetvis redan tidigare, även om jag varit förunderligt förskonad från sorger av det slaget i livet. Ibland upplevde jag till och med det som en brist på erfarenhet att jag inte på riktigt nära håll mist en anhörig.⁴¹ Som präst hade jag närmat mig döden från ett yrkesmässigt håll, vilket gjorde att jag hade en viss förförståelse. Jag hade varit på krematorier och bårhus, och jag hade sett avlidna, om än inte särskilt många. Jag var också redan före studien van att prata om döden, både med anhöriga och i en samtalsgrupp som jag lett. Begravningsgudstjänsten kände jag väl till, men då från prästens horisont. De förkunskaper jag hade värderar jag positivt. Andra forskare, såsom Howarth, har sett fördelar med att vara en outsider, med endast lite kunskap om branschen.⁴² Det finns säkert aspekter som av den anledningen kan ha gått mig förbi; frågor jag aldrig ställde eftersom jag tog svaren för självklara. Någon erfarenhet av arbete på begravningsbyrå hade jag emellertid inte.

Men det fanns en baksida med att vara präst i det här sammanhanget. Många, såväl präster som begravningsentreprenörer, upplever att det finns ett tydligt revirtänkande mellan de två yrkesgrupperna, något jag också kunnat observera under fältstudierna. Det finns de prästkollegor som till mig tydligt uttryckt åsikten att begravningsentreprenörer minsann behöver ”klämmas åt” och det är bra att jag gör det. För mig har detta aldrig varit ett ändamål med studien.

Jag hade som präst både positiva och negativa erfarenheter av begravningsentreprenörer, men det var varken en önskan om att försvara prästerskapet och Svenska kyrkan eller att kritiskt skärskåda begravningsentreprenörerna som gjorde att jag gick in i detta projekt. För mig har drivkraften hela tiden varit en nyfikenhet på begravningsentreprenörerna – Vad gör de? Hur tänker de? Hur

⁴⁰ Bremborg 1997:37.

⁴¹ Socialantropologen Renato Rosaldo (1993:7-12) berättar hur hans brors respektive hans frus dödsfall hade en avgörande betydelse för hans förståelse av huvudjägarnas beteende. Hans tidigare teorier fick omprövas när han själv upplevde sorgens olika uttryckssätt och hans egna erfarenheter fick bilda en vetenskapsteoretisk bas.

⁴² Howarth 1993:222.

upplever de sitt arbete? – men också på de anhöriga – Vad tänker de när någon dött? Hur går det till när de bestämmer vad som ska ske med den avlidne? Kan man säga något generellt om dödkulturen i vårt samhälle idag? De senare frågeställningarna bildar en bakgrund till att förstå begravningsentreprenörernas arbetssituation.

Risken med den latenta konflikten mellan yrkesgrupperna var dock att begravningsentreprenörerna skulle uppleva det problematiskt att jag är präst, vilket hade kunnat påverka deras svar. Jag valde därför att vid intervjuerna inte presentera mig som präst, utan enbart som forskare. Däremot berättade jag alltid att jag är präst dels vid direkta frågor, dels vid frågor om vad min utbildning skulle leda till för jobb. Ärlighet och öppenhet prioriterades före risken att svaren skulle påverkas. Detta innebar även att jag svarade på andra frågor som jag fick under intervjuerna.

Min prästidentitet hade dock inte så stor betydelse som jag från början var rädd för. Vid fältstudierna blev det ofta klarlagt redan första dagen att jag var präst, om man inte förut visste det. Det märktes ingen återhållsamhet vad gäller kritik mot kyrkan för att jag var präst, tvärtom öppnade det för många samtal om varför man gör så eller så i kyrkan, eller varför präster tänker på ett visst sätt.

3

Från intresseförening till auktorisationsorganisation

Malmström, som fru Kjellgren kallade representanten, var den som körde ut kistor och när så behövdes stod vakt i kapell och vid bårar iförd skarphatt, fadermördare och vit rosett. Också han kunde göra sig en slant på de dödas tvättvatten, vilket han hällde på små flaskor som han nogsamt etiketterade efter kön och dödsdag. Men annars förhöll han sig med den neutrale yrkesmannens likgiltighet till de själlösa kroppar med vilka han lämnades ensam i vedbodar, mangelrum eller kammare.

Ur *Drivved från Arkadien* av Niklas Rådström.

Under de ungefär hundra år som begravningsentreprenörer funnits som yrkesgrupp har arbetet förändrats betydligt. Det är en utveckling som dels beror på andra samhällsförändringar, dels drivits av de organisationer som funnits på området. I det här kapitlet görs en kort tillbakablick på den historiska utvecklingen generellt och av Sveriges Begravningsbyråers Förbund, SBF, specifikt. Främst fokuseras på 1980- och 90-talen.

Att se på organisationsförändringar inom SBF, kan tyckas vara ett sidospår när fokus ligger på individerna, men för den enskilda begravningsentreprenören spelar förbundet en viktig roll för hur han eller hon kan arbeta. Det finns mellan en organisation och individerna inom den ett ömsesidigt beroende. Dels kan organisationen öka de enskilda individernas handlingskapacitet genom resurskoncentration och samordning av aktiviteter, men också begränsa den genom kontroll och krav. Dels är organisationens handlande ett resultat av de enskilda personernas agerande.¹

¹ Se Johansson 1992:90, 99, 183.

Yrket begravningsentreprenör tar form

Det är inte så lätt att spåra begravningsbyråernas framväxt i Sverige. Louise Hagberg som brukar vara en säker källa när man vill se hur seder och bruk kring död och begravningar var kring sekelskiftet 1900, ger i detta fall inga upplysningar. Hennes källor kommer först och främst från landsbygden, där begravningsbyråerna lyser med sin frånvaro. En och annan snickare, några körkarlar och sveperskor nämns, vilka utgjorde grogrunden för vad som med tiden skulle etableras som begravningsbyråer.²

För det är i städerna som begravnings servicen under 1800-talets senare hälft utvecklas. Snickaren, som gjorde kistan, och blomsterhandlaren utvidgade med tiden sin verksamhet så att de blev begravningsentreprenörer.³ Först på 1920-talet kan man dock i egentlig mening tala om begravningsbyråer.⁴ Utvecklingen av begravningsbyråer kom samtidigt med urbaniseringen, då folk flyttade från landsbygden in till städerna. De förändrade livsvillkoren innebar att döendet och döden förflyttades till sjukhusen, och med det en separation mellan de levande och de döda. Denna separation är central för hur man fortsättningsvis handhar de avlidna. Eva Åhrén Snickare konstaterar:

Hanteringen av den döda kroppen kom att handla mer om hygien, ekonomi och pietet än om kroppslig närkontakt och magi. De moderna passageriterna kring död och begravning kom att betona avskiljandet mellan levande och döda kroppar på ett tydligare vis.⁵

I denna ”nya” tid, fick begravningsentreprenörerna en plats, vid sidan om sjukhusens specialister. De blev en del av det moderna samhället.⁶

Att anlita professionella begravningsentreprenörer var antagligen inte heller ett uttryck för en vilja att skjuta dödens problem ifrån sig, utan

² Se Hagberg 1937:168ff, 176ff, 362-371.

³ Bringéus 1994:22. Detta kan jämföras med Storbritannien där begravningsbyråer öppnade redan under 1600-talet, då deras huvudsakliga uppgift var försäljning av kista och transport. I mitten av 1700-talet var dock yrket väletablerat och utvecklat (Howarth 1997, Litten 1991, 1997).

⁴ Birger Wiklander i Lindgren 1978:97, Åhrén Snickare 2002:136.

⁵ Åhrén Snickare 2002:153.

⁶ Åhrén Snickare 2002:147ff.

kan ses som ett sätt att kosta på de döda något riktigt fint och ge dem en behandling som var passande för den nya tiden.⁷

De tjänster som begravningsbyråerna erbjöd från början var dock få. I slutet av 1950-talet genomförde Nordiska museet en undersökning i samarbete med SBF för att ta reda på hur personal rekryterades, hur företagen byggdes upp, hur organisationen utvecklades och hur nya seder och former introducerades.⁸ Flera av de intervjuade hade när materialet insamlades arbetat länge inom branschen, och nästan samtliga vittnade om hur begravningsbyråerna fått en allt mer samordnande roll. En begravningsentreprenör berättar till exempel hur det var när han började på 1930-talet:

...anmälan till pastorsämbetet, gravöppning, klädsel av grav, uttagning av gravplats, anskaffning av bärare, blomsterdekorationens ombestyrande, beställande av likvagn och personbilar m.fl. uppdrag – fick dödsboet själv ombesörja.⁹

Detta ändrade han på så att det blev en ”fullservicebyrå”. Många byråer hade genomfört denna förändring på 1940-talet.¹⁰ Men utvecklingen gick olika fort beroende på lokala skillnader. Från en mindre tätort berättas till exempel att ”vi får ibland sköta om hela begravningar”,¹¹ vilket antyder att det inte 1958 var en självklarhet. Och Valter, en av mina informanter, berättade för mig hur det var när han tog över begravningsbyrån i slutet av 1970-talet. En dag satt den förre ägaren i personalrummet och avlyssnade ett kundsamtal Valter hade. När Valter hade avslutat samtalet...

...så åkte jag på en jädrans utskällning där han tyckte att jag pratade åt fanders för mycket. ”Det ska inte ta så där lång tid! Det ska ta en kvart bara! Du ska bara sälja en kista och blommor, men prata om sån där skit, det ger ingenting.”

Men Valter fortsatte med sin egen stil, vilket innebar att han tog kontakt med pastorsexpeditionen och prästen angående folkbokfö-

⁷ Åhrén Snickare 2002:230.

⁸ Nylén 1958 samt Nm 166.

⁹ Nm 166, EU 52195.

¹⁰ Åhrén Snickare 2002:142.

¹¹ Nm 166, EU 52197.

ringsuppgifter och tid för begravning. Han bokade förtäring till minnesstunden och meddelade tidningen hur dödsannonsen skulle se ut. För att detta skulle fungera, var det viktigt att ta sig tid med de anhöriga och låta dem prata. Fortfarande var han försäljare av kistor och blommor, men yrket hade ändrat karaktär.

Med de ökade uppgifter som begravningsbyråerna tog på sig i samband med begravningen skedde en glidning från mångsyssleri till specialisering. Det blev tillräckligt med arbete att bara ha hand om begravningar. På mindre orter drivs dock än idag begravningsbyråer ofta i kombination med annan verksamhet såsom taxibolag eller blomsterhandel. En viktig skillnad är emellertid att numera måste de SBF-anslutna begravningsbyråerna erbjuda eller förmedla alla de tjänster kunden vill ha.¹²

SBF bildas

Nu åter tillbaka några år i tiden. De många dödsfall som följde i spanska sjukans spår 1918-19 lär ha bidragit till att begravningsentreprenörerna fick större betydelse. Detta föranledde några kistfabrikanter att försöka få begravningsentreprenörerna samlade i ett förbund, så att de enklare skulle få avsättning för sina varor. 1922 samlades ett 70-tal personer i Malmö för att bilda Sveriges Begravningsentreprenörers Förbund.¹³

Samarbetet i förbundet var dock inte särskilt gott i början. Arvid Waerner var med vid starten, och han kommenterar begravningsentreprenörerna i en intervju 50 år senare: ”dessa var sig själva nog. Småsinne och konkurrenstänkande förlamade deras handlingskraft”.¹⁴ En liknande beskrivning av förbundets medlemmar ges från 1950-talet av en som sålt sin byrå: ”De olika byråerna var som hund och katt, och förhållandena är inte mycket annorlunda nu heller. Det har alltid varit stark konkurrens på det här området”.¹⁵ Så småningom, 1942, fick förbundet råd att anställa en ombudsman, som hjälpte förbundsordföranden. Ombudsmannen visade sig få en tuff

¹² *Praktikan* 1998:9.

¹³ *Memento* 2/72:18. 1995 ändrades namnet till Sveriges Begravningsbyråers Förbund (se kap. 1 *Några begrepp*).

¹⁴ *Memento* 2/72:18. Se även Åhrén Snickare 2002:140ff.

¹⁵ Nm 166, EU 54637.

uppgift med bristande engagemang bland medlemmarna. Många byråer släpade efter med medlemsinbetalningarna och få personer slöt upp på årsmötena.¹⁶

Redan 1945 hade den första begravningsföreningen med koppling till den kooperativa rörelsen bildats. I stadgarna fastslogs bland annat att verksamheten skulle verka prisdämpande, främja god begravningssed, förenkla formerna för begravning och rationalisera branschen till gagn för kunderna, vilket antyder att man försökte vara ett slags motpol till de privata byråerna. Med tiden växte begravningsföreningarna, ofta genom köp av privata byråer, och 1958 bildade man en samorganisation. De flesta fusioner genomfördes dock inte förrän på 1970-talet, då även namnet ”Begravningsföreningen Fonus” lanserades på den nya storföreningen.¹⁷

För SBF blev 1970-talet en orolig period. Samhälleliga diskussioner om en kommunalisering av begravningsväsendet upplevdes som ett hot mot verksamheten.¹⁸ Under denna period minskade SBF:s marknadsandelar kraftigt, då flera medlemsbyråer blev en del av Fonus.

Nya krafttag

För att stävja nedgången under 1970-talet gick begravningsbyråerna samman med kistfabrikanterna och bildade 1980 Memento Begravningsbyråtjänst AB.¹⁹ En större omdaning och offensiv av SBF behövdes dock för att återta förlorade marknadsandelar. 1985 anställdes en förbundsdirektör, Bo Forslund, som tidigare hade varit marknadschef på Fonus. Två år senare anställdes en förbundskonsulent med uppgift att framför allt hålla kontakt mellan förbundsledningen och medlemmarna.²⁰

Med den förstärkning som man gjorde av ledningen, kom en lång rad förändringar. 1987 gjordes förbundets tidning *Memento* om, från att ha varit en medlemstidning till att bli en ”bransch-

¹⁶ Se t.ex. *Memento* 4/68:52, 3/69:31, 3/71:26.

¹⁷ Mjöberg 1995:45.

¹⁸ *Memento* 1/72:1ff, 2/72:18, 23, 1/73:2. Se Lindgren 1978.

¹⁹ SOU 1990:82:36. På årsmötet 2002 beslutades om en större omorganisation.

²⁰ I slutet av 2001 lämnade Bo Forslund sin tjänst.

tidning”²¹. Layouten förbättrades väsentligt och innehållet kom att i mindre grad än tidigare röra medlemsfrågor och i högre grad handla om allmänna frågor kring död, begravning och sorg. För förbundet har *Memento* blivit ett medel att nå dem som är intresserade av branschen, exempelvis personal inom kyrkan, kyrkogårdar och vården. Tidningen utkommer med fyra nummer per år och upplagan ligger på strax under 9000 exemplar.²² Till stor del är det frågan om gåvoprenumerationer från de lokala begravningsbyråerna till bland annat församlingarna där de verkar. För att hålla kontakt med medlemmarna skickas från förbundet dels *SBF-info* som kommer ungefär veckovis, dels *Hänt i Månaden* med aktualiteter inom förbundet och kansliet.

1988 infördes en auktorisation som innebar en tydlig startpunkt på ett kvalitetsarbete inom kåren. Inte minst på ledarsidorna i *Memento* poängterades auktorisationens betydelse för branschens trovärdighet och som konkurrensfördel.²³ Medlemmarna lanserades nu som auktoriserade begravningsbyråer. De normer medlemmarna skulle följa presenterades i *Praktikan*, som utgör regelgrund för auktoriserade begravningsbyråer. Normerna sades skapa ”trygghet för medlemmarna” och bidra ”till att stärka gemenskapen, SBF-profilen och vår position som marknadsledare”.²⁴ I samband med auktorisationen inrättades en reklamationsnämnd med uppgift att lösa tvister mellan kunder och begravningsbyråer. En fond garanterar att konsumenten får det eventuella skadestånd som nämnden beslutat.²⁵

1995 tillsattes ett etiskt råd av utomstående experter, med uppgift att reflektera kring och ge rekommendationer i etiska frågor som rör begravningsbranschen. Frågorna har bland annat gällt hur man ställer sig till anhöriga som inte vill att den avlidne ska svepas, hur en begravningsbyrå ska agera när efterlevande är oense och huruvida en kista kan användas flera gånger.²⁶ Betoningen på etik

²¹ Egentligen är detta felaktigt då tidningen fortfarande ges ut av SBF, den täcker varken begravningsbranschen eller begravningsentreprenörsbranschen i sin helhet. Branschtidning är dock det ord som lanserats av SBF. I första numret skriver Bo Forslund ”Vi har lämnat medlemsbladsstatiet och tagit steget in i branschtidningarnas värld” (*Memento* 1/87:1).

²² *Verksamhetsberättelsen* 2000.

²³ *Memento* 1/88:1, 2/88:1.

²⁴ *Praktikan* 1990:1.

²⁵ *Praktikan* 1998:49f. Nämnden består av en jurist, en expert i konsumentfrågor, ytterligare en representant från konsumentledet, en begravningsentreprenör och en representant från SBF.

²⁶ *Memento* 4/95:17 och *Verksamhetsberättelsen* 1999.

märks också genom att flera etikregler antagits av SBF i slutet av 1990-talet, exempelvis vad gäller begravningsbilar, begravningar i hemlighet, kistor, och omhändertagande av avlidna.²⁷

Även om inte så mycket nytt hände just 1988 när auktorisationen kom, kan man i backspeglarna se hur den blev en plattform för att öka kraven på medlemmarna och stärka förbundsledningens ställning under 1990-talet.

Nya medlemsregler

Med tiden kom auktorisationen att ifrågasättas internt. Hur skulle man kontrollera att begravningsbyråerna efterlevde de krav som förbundet satt upp? Det var dags för en revidering av auktorisationen. På årsmötet 1998 antogs nya medlemsregler, vilka innebär att en ny medlemsbyrå inte längre automatiskt blir auktoriserad. Först när medlemsbyrån kvalificerat sig – bland annat genom utbildning – erhålls auktoriserat medlemskap. För de byråer som redan var medlemmar infördes en tidsbegränsning av auktorisationen. Vart femte år kontrolleras byråerna av en nämnd. Kan eller vill en byrå, av olika anledningar, inte uppfylla kraven, kan den kvarstå som medlem, utan att vara auktoriserad. Den får då inte marknadsföra sitt medlemskap i SBF, för att kunderna inte ska tro att byrån är auktoriserad.²⁸

Förbundsordförande Torgny Götmar kommenterade de ökade kraven med orden ”viktigast är att konsumenterna ska kunna vara säkra på att alla auktoriserade byråer verkligen är auktoriserade och att de uppfyller de omfattande auktorisationskrav som ställs på dem”.²⁹

Att kunderna ska känna förtroende för branschen är en ledstjärna och ett av de viktigaste medlen att nå detta har under 1990-talet varit utbildning. 1993 genomfördes den största utbildningssatsningen dittills inom förbundet då alla med kundkontakter skulle gå en tvådagars internkurs: *Omtanke i minsta detalj*.³⁰ Två år senare

²⁷ *Praktikan* 1998:38-41.

²⁸ *Praktikan* 1998:9.

²⁹ *Memento* 3/98:1.

³⁰ *Memento* 4/92:18. Kursen är numera på tre dagar, där en dag ägnas åt studiebesök (*Kurskatalog* 2002, *Hänt i månaden* februari 2001).

startade en högskoleutbildning på 20 poäng³¹ i samarbete med Teologiska Högskolan i Stockholm. Den var upplagd på deltid med fyra kurser: etik, sociologi, religion och juridik, och det fanns då en ambition att samtliga SBF-medlemmar skulle gå kursen.³²

Målet visade sig emellertid vara satt allt för högt och när de nya medlemsreglerna antogs 1998 halverades längden på högskolekursen. Kursen har numera tre delkurser: etik och psykologi, sociologi och etnologi, samt religion och livsåskådning. Två år senare ändrades villkoren återigen, så att deltagande i kursen är obligatoriskt, medan examinationen är frivillig. Med det har den högre ambition som fanns i mitten av 1990-talet fått ge vika.

Utbildningskraven på en auktoriserad byrå är idag att (minst) en medarbetare på byrån ska gå högskolekursen, en medarbetare ska gå kursen *Prissättning och kalkylering* (två dagar), en medarbetare ska gå *Lagar och förordningar* (två dagar) och en medarbetare ska gå *Försäkringskurs* (en dag). Dessutom ska alla medarbetare med kundkontakter gå *Omtanke i minsta detalj*. Kraven ligger på byrån som helhet och det är inte en och samma person som behöver gå alla kurserna. För att bli auktoriserad boutredare krävs en utbildning i fem steg, där bland annat en högskolekurs på 10 poäng³³ ingår, varvat med praktiskt arbete. Dessutom ges ett antal frivilliga fortbildningskurser.³⁴

Organisatoriskt är förbundet indelat i nio distrikt med mellan 23 och 61 byråer i vardera.³⁵ Totalt finns det drygt 400 medlemsbyråer, vilka under år 2000 i medeltal hade 130 uppdrag.³⁶ Men många är filialer, och fördelas uppdragen enbart på huvudbyråerna, blir genomsnittet istället drygt 200.³⁷ Man räknar med ungefär en heltidsarbetande per 100 uppdrag, såvida man inte handhar juridiska ärenden, vilket för med sig att färre uppdrag behövs per medar-

³¹ Motsvarar en termins heltidsstudier vid högskola eller universitet.

³² *Memento* 2/95:24.

³³ Kursen hålls i samarbete med Örebro Universitet.

³⁴ T.ex. *Borgerlig begravning, Sorg och kris, Minnesstundskurs, Presentationsteknik, Företagsledarutveckling, Omhändertagande av avlidna* samt *Omtanken fortsätter* (*Kurskatalog* 2002).

³⁵ Distrikten är Stockholm, Östsvenska, Östra, Södra, Västra, Värmland-Dal, Dalarna, Södra Norrland och Norra Norrland (*Verksamhetsberättelsen* 2000).

³⁶ Enligt statistik över antalet uppdrag per byrå för 2000 som erhållits från Bo Forslund är medeltalet 132. Medianen uppgår till 106 uppdrag, första kvartilen till 50, och fjärde kvartilen till 174.

³⁷ Här har jag använt matrikeln från september 2000 i vilken totalt 403 medlemsbyråer finns med, varav 259 huvudbyråer, vilket ger ett genomsnitt på 205 uppdrag per huvudbyrå.

tare. Begravningsbyråer är sålunda typiska småföretag med enbart några få anställda. Av byråerna är den övervägande delen ägda av män, dock har andelen kvinnor som är byråägare ökat de senaste åren.³⁸

För att tillhöra förbundet betalar byråerna dels en medlemsavgift, dels en serviceavgift per uppdrag. Genom avtal med utomstående firmor tillhandahåller förbundet möjlighet för byråerna att få juridisk, ekonomisk och praktisk hjälp i form av bensinrabatter, kontors- och begravningsstryck, inkassoärenden samt kontakt med jurist, dataprogrammerare och inredningskonsult.

Ytterligare en hjälp för begravningsbyråerna är en telejour, som tar emot samtal dygnet runt. Drygt 200 byråer är anslutna till jouden. Gäller det akuta samtal, såsom en hämtning, vidarebefordrar telejouren samtalet till den berörda begravningsentreprenören, medan exempelvis anmälan till minnesstund tas emot av jouden och faxas sedan till den berörda byrån. SBF har även ett informationsnummer, ett så kallat 020-nummer, dit allmänheten kan ringa för att ställa frågor om begravningsbyråer, begravingar och bouppteckningar. Cirka 4000 samtal inkommer årligen.³⁹

Konkurrensen

Med omstruktureringen av förbundet under 1980-talet lyckades SBF vända den nedåtgående trend som påbörjats decenniet dessförinnan, och 1989 minskade Fonus marknadsandel för första gången på 15 år. Idag har SBF knappt 60 % av marknaden, medan Fonus har drygt 30 %.⁴⁰

På lokal nivå är Fonus oftast den främsta konkurrenten och det varierar huruvida byråerna har någon kontakt med varandra. Det

³⁸ Forslund 000411, telefonintervju. Samma utveckling med fler kvinnliga begravningsbyråägare har ägt rum i Storbritannien de senare åren (Parsons 1999:140). I Nordiska museets upppteckningar från 1957-58 finns ett flertal kvinnor intervjuade eller omnämnda som ägare till begravningsbyråer. En begravningsentreprenör från Västerbotten berättar hur byrån startades 1907-08 av en kvinna. Hon drev den fram till sin död 1946, då dottern övertog den innan hon efter ett par år sålde den vidare. I samma stad startade 1930 en annan byrå av en sömmerska, sju år senare övertog en annan sömmerska den (Nm 166 EU 54638). Detta vittnar om tidig kvinnlig företagsamhet i branschen.

³⁹ *Verksamhetsberättelsen* 1998, 1999, 2000.

⁴⁰ Forslund 010529, telefonintervju.

finns SBF-anslutna byråer som samarbetar med Fonus, till exempel vad gäller långväga transporter, och det finns andra som inte pratar med dem över huvud taget. På central nivå förs däremot dialoger, bland annat för att påverka lagstiftningen på området.⁴¹ Utöver SBF och Fonus är Fondkistan den största aktören med ett tjugotal byråer i landet.⁴² Dessutom finns det enskilda byråer som inte är anslutna till något större förbund eller kedja.

Under det senaste decenniet har konkurrensen om marknaden internationaliserats. Världens största begravningsföretag, amerikanska Service Corporation International, SCI, finns idag representerat i arton länder i fem världsdelar.⁴³ 1994 etablerade de sig i Storbritannien, och året efter i Frankrike där de genom ett köp fick ungefär en tredjedel av marknaden. Detta ledde först inte till någon större oro inom SBF. Bengt Larsson skrev 1995: "[vi tror att] den svenska marknaden varken är tillräckligt stor eller lönsam för att bli uppköpt inom överskådlig tid".⁴⁴ Ett par år senare var dock tongångarna annorlunda. 1998 köpte SCI Nordens största privata begravningsbyrå i Oslo och nu hette det istället att frågan är inte "om SCI kommer till Sverige utan snarare när".⁴⁵ Förbundsledningen lyfte fram fördelar som att kapitalstarka SCI kan bana vägen för nya produkter och idéer på marknaden, medan nackdelarna kan vara att mindre byråer riskerar att slås ut och att stora organisationer har en tung och dyr administration med långa beslutsvägar.⁴⁶

Erfarenheterna från Storbritannien säger att SCI:s intåg på marknaden innebar att en del byråer blev uppköpta eller fick läggas ner. Men det har också skett en reaktion mot de större kedjorna, och man kan idag se en återgång till de mindre familjeägda företagen där de personliga kontakterna spelar stor roll.⁴⁷ För Sveriges del är hotet eller möjligheten – beroende på hur man ser det – att SCI kommer hit mindre idag, eftersom de år 2001 sålde tillbaka begravningsbyrån i Norge till den ursprungliga ägarfamiljen.

⁴¹ Se *Hänt i månaden* december 2000.

⁴² www.fondkistan.se/lista.html 020319.

⁴³ www.sci-corp.com/html/ascihistory.html 020319.

⁴⁴ *Memento* 3/95:19.

⁴⁵ *Memento* 2/99:1.

⁴⁶ *Memento* 3/96:1 och 2/99:1.

⁴⁷ Parsons 1999.

Sammanfattning

Begravningsentreprenörsvyrket har funnits i ungefär hundra år, och under denna period utvecklats från ett rent försäljaryrke, till att bli ett yrke allt mer inriktat på tjänster och service. Förändringarna har varit omfattande för den enskilda begravningsentreprenören, men även på organisationsnivån har mycket hänt.

SBF bildades 1922 som ett förbund för privatägda begravningsbyråer. Men förbundet präglades av många slitningar, och begravningsentreprenörernas lojalitet mot förbundet stod tillbaka för de egna intressena. På 1940-talet bildades den kooperativa begravningsrörelsen, men det var först under 1970-talet som konkurrensen blev riktigt allvarlig för SBF. Då fördes även diskussioner om en kommunalisering av begravningsbyråerna. Nedgången i marknadsandel krävde nya tag inom SBF. Förutom en omorganisation, gjordes från mitten av 1980-talet flera stora förändringar: först anställdes en förbundsdirektör och senare ytterligare personer på kansliet, tidningen *Memento* blev en "branschtidning" som vänder sig till fler än bara medlemmarna och alla medlemsbyråer blev auktoriserade, vilket betonades med ett gemensamt emblem.

Under 1990-talet stärkte förbundet sin ställning ytterligare. Kraven på utbildning ökade. Först skulle alla genomgå en tvådagarskurs, senare kom en högskolekurs samt ytterligare interna kurser. Förbundet införde en reklamationsnämnd och ett etiskt råd, samt ett konsumentinformationsnummer för allmänheten. Tio år efter auktorisationens införande ändrades medlemsreglerna och auktorisationen tidsbegränsades. Högskolekursen sänktes från motsvarande en termins studier, till en halv termin.

Konkurrensen för SBF fortsätter framför allt att komma från Fonus, även om man känt ett tryck från såväl fristående som internationella byråer. Det amerikanska bolaget SCI var under några år på 1990-talet etablerat i Norge, men drog sig sedan tillbaka.

4

Stigmatiserad expert

På tåget till Norrland delar jag kupé med en dansk konstnär. Hon skissar i sitt block de ändlösa skogar vi åker förbi, och längtar till Lofotens omtalade ljus. Efter ett tag undrar hon vad jag ska göra i Norrland, och jag berättar att jag ska intervjuva några begravningsentreprenörer till mitt forskningsarbete. Hon ser lite frågande ut, och jag förtydligar på danska: bedemænd. Då brister hon ut i ett stort skratt.

– Du skriver om bedemænd?! När jag kommer hem till mina vänner, ska jag berätta att jag träffade en svenska som forskade om bedemænd, säger hon och fortsätter att skratta.

Plötsligt suddas gränsen mellan forskare och forskningsobjekt ut. Jag blir en i gruppen begravningsentreprenörer. Annorlunda och känslöväckande. Strax efter kommer konduktören och meddelar att det finns gott om lediga kupéer så att vi kan få var sin. Jag tar mitt bagage och går (dagboksanteckning).

Den förvåning och det skratt jag mötte på tåget var inget unikt för just den här situationen. Jag har märkt hur ordet begravningsentreprenör har påverkat mig själv under den tid jag som svar på frågan ”Vad jobbar du med?” har sagt ”Jag forskar om begravningsentreprenörer”. Det har varit nästan omöjligt att säga det på ett neutralt sätt och redan innan jag har uttalat svaret, har jag i mitt inre förberett mig på de frågor som följer. På så sätt har en identifikation med begravningsentreprenörernas egna upplevelser ibland varit mycket tydlig, med den skillnaden att jag inte blivit kritiserad, utan istället förväntats bekräfta de åsikter andra har om yrket.¹

Det här kapitlet handlar om begravningsentreprenörernas relation till samhället, både på individ- och organisationsnivå. En relation har alltid två riktningar. I det här fallet mellan å ena sidan sam-

¹ Bradbury, som forskat om begravningsentreprenörer, skriver apropå att hon tycker att begravningspriserna är skäliga, att bara genom att påstå detta låter det som om hon är ”köpt” av branschen. En identifiering med forskningsobjektet uppstår lätt. Hon kontrar med att kanske säger denna negativa bild om branschen mer om vår egen rädsla, än om branschen (1999:74).

hället, eller omgivningen, och å andra sidan den enskilda begravningsentreprenören och SBF. På individnivå arbetar och lever den enskilda begravningsentreprenören. Som individ bemöts begravningsentreprenören av andra på ett sätt som han eller hon måste inkorporera i sin självbild. Men begravningsentreprenören kan också själv arbeta för att nå ut till allmänheten och ha en mer aktiv, påverkande roll. Detsamma gäller på organisationsnivån, där SBF försöker vara både defensivt, genom att bemöta kritik, och offensivt, genom att skapa debatt och informera.

Förutom av rent marknadsekonomiskt intresse, vill begravningsentreprenörerna mer offensivt nå en bredare krets av människor eftersom de upplever att det finns en stereotyp, negativt laddad bild av yrket, som de måste förhålla sig till och som påverkar dem i mötet med andra.² Men innan jag går vidare med hur begravningsentreprenörerna, enskilt och som förbund, försöker bemöta bilden, presenterar jag kort sociologen Erving Goffmans teori kring människors utanförskap och försöker binda samman den med begravningsentreprenörernas egna upplevelser.

Utanförskap

Goffman ägnade en stor del av sin forskning åt dem som var annorlunda och det var han som införde *stigma* som ett sociologiskt begrepp.³ Stigma står för en egenskap, sedd i vid mening, eller social identitet, som andra anser inte vara önskvärd. Stigmat gör alltså att individen hamnar utanför en grupp. Men, och det är poängen, det handlar inte om själva egenskapen, utan om relationen till andra. Begreppet är nämligen relationellt, det vill säga det är inte personen själv, utan andra som bedömer om egenskapen, eller den sociala identiteten, är avvikande. Den som är utanför, har ett stigma, upplever att det finns ett gap mellan den identitet som man själv anser sig ha, den faktiska sociala identiteten, och den som andra tycker att man har, den tillskrivna⁴ sociala identiteten, och som är

² Hur spridd denna negativa bild är och vilka bilder som verkligen finns, har inte varit denna studies uppgift att gå in på. Här utgår jag från att begravningsentreprenörerna själva upplever att denna bild finns.

³ Goffman 1971.

⁴ Jag använder här, precis som Öhlander (1999:15) adjektivet ”tillskrivna”, istället för ”virtuella” (från eng. *virtual*), som den svenska översättningen gör (Goffman 1971:12).

negativ i umgänget med andra. Utanförskapet är en skapad identitet som personen ifråga inte rår över.⁵

Det finns olika typer av stigma. Goffman skiljer mellan diskrediterade och diskreditabla situationer. I de förstnämnda är stigmat uppenbart för omgivningen, exempelvis ett fysiskt funktionshinder eller ett avvikande utseende, medan den stigmatiserade personen i diskreditabla situationer har en möjlighet att dölja sitt stigma, exempelvis en bakgrund som kriminell eller en nationstillhörighet.⁶ Det är vanligt att man försöker dölja sitt stigma, att man vill ”passera”, menar Goffman.⁷

Ett yrkesstigma

Teorin om stigma visar att utanförskap konstrueras av omgivningen. För begravningsentreprenörerna stämmer detta väl. De trivs mycket bra med sitt arbete, upplever det stimulerande, möter många olika personer, men får slita för att få ihop det ekonomiskt. Detta kan sägas vara deras faktiska identitet. Men den tillskrivna identiteten innehåller en helt annan bild av yrket: det är ”konstigt och udda”, man möter bara ledsna människor och blir därför själv sorgsen till sin natur, samtidigt som man skor sig ekonomiskt på andra. Är man trevlig, är det bara för att lura människor.⁸ Det finns en tydlig diskrepans mellan hur andra tror att yrket är och hur man själv upplever det, och skillnaden är kränkande för individen. Yrket är ett stigma.

Yrket i sig är alltså inte negativt, utan det är i relation till andra som yrkestillhörigheten blir negativ. Därför vill man inte alltid berätta vilket yrke man har, med Goffmans ord väljer man att försöka passera. Den vanligaste strategin är att undvika samtal om arbete. Visserligen är ”Vad jobbar du med?” en vanlig fråga när man möter nya människor, men många låter bli att fråga om andras yrke, i förhoppning om att det egna arbetet inte ska behöva nämnas.

⁵ Goffman 1971:12ff.

⁶ Goffman 1971:13f.

⁷ Goffman 1971:82.

⁸ Detta är upplevelser de begravningsentreprenörer jag intervjuade delgav mig, se även Howarth 1996: 82f.

En annan strategi är att man utelämnar en del av sanningen, även om det man säger i sig är sant. Anders, till exempel, uppger ibland att han jobbar ”på ett familjeföretag”, medan Elisabeth emellanåt svarar ”på ett kontor”. Sanningshalten i svaret kommer dock i gungning om det senare framkommer mer exakt vad man har för yrke. Rickard väljer därför att öppet säga att han inte vill tala om sitt arbete. Om han får en fråga om vad han arbetar med, brukar han svara: ”det har jag för mig själv”. Risken är att svaret kan göra människor mer nyfikna på arbetet och senare tvinga fram en diskussion. Det räcker inte att man inte vill samtala om arbetet, tycker Agneta, som därför försöker att helt undvika ämnet.

Folk har väldigt svårt att respektera att nu är jag ledig och jag vill faktiskt inte prata om det. ”Du frågade vad jag jobbar med och jag har berättat det, kan vi lämna det?” Nej, de kommer tillbaka till det här (Agneta).

Det är främst i sammanhang där man ska koppla av, på fester, middagar, dansställen eller semestrar, som man försöker att passera. Men även andra platser kan vara känsliga. När Fannys mor vårdades på sjukhus, kom hon att samtala med en anhörig till en annan döende patient. Den anhöriga undrade vad Fanny arbetade med.

I det läget hade jag velat säga att jag jobbar i affär eller på kontor, men jag kände: jag kan inte, jag kan inte ljuga för folk. Jag sa faktiskt att jag jobbar på begravningsbyrån.

Fanny betonar att risken för att bli ”avslöjad” vid ett senare tillfälle gjorde det otänkbart att säga någonting annat. Mycket riktigt kom också personen någon månad senare in på byrån.

Gemensamt för de här platserna, festlokalen och vårdavdelningen, är att känslorna spelar en viktig roll. På festen förväntas stämningen vara positiv och uppsluppen, och samtal om döden passar inte in. På vårdavdelningen finns redan en tryckt stämning, och man vill kanske inte påminnas om döden. Närvaron av en begravningsentreprenör påverkar på båda platserna stämningen negativt. Genom sin yrkestillhörighet blir man en glädjedödare eller sorge-

spridare, oavsett hur man själv betar sig. Begravningsentreprenören representerar döden.⁹

Upplevelserna av vad som händer när man avslöjar sitt yrke är många gånger starka: På dansgolvet blir de ”*som en pinne*”, som Elisabeth uttryckte det. Sven hade råkat ut för att en kvinna gick ifrån honom på dansgolvet, och en annan skrattade honom rätt upp i ansiktet och sa: ”*du driver med mig!*”. Stämningen kan också påverkas mer generellt. Efter den första förvåningen, kommer ofta många frågor, vilket i sin tur kan ”*lägga sordin på hela stämningen*” (Patricia) eller göra att fester eller middagar får en ”*lite krystad stämning*” (Elisabeth).

Även om andra är intresserade av ens yrke är det inte odelat positivt att få svara på frågor om sitt arbete, menar många av begravningsentreprenörerna. Ofta hamnar de i en terapeutisk roll där de får lyssna på andras upplevelser av död och begravning.

Sen slutar det med att man sitter i köket och festen är slut för min del, för då ska jag sitta och berätta för en massa människor och förklara varför det gick till si eller så på morfars begravning eller mammas begravning. ”Vad är det som händer?” ”Tror jag på Gud, eller?” Därför stretar jag emot så mycket jag kan, för jag vill också vara på fest (Anders).

Rickard konstaterar att hade han jobbat på en fabrik eller ett kontor, så hade han kunnat uppge sitt yrke, eftersom det inte skulle följts av andra frågor. Nu vet han istället att två ”standardfrågor” kommer, om han nämner sitt yrke: ”*Hur kan du jobba med de sorgsna, det är ju bara ledsna människor och döda?*” och ”*Varför är det så dyrt att dö?*”¹⁰ I den sistnämnda frågan finns en kritik riktad mot yrket, en underton av att branschen tar för mycket betalt. Agneta berättar att hon i början av sin yrkesverksamhet som begravningsentreprenör alltid berättade om sitt yrke, men att hon numera undviker det, bland annat för att en del ”*blivit jätteförbaskade – och det här med ocker och varför det kostar så mycket pengar*”.

⁹ Howarth 1996:103.

¹⁰ Även andra yrkesgrupper riskerar att få arbetsrelaterade frågor i dessa sammanhang. Oskar, som tidigare arbetade som sjukgymnast, menar att det är ungefär detsamma om han säger att han är begravningsentreprenör eller sjukgymnast. I båda fallen tvingas han in i yrkesrollen på fester.

Ändå verkar det inte vara särskilt många som direkt utsätts för kritik av ekonomisk art. En orsak kan vara det samspel som ofta uppkommer när man möts öga mot öga och där man inte vill att den andre ska "förlora ansiktet".¹¹ Hellre förtiger eller undviker man en meningsskiljaktighet än man låter den komma i dagen inför någon annan. De ekonomiska påhoppet sker därför inte på den individuella nivån, utan märks exempelvis när massmedia kritiserar branschen, eller i fördomar om yrket som förs fram när ingen entreprenör är närvarande. Carl har ett effektivt sätt att få stopp på en negativ jargong. Han brukar inte undvika att tala om sitt yrke, men ställer folk allt för provocerande frågor kontrar han med: "*Ja, förr eller senare får du ordna en begravning. Då slutar de. Då tycker de jag är för realistisk, men så är det.*"

Begravningsentreprenörerna kan råka ut för att andra reagerar på hur de betar sig, för "*en begravningsentreprenör ska inte ut på puben eller krogen*" (Ulf). I det ligger också förväntningen att man är en dystergök som inte kan roa sig. Yrket tros göra en sorgsen och inåtvänd.

I kontrast till dem som undviker att tala om sitt yrke, finns det de som gärna berättar att de är begravningsentreprenörer, exempelvis Lars: "*Jag tycker det är intressant att prata begravningar*" och Tomas: "*Jag älskar att se människors reaktion*". I båda fallen används yrket för att få reaktioner från omgivningen, i Lars fall gör yrkestillhörigheten att han får frågor, och i Tomas att han väcker känslor. Deras uttalanden visar att yrket inte är neutralt, men de väljer att inte passera.

De tillfällen när yrket blir ett stigma är alltså framför allt på fritiden när entreprenören själv vill koppla av. Man kan tala om ett "fritidsstigma". Här finns dock en möjlighet att dölja det, att passera, eftersom situationen är diskreditabel.

Massmedias bild av yrket

Många begravningsentreprenörer upplever att massmedia ger en negativ bild av yrket.¹² Anders är restriktiv med att ge intervjuer till

¹¹ Goffman 1970:16.

¹² Ordet *bild* används här i vid mening. Det är inte frågan om fotografiska bilder, utan "en helhet, där kunskaper om fakta, värderande och känslomässiga uttryck resp. rekommendationer till

journalister som ringer, eftersom han inte tycker att de ger en rättvisande bild av yrket.

Jag upplever det fruktansvärt negativt. För så fort det står någonting om mitt yrke så är det ofta att det är så dyrt att dö. Aldrig, det är inte ofta, det är någonting positivt (Anders).

Precis som Goffman talar om ett utanförskap som skapas av omgivningen, kan en grupp avvikande konstrueras av massmedia. Framför allt använder massmedia överdrifter/förvrängningar, förutsägelser ("när kommer det att hända igen?") och en symbolisering där gruppen står för något entydigt negativt.¹³ Massmedias skildring av ett yrke kan leda till upplevelser av utanförskap.¹⁴

Den negativa bild som begravningsentreprenörerna vänder sig mot är framförallt ekonomisk: det är så dyrt att dö, underförstått, begravningsbyråerna tar överpriser. De entreprenörer som arbetat sedan 1970-talet och början på 1980-talet anser att det under 1990-talet blev mer legitimt att tala om kostnader i samband med begravningar. Men man ska komma ihåg att redan när begravningskassorna och hundramannaföreningarna kom i slutet av 1800-talet, var det ekonomiska skäl som låg bakom.¹⁵ Nu blev ekonomin dock ett massmedialt ämne, och i tidningsartiklar, liksom i Charlotte Reimersons bok *Den sista tjänsten*,¹⁶ belystes hur man själv kunde ta hand om begravningen, för att undvika höga kostnader.¹⁷ Ett nytt begrepp dök upp inom branschen, "gör-det-självare", det vill säga anhöriga som själva ordnar det mesta, och kanske bara vill köpa en kista.

För förbundet blev massmedias bild av begravningsbyråerna, mer än kundernas egna frågor, ett problem. Mot bilden av de penningstinna begravningsentreprenörerna hjälpte inte att den statliga

handling förekommer" (Block 1976:13). Massmedias negativa bild skulle behöva granskas närmare. Det finns exempel såväl på svartmålningar av branschens ekonomiska intressen, som framställningar av ett intressant yrke. Det finns röster i intervjuerna som pekar på att lokaltidningen är betydligt mer positiv än rikspressen. Kanske är det vid en analys möjligt se en skillnad i hur begravningsentreprenörer i allmänhet respektive den lokala entreprenören skildras.

¹³ Lindgren 1998:24ff.

¹⁴ Se Howarth 1996:87f.

¹⁵ Carlson 1994.

¹⁶ Reimerson 1994.

¹⁷ Se *Memento* 1/94:1, 18. Reimersons bok kritiseras i *Memento* 4/94:21, 2/95:1, 22.

utredningen i slutet av 1980-talet kommit fram till att kostnaderna var skäliga.¹⁸

När jag i slutet av 1990-talet intervjuade begravningsentreprenörer hade denna debatt till stor del lagt sig. Entreprenörerna konstaterade att anhöriga hade blivit betydligt mer prismedvetna, men få ordnar begravningen själva. En del av de anhöriga som följde råden i ”gör-det-självdebatten” ångrade sig efteråt, enligt entreprenörerna. Antingen var det någonting som gick fel, eller så var det psykiskt mycket jobbigare än de trodde. Idag kan en del av dessa anhöriga komma in och vilja att begravningsbyrån tar hand om alla arrangemang.

Och visst, okej, vi är olika människor och en del kan göra det själv och de gör det bra också. Men en del människor tar ju det här att det här ska jag göra själv för det står i tidningen att det förväntas av mig, och så klarar de det inte (Gunilla).

Debatten inom branschen till följd av Reimersons bok rörde dock inte enbart ekonomi, utan även nödvändigheten av begravningar. När Reimerson fick i uppgift av Svenska Kyrkans Församlings- och Pastoratsförbund att skriva en broschyr som upplyste allmänheten om begravningar och inledde med orden ”Vi måste gravsätta – men vi måste inte ha begravning”,¹⁹ protesterade SBF.²⁰ Bo Forslund skrev:

... om inte Svenska kyrkan vore så upptagen av att jamsa med i denna förenklingsvåg som råder i landet vore det en uppgift för präster, förtroendevalda och kyrkogårdsansvariga att försöka återplacera begravningen i sin rätta religiösa, sociala och kulturella miljö.²¹

I kölvattnet av denna diskussion, dök ännu ett nytt begrepp upp, så kallade ”direktare”, det vill säga avlidna för vilka man inte har någon formell begravning. Denna utveckling är inget SBF har stött, utan tvärtom har man i linje med vad som ovan sagts kritiserat kyrkan för att inte tillräckligt försvara begravningens ställning. SBF tog

¹⁸ SOU 1990:82:90.

¹⁹ *Om begravning* 1996:3.

²⁰ *Memento* 4/96:1.

²¹ *Memento* 3/96:1.

på sig rollen som begravningens främsta försvarare och Forslund undrade:

Vilket ansvar har då kyrkan för sina medlemmar? Är det rimligt att församlingen inte begraver sina döda enligt den egna trosuppfattningen, eller ens bryr sig om att försöka övertyga arvingarna om kyrkotillhörighetens innebörd?²²

Någon möjlighet för församlingar att ordna begravningsgudstjänster i strid med anhörigas vilja finns dock inte, och inte heller kan de anhöriga drabbas av några sanktioner om de frångår den avlidnes önskemål.²³ Vad gäller de medlemmar som inte har några anhöriga, säger kyrkoordningen att kyrkoherden bör verka för att de får en begravning enligt Svenska kyrkans ordning.²⁴ Men i praktiken kan detta vara svårt att genomföra, i synnerhet om församlingen inte får vetskap om dödsfallet.

Många begravningsentreprenörer tycker att debatten om ”direktare” är upphaussad. Fenomenet har funnits länge,²⁵ och ökningen verkar vara långt ifrån så stor som massmedia tycks tro. Ett problem med de tidningsartiklar och teveprogram som tar upp frågan, antyds vara att media inte inser att de själva påverkar en utveckling bort från riter.

Media håller på att racka på oss och tycker att begravning egentligen inte är något. /.. / Då är det ju på något vis att ju mer man hamrar om att det här ska göras så billigt som möjligt, man kan... vi är egentligen ingenting, så utarmar man ju på sitt sätt det här med begravningar. Det är en ritual eller en rit som egentligen bara är till för begravningsbyråns skull. Det är vi som ska kunna rycka av dig så mycket pengar som möjligt (Olof).

Debatten om kostnader i massmedia har bidragit till att en del anhöriga har en felaktig uppfattning om vad en begravning kostar, vilket i sin tur har lett till att många anhöriga blir positivt överraskade när de får reda på vad begravningen verkligen kostar.

²² *Memento* 1/99:1. Se även *Memento* 2/01:1, 3/01:3f.

²³ SOU 1992:16:62.

²⁴ Kyrkoordningen 1999 24 kap. 4 §.

²⁵ 1926 ändrades jordfästningslagen så att det blev tillåtet med ”begravningar utan jordfästning i svenska kyrkans ordning”, SFS 1926:426 8 § 1 mom. ur Pleijel 1983.

Då ringer folk ibland: "Är det med allt?" säger de. "Ja, är det någonting som du har upptäckt?" "Nej, men jag hade väntat mig att det skulle kosta mycket mer så jag bara tänkte jag måste ringa och fråga om allt verkligen är med på räkningen"(Jan).

Vad gäller den negativa bilden i massmedia, är det dock, trots allt, olika hur mycket begravningsentreprenörerna bryr sig om massmedia; vissa tar åt sig det som skrivs, medan andra skakar av sig det.

Sen kan man ju läsa i massmedia att man inte behövs och allt det där, men det bryr jag mig inte så mycket om. De vill ha sensationer och det ska vara dittan och dattan. Men jag tror ändå att utan oss så fungerar det inte, faktiskt. Det är klart inte hos alla, men många är ju helt körda när det blir ett dödsfall (Lars).

Memento

För förbundet är *Memento* ett viktigt organ för att sprida dess budskap till människor med intresse för branschen. Tillsammans med tidningen *Kyrkogården*²⁶ svarar den för debatt och information om begravningsrelaterade frågor i Sverige. Första numret av *Memento* utkom 1933, elva år efter förbundets bildande. Den var då ett medlemsblad som ombudsmannen (som alltid var en ombudsman) sammanställde. 1987 gjordes *Memento*, som tidigare nämnts,²⁷ om för att bli en så kallad branschtidning med Anita Lindhagen som redaktör. Genom omdaning skapades ett forum för en mer allmän debatt.

När jag har läst *Memento*, har jag gjort det utifrån ett teoretiskt perspektiv där tidningen ses som en skärningspunkt mellan SBF och samhället. I tidningen presenteras en bild av medlemmarnas yrke som både avspeglar och påverkar den sociala kontexten. Hela tiden sker ett samspel mellan kontexten och journalistiken.²⁸ Detta betyder emellertid att inte bara bilderna påverkas av samhället, utan också att det som publiceras påverkar läsarna. Tidningen avspeglar läsarnas bilder av yrket, samtidigt som den konstruerar bilder som

²⁶ *Kyrkogården* ges ut av Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund samt Svenska Eldbegravningsförbundet.

²⁷ Se kap. 3 *Nya krafttag*.

²⁸ Se Lindgren 1998:16f.

den vill att läsarna ska ta till sig. Genom *Memento* påverkar SBF som utgivare den bild av begravningsentreprenörer som förs ut.

Vid en jämförelse av *Mementos* ledarsidor mellan två tidsperioder, 1967-76 och 1987-99 syns tydliga skillnader.²⁹ Stora samhällsförändringar har påverkat branschen och man har internt inom förbundet arbetat för en förändring, både av den enskilda begravningsentreprenörens arbete och av förbundets engagemang i samhället.

Den bild av begravningsentreprenören som framkommer i *Memento* mellan åren 1967 och 1976 visar på en stor splittring inom förbundet. SBF fungerar som en intresseförening, men utan att vara en självklar del i byråernas arbete. Förbundsengagemang och betalningsvillighet för förbundets verksamhet syns inte, mer än bland enstaka individer. Utbildning existerar, men inte särskilt många verkar ta del i den, vilket kan ha sin förklaring i att begravningsentreprenören tycks vara en enstöring som helst sköter sig själv. Det som förenar byråerna är fienden: "socialiseringen", konkretiserad i staten, kommunerna, kyrkoråden och Kooperationen, och med den risken för att begravningsväsendet ska kommunaliseras. Detta är en het, samhällelig fråga under 1970-talet, där SBF menar att massmedia favoriserar Kooperationen. Att vara begravningsentreprenör inom SBF blir en politisk markering av att vara anti-socialist. Gentemot Svenska kyrkan finns en välvillig inställning och begravningsentreprenören ses som självklart positiv till kristendomen.

Under perioden 1987 till 1999 sker en uppstramning inom förbundet i form av införandet av auktorisation, olika råd och utbildningar som får stort utrymme på ledarsidorna. Tydligt framträder ett försvar gentemot staten, kyrkan och massmedia. Begravningsentreprenörens roll som expert på såväl död och begravning, som service och tjänster går som en röd tråd genom ledarna. På ledarsidorna i *Memento* ventileras många debattfrågor och konflikthärdar, ofta återkommer de i flera nummer. Förutom ledarsidorna finns bilder och reportage i tidningen, där begravningsentreprenören kliver ur sin arbetsroll och visar upp en annan sida. Här syns den socialt kompetenta, avslappnade och festklädda entreprenören. Död och begravning är mycket långt borta.

²⁹ För en utförligare beskrivning av analysen se Bremborg 2000:20-41. Framför allt är det ledarsidorna som har analyserats, men även visst annat material som skildrar "bilder" av begravningsentreprenörer.

Bilden av begravningsentreprenören i Memento 1967-76 och 1987-99.

1967 - 76	1987 - 99
<i>Den enskilda begravningsentreprenören:</i>	
frihetsförsvaren, antisocialisten	småföretagaren
enstöring	socialt kompetent
sköter sig själv	samarbete finns och är något man vill utveckla
förändringsobenägen	förändringsobenägen
utbildning existerar och är inte så dum	utbildning är en självklarhet och ett krav
<i>SBF:</i>	
en organisation man tillhör, men inte har mycket utbyte med	kontinuerlig kontakt är en självklar del i arbetet
får vara tacksam om medlemmarna betalar sin årsavgift	kräver en auktorisation av sina medlemmar gällande utbildning, ekonomi och etik
vill att byråernas principer för prissättning förändras	vill att byråernas principer för prissättning förändras
<i>Förhållande till andra:</i>	
socialiseringen - det största hotet (prisdiskussionerna det näst största)	det ekonomiska lågpristänkandet - det största hotet
kooperationen - konkurrenten med ojusta säljmetoder	de nya fria begravningsbyråerna - konkurrenterna med ojusta säljmetoder
massmedia talar illa om de privata byråerna, är mer positiva till Kooperationen	massmedia talar illa om hela branschen, är lite mer positiva till de nya fria byråerna
kyrkligt positiv, inte sällan aktivt troende	kyrkligt neutral, kyrkan kan kritiseras

Från att SBF varit en splittrad intresseförening, blir man ett förbund med auktorisationskrav på sina medlemmar. Utbildningskrav för alla, tydlig prissättning, god etisk hållning, kundvänlighet och hög service bör vara en självklarhet. Att vara medlem i SBF ska vara en förmån som kräver något av medlemmen. Samarbetet, nu som förr, har sin grund i att värna de privata intressena i branschen, men nu syns mycket mindre av detta ekonomiska intresse i tidningens diskurs. Istället lyfts andra aspekter av vinster med samarbete fram såsom psykologiskt stöd kollegor emellan, möjlighet till jourtelefon,

och värnandet om god etisk sed vid död och begravningar. Det handlar mer om småföretagarens dilemma än om att vara emot de kooperativa idéerna. Den bild av begravningsentreprenören som förs fram är en serviceinriktad, socialt kompetent person, med utbildning och goda kunskaper på området. Borta är bilden av enstöringen.

De största likheterna mellan perioderna märks i upplevelsen av att massmedia ständigt baktalar SBF, att byråernas prissättning inte talar rätt språk och att det finns en tröghet till förändring i branschen. Att mer samarbete och utbildning behövs är ett genomgående tema, men med den skillnaden att på 1980- och 90-talen är detta betydligt mer självklart och utvecklat än tidigare.

Det är förstås ingen slump att det är dessa saker som förs fram i *Memento*. Genom att betona förbundets krav på sina medlemmar, försöker man både ”rätta till i leden” och förmedla till allmänheten att de kan känna förtroende för branschen. I *Memento* publiceras de beslut förbundets reklamationsnämnd tar, även när de rör mycket speciella fall. Detta kan tolkas som ett sätt att öka medvetenheten hos allmänheten om att man kan klaga hos förbundet om man är missnöjd med den tjänst man köpt, men också som en varning till medlemsbyråerna.

Som en positiv motvikt presenteras de personer som fått förtjänsttecken i guld respektive utvalts till årets branschman/kvinna. De intervjuas i tidningen och lyfts fram som goda förebilder.

Samhällsdebatten i Memento

Förbundets utveckling de senaste 15 åren har till stor del handlat om ett internt arbete med ökade krav på medlemmarna. Samtidigt har förbundsarbetet givetvis förts i en samhällelig kontext som har påverkat förändringsarbetet. En del av dessa frågor har ventilerats på *Mementos* ledarsidor.

Två olyckor med ett stort antal döda öppnade för debatter om hur avlidna omhändertas, 1994 sjönk M/S Estonia och 1998 brann 63 ungdomar inne på ett diskotek i Göteborg. Inte minst vad som hände efter Estoniakatastrofen kritiserades av SBF, och det är en kritik som fortsatt vara livaktig. I en ledare efter katastrofen skrev Bo Forslund: ”Av rädsla för att missuppfattas vågade vi inte utan

uppmaning yttra oss. Det var vårt stora misstag!”³⁰ Två företeelser var Forslund särskilt kritisk mot, dels att kropparna inte genast balsamerades, dels att de avlidna inte transporterades i begravningsbilar, utan i kylbilar som vanligtvis används för livsmedelstransporter.

Om branschen inget sa då, har den sagt mer om det senare. För att visa att SBF har möjlighet att snabbt samla ett stort antal begravningsbilar för transport av döda i samband med katastrofer, har beredskapsövningar genomförts ett par gånger.³¹ Vid dessa tillfällen har man samtidigt kritiserat regeringens användande av frysbilar, och pekat på att branschen har en högre etik (enligt egen uppfattning) och transporterar avlidna ”på ett pietetsfullt och värdigt sätt”.³² Via uppmärksamhet i media, har budskapet kunnat föras ut till ett stort antal människor.

Inte heller vid branden i Göteborg hade begravningsbyråerna från början någon formell uppgift, men enskilda begravningsentreprenörer var involverade i bland annat arbetet med att sprida information till anhöriga.³³ Med beredskapsövningarna har SBF försökt att få en större roll i katastrofgrupper, men hittills har någon sådan uppgift inte formaliserats.³⁴

Den ekonomiska diskussionen om begrävningar, som nämndes ovan, rörde även så kallade ”socialbegrävningar”, där den avlidne saknar medel och socialförvaltningen betalar begravningen. Med anledning av att Reimerson, bland andra, påpekat att man inte behövde betala så mycket när någon dött, fanns en oro från branschens sida att bidraget inte skulle räcka till en, vad man kallade, värdig begravning.³⁵ 1998 kom en lag som gav kommunerna rätt att själva bestämma beloppet och som har medfört stora variationer i landet på den summa som utbetalas.³⁶

³⁰ *Memento* 1/95:1.

³¹ Första gången var i oktober 1999, när man på 24 timmar samlade 27 begravningsbilar i Örebro (*Memento* 4/99:15). Andra gången var i oktober 2000, då ett 70-tal bilar samlades i Västerås inom 48 timmar (*Memento* 4/00:8, *Hänt i månaden* okt. 2000).

³² *Memento* 4/00:8. I *Praktikan* (1998:40) finns etiska regler för hur begravningsbilen ska se ut, framföras och användas.

³³ *Memento* 4/98:1, 6f.

³⁴ Gustafsson, intervju 020304.

³⁵ *Memento* 3/89:1, 3/94:1, 1/96:1, 3/97:1.

³⁶ Se motion till riksdagen 2000/01:K343.

Kritiken mot Svenska kyrkan gällde, förutom att den inte i tillräcklig grad betonar begravningens ställning,³⁷ dess serviceinställning. Begränsade telefon- och öppettider, små möjligheter för anhöriga att önska en tid för begravning, liksom prästernas obenägenhet att snabbt ta kontakt med de anhöriga var kritik som lyftes fram.³⁸ Mot detta framstod, om man får tro ledarna i *Memento*, begravningsbyråernas verksamhet som goda exempel på hur service ska bedrivas gentemot anhöriga.

År 2000 blev församlingarna inom Svenska kyrkan, i samband med de förändrade relationerna mellan staten och kyrkan, huvudman för begravningsverksamheten. Redan tidigare hade Svenska kyrkan skött denna uppgift, men nu ökade kraven på att tillgodose önskemål från icke-medlemmar. Till följd av uppdraget diskuterades framför allt tre nya krav på huvudmannen, tillhandahållandet av alternativa gudstjänstlokaler utan religiösa symboler, begravningsplatser för dem som inte tillhör kristna samfund, och transporter från det att den avlidne bisatts till dess han eller hon är gravsatt. Tidigare hade begravningsbyråerna skött transporterna – det vill säga från bisättningslokal till kyrka eller kapell, om inte bisättningslokal finns vid dessa, och vidare till krematorium eller kyrkogård – nu fick församlingarna ansvaret.³⁹

Vad gäller transporterna finns en påtaglig oro från begravningsentreprenörerna som har stora kostnader för sina begravningsbilar och riskerar att gå miste om en inkomstkälla. Man behöver bilarna för de transporter som betalas av den avlidnes dödsbo, det vill säga från hemmet till bårhuset och vidare till bisättningslokalen. Än så länge är det få församlingar som har möjlighet att ordna transporter själva och istället utför begravningsbyråerna arbetet mot betalning från församlingarna, men om några år kan det se annorlunda ut. Kritiken mot lagförändringen var inte enbart ekonomisk. Från SBF framfördes kritik med etiska förtecken, då man menade att församlingarna inte skulle se till hur transporterna sker, utan välja det billigaste alternativet.⁴⁰

³⁷ Se ovan *Massmedias bild av yrket*.

³⁸ *Memento* 4/91:1, 4/96:1, 2/01:1.

³⁹ SFS 1990:1144, särskilt 9 kap. 6 §.

⁴⁰ *Memento*, 2/98:1, 1/00:1, 3/99:23.

Betoningen på etik kommer ofta fram inom begravningsbyråbranschen. Det talas om ett värdigt omhändertagande, värdiga transporter och värdiga begravningar. Ett annat exempel där etik diskuterats är när bårhusen, framför allt i storstadsområdena, har granskats. Överfulla bårhus, eller bårhus i källarlokalerna utan vatten och värme, har fått symbolisera bristen på etik hos andra än dem själva.⁴¹

De etiska frågorna kan ses som en del i SBF:s försök att stärka yrkets ställning och föra fram en bild av yrket som leder bort från de negativa konnotationerna. Samtidigt kan vissa etiska regler fördyra hanteringen av avlidna, och användas för att motivera en kostnadsökning.⁴² Framför allt tycks det dock handla om att stärka den egna positionen, och inom SBF menar man att man fått ett allt starkare förtroende från myndigheternas sida, bland annat genom att man blivit remissinstans i frågor som gäller begravningsbranschen.⁴³

Informationsspridning

I stadgarna fastslås som en av flera uppgifter för SBF: ”att ge allmänheten konsumentupplysning och konsumentskydd”.⁴⁴ Konsumentupplysning innebär för SBF att man tar på sig en expertroll gentemot allmänheten. I detta arbete har de broschyrer om död och begravning som SBF ger ut en stor betydelse och de har under årens lopp utökats i antal.

Broschyerna har specifikt avsedda målgrupper. *Hur gör jag nu?* är tänkt att delas ut till anhöriga på sjukvårdsinrättningar när någon dött, medan *Att dela sorgen* vänder sig till släkt och vänner. *Ett minne för livet* är ett något större häfte för de anhöriga och till det hör även formuläret *Att skapa* där de egna valen kan fyllas i. För den som vill planera sin egen begravning finns häftet *Inför livets slut* med tillhörande dokument *Önskemål*. Juridiska frågor utgör numera en stor del av de frågor anhöriga ställer, och en del svar finns i broschyren *Vem ärver vad?*

⁴¹ *Memento* 3/88, 2/91:16f, 4/91:2, 2/95:4, 4/96:20.

⁴² Ett sådant exempel, som inte är vanligt, men som man ibland hör begravningsentreprenörer uttrycka är att enbart en avlidna person får transporteras i begravningsbilen.

⁴³ *Memento* 1/97:1.

⁴⁴ *Praktikan* 1998:3.

Att ta farväl är en broschyr som delats ut till präster för att vidarebefordras till anhöriga. Den rör till stor del begravningsgudstjänsten, och SBF har medvetet tonat ner sin egen roll. Skriften är utgiven på Verbum, på initiativ av SBF, och gjordes i samarbete med flera präster. Layoutmässigt skiljer den sig från de andra skrifterna, vad gäller färg och typsnitt på omslaget.

Att samarbeta med andra är ett sätt att nå ut till en större läsekrets. Tillsammans med EuroFlorist har SBF gett ut *Ett personligt avsked* med exempel på blomsterarrangemang och Sveriges kyrkosångsförbund var samarbetspartner för *Lacrymosa*, en sångbok för begravingar. Dessutom har man gett ut nykomponerat material i *Memento Mori*, som är tänkt att delas ut gratis till kyrkomusiker av begravningsbyråerna.

I hur stor utsträckning skrifterna används varierar mellan byråerna. En del av de byråer jag besökte hade flera av dem exponerade, medan andra tyckte att det inte var värt kostnaden att ha dem eller att de inte var till någon nytta.⁴⁵

En skrift som däremot prisas av de flesta begravningsentreprenörer är barnboken *Min farfar och lammen*, skriven av Ulf Nilsson på uppdrag av SBF. Boken, som har två delar, vänder sig till både barn och föräldrar som står inför en begraving. Den första delen är själva berättelsen, som handlar om en pojke som mister sin farfar. Den andra delen har information om ”vad som händer från tiden när någon dör, och fram till dess att livet för de anhöriga börjar återgå till det vanliga igen”.⁴⁶ Här ges handfasta råd, varav många är hämtade från de övriga informationsskrifterna. I reklamkampanjer har man vänt sig särskilt till förskolor som, liksom allmänheten, erbjöds att för en administrativ avgift få boken hos den lokala SBF-an slutna byrån. *Min farfar och lammen* betraktas som en stor succé inom förbundet.⁴⁷

De olika skrifterna från SBF ska vara redskap för den lokala begravningsentreprenören att sprida information och kunskap om hur man kan gå till väga när någon dör. Genom utgivningen poäng-

⁴⁵ I *Hänt i månaden* juni-september 2000 påpekas att inte så många byråer som det från förbundet är önskvärt beställer skrifterna.

⁴⁶ *Min farfar och lammen* 1999:53.

⁴⁷ *Memento* 1/00:9. I *Hänt i månaden* mars 2001 rapporteras att en ny upplaga, 140 tusendet, håller på att produceras. Se diskussion om innehållet i kap. 6 *Den personliga begravingen*.

teras begravningsentreprenörens expertkunskap på området. Den som läser skrifterna och ser vem som är utgivare förväntas koppla samman innehållet och den upplysning som ges med begravningsentreprenören. Det är han eller hon (underförstått: inte prästen eller personal inom sjukvården eller på kyrkogården) som man bör vända sig till om man har frågor kring begravningar. Den gemensamma layouten för skrifterna vittnar dessutom om att den lokala begravningsentreprenören tillhör en större sammanslutning.

Försök att förändra synen

Riktigt så enkelt som att begravningsentreprenörens expertkunskap kan spridas med informationsskrifterna är det dock inte. En anledning är, som jag antytt ovan, att skrifterna inte når ut såsom det är tänkt. Dessutom verkar det som om många begravningsentreprenörerna på lokalplanet hellre använder sig av andra medel.

Ett sätt är att vara medlem i lokala organisationer, såsom idrottsföreningar, Rotary, Lions, ordenssällskap och motorcykelklubbar.⁴⁸ I dessa skapas nätverk där den egna kunskapen erkänns och det personliga förtroendet kan grundläggas.⁴⁹ Ett annat sätt är att hålla föreläsningar eller ta emot studiegrupper, vilket verkar ha blivit allt vanligare. Begravningsentreprenörer bjuds in, inte för att i första hand berätta om sitt yrke, utan för att tala om testamenten och arv, om handhavandet av döda kroppar och etiska reflektioner i samband med detta, om hur invandrargrupper hanterar och begraver sina avlidna, om döden i allmänhet, om hur man kan förbereda sin begravning, om kriser i livet, om förändringar inom begravningsbranschen med mera. Deras kunskap efterfrågas.

Exemplen på var begravningsentreprenörer föreläser är många. Vårdutbildningar på olika nivåer bjuder in entreprenörer till föreläsningar. På större orter är det läkarutbildningar och vårdhögskolor, på mindre orter vårdgymnasier. Pastoralinstituten anlitar begravningsentreprenörer i utbildningen av blivande präster, liksom kommunen i fortbildningar för vårdpersonal, brandmän och polis. Pensionärsorganisationer bjuder in begravningsentreprenörer och

⁴⁸ Se även Howarth 1996:87f.

⁴⁹ Se kap. 6 *Tillit till experten*.

många konfirmander kommer till byråerna på studiebesök. Dessutom tar en del byråer emot praktikanter av olika slag, från vårdgymnasiet, prästutbildningen eller personer i arbetsmarknadsåtgärder.

Hur mycket sådan här utåtriktad verksamhet en byrå har varierar, och beror inte minst på samspelet mellan efterfrågan hos omgivningen och den personliga viljan hos entreprenören. Däremot är inte byråns storlek avgörande; även små byråer kan ha relativt stor utåtriktad verksamhet. Genom att föreläsa och ta emot studiegrupper och praktikanter, fungerar begravningsentreprenören som kunskaps-spridare i ämnet handhavande av döda kroppar samt begravingar och testamenten, och framstår som en tydlig expert.⁵⁰

För entreprenörerna handlar föreläsningarna inte enbart om att informera om död och begraving, utan även om att förändra synen på yrket. Ofta blir det diskussioner kring yrkesrollen. ”Hur kan du skratta så mycket?” var en fråga som ställdes av en blivande undersköterska vid en föreläsning jag var med på. Sven berättar att han hört vad studenterna sagt innan han kommit, men att hans möte med dem förändrat deras syn.

De går och lurar och /.../ att de sagt: ”Vad är det för någon som kommer? Hur ser han ut?” Men då man får en helt annan bild. Jag tror att det är på väg faktiskt, därför de drar sig ju inte för att bjuda in begravningsbyråerna idag nu när det gäller att hålla informationer.

Som Sven påpekar så är det ett förtroende bara att ha blivit inbjuden, vilket indikerar att detta inte är en självklar uppgift. Det betyder i sin tur att entreprenören kan tveka om huruvida han eller hon ska ta betalt för föreläsningen, något som idag inte är en självklarhet ens när man regelbundet inbjuds att ha föreläsningar på högre utbildningar. Genom att visa upp en positiv bild av yrket möjliggörs även en framtida positiv kundrelation. Detta ska ses i ett längre perspektiv, men kan inte förnekas i sammanhanget. Har man mött en begravningsentreprenör som verkar trevlig, och som inte motsvarade de eventuellt negativa föreställningar man hade om yrket, ökar

⁵⁰ Man kan fundera på om begravningsentreprenören främst ses som en kunskaps-spridare eller som en ”väckarklocka”. Det senare skulle betyda att genom att bjuda in en begravningsentreprenör väcks känslor som gör att åhörarna börjar reflektera över döden.

chanserna för att det är till just den byrån man går när man behöver hjälp.

Ytterligare ett sätt att sprida information har öppnat sig med Internet. Går man in på byråernas hemsidor, finner man förutom information om byrån, dess personal och arbete, ibland även upplysningar om begravningar i allmänhet.⁵¹

Den efterfrågan på begravningsentreprenörens kunskap som kommer till uttryck i dessa sammanhang visar att synen på yrket långt ifrån är entydigt negativ. Här syns hur man möts av respekt, förtroende och tacksamhet, något som kan komma till uttryck även i andra sammanhang. David, till exempel, berättar att när hans barn började förskolan, såg personalen honom som en resurs i frågor kring döden. Detta visar att det finns en klar dubbelhet i synen på begravningsentreprenören, både som lite konstig och udda, och som en expert på ett område man inte vet så mycket om.

Telegram – en specialstudie

Det är viktigt för begravningsentreprenörerna att nå en större personkrets utanför dem som befinner sig i omedelbar sorg. Man vill komma i kontakt med dem som i förlängningen ses som presumtiva kunder. Förutom aktiviteter, som deltagande i nätverk och föreläsningar, kan telegramförmedling vara en sådan utåtriktad verksamhet. De som vill skicka ett telegram får en anledning att komma in på begravningsbyrån, en kontakt kan upprättas, eventuell information kan spridas och när personen får behov av hjälp från en begravningsentreprenör väljs förhoppningsvis just den byrån.

Telegrammen består egentligen av två delar, för det första en hälsning till de anhöriga att man vill hedra den avlidne och/eller att man tänker på de anhöriga, för det andra en penninggåva till en fond av något slag. Seden att skicka telegram skiljer sig runt om i landet, men tycks vara betydligt mer förekommande i norra Sverige än i södra.⁵² På vissa håll är det mycket vanligt att släkt, vänner, grannar

⁵¹ SBF:s hemsida www.begravningar.org har länkar till de enskilda byråerna. Antalet byråer med egna hemsidor ökar ständigt, varför jag finner det mindre meningsfullt att här uppge några av dem.

⁵² Frivilliga gåvor är vanligast i Växjö, Luleå och Härnösand stift, där det i 45, 36 respektive 32 % av församlingarna i regel förekommer gåvor, i jämförelse med 13 % i hela landet (*Kyrklig sed* 1986). I vissa trakter lämnas gåvorna i samband med begravningen eller vid minnesstunden,

och representanter från föreningar eller organisationer kommer in på begravningsbyrån eller ringer för att skicka telegram. Men det är långt ifrån alla begravningsbyråer som har telegramförmedling, eftersom det är arbetskrävande, svårt att ta betalt för och innebär hantering av många småsummor. Dessutom bidrar det till att de som sitter i receptionen får ytterligare telefonsamtal och besök. Ulf berättar om sin arbetsdag och vad som kan vara jobbigt:

Man sitter en hel förmiddag i telefon och folk bara ringer och ringer och ska skicka telegram. När den tjugofemte tanten har ringt och ska skicka ett telegram då: PUST!”

På en begravningsbyrå där jag gjorde fältstudier upptäckte jag ganska snart att telegrammen upptog en stor del av arbetstiden för den som satt i receptionen. De flesta personer som kom in på byrån skulle beställa telegram. Andra ringde, och fick då antingen göra en inbetalning på ett konto eller komma in senare på byrån och betala. För att få en enhetlig layout på telegrammen, använde begravningsbyrån datorn. Detta underlättade arbetet betydligt. Beställaren fick uppge till vems minne det var, vilken hälsning som skulle framföras och om och i så fall vilken vers som skulle skrivas. Fonden, till vilken pengarna skulle skickas, antecknades, däremot inte beloppet.

Verserna på telegrammen påminde huvudsakligen om dem som förekommer i dödsannonser.⁵³ Begravningsbyrån hade ett register med verser i datorn som kunde sökas om man bara kände till enstaka ord. Registret gjorde att versen lätt kunde överföras mellan dokumenten och inte behövde skrivas in var gång. Telegrammet skrevs ut på papper med bakgrundsmönster såsom snöflingor, blommor, moln, havsvågor, träd och berg. Före begravningen sattes telegrammen samman till ett häfte med plastomslag.

För att veta vart telegrammen skulle skickas, klippte begravningsbyrån ut alla dödsannonser i staden med omnejd ur lokaltidningarna. Man samarbetade mellan byråerna, så att den som skulle skicka telegram kunde gå antingen till SBF-byrån eller Fonus oav-

och inte som telegram i samma bemärkelse som ovan. Det finns t.ex. trakter där gåvan brukar läggas i ett kuvert tillsammans med en hälsning till de anhöriga i en för ändamålet avsedd skål eller ask (fältberättelse).

⁵³ I den mindre studie som redovisas nedan, förekom vers på knappt två tredjedelar av telegrammen.

sett vem som ansvarade för begravningsarrangemangen. Före begravningen skickades telegrammen mellan byråerna. På den här byrån var inte begravningsentreprenörerna med på minnesstunden utan såg bara till att telegrammen kom dit eller överlämnades till de anhöriga. På minnesstunden var det värdfolket, oftast vänner, eller prästen som läste upp telegrammen.

En mindre studie av 100 telegram, som förmedlades till 16 begravningar, visade ett medelvärde på drygt 130 kronor per telegram, eller totalt drygt 830 kronor per begravning. Den vanligaste summan var 100 kronor, men gåvorna varierade mellan 20 och 520 kronor. På varje telegram tillkom 30 kronor som begravningsbyrån tog i förmedlingsavgift. Utifrån det arvode byrån i andra sammanhang tog, motsvarade det en arbetsinsats på ungefär tre och en halv minut per telegram. Hanteringen av telegrammen med utskrift, kvittoredovisning och inbetalning till respektive fond tog avsevärt mer tid. Men telegrammen sågs inte som en inkomstkälla, utan syftade till att ge kontakt med allmänheten och få människor positiva till begravningsbyrån.

När jag diskuterade med medarbetarna på byrån, menade de att blommor till begravningar hade minskat. En orsak skulle kunna vara att den lokala seden förändrats, då man i kyrkan inte längre läste upp namnen på dem som hade sänt blommor. Var det gravsättning i direkt anslutning till gudstjänsten, tog alla närvarande sin egen krans eller bukett med till graven, och blomsterkortet på de övriga blommorna läste begravningsentreprenören upp. Vid begravningsgudstjänster som avslutades i kyrkan identifierades däremot inte givaren alls offentligt med blomman. Till skillnad från detta anonyma givande, innebar telegrammen att givarens namn lästes upp på minnesstunden.

Huruvida dessa spekulationer stämmer med givarnas syn på gåvorna kan inte denna studie ge svar på. En annan bidragande orsak till att gåvor ökat på bekostnad av blommor, kan vara att det är lättare att själv bestämma beloppet. Kostnaden för blommor, vare sig det är kransar eller buketter, är vanligen större än telegrammens genomsnittsgåva.

Fönstret mot gatan

I strävan efter att inta en öppen attityd mot allmänheten har begravningsbyråernas utseende ändrats. Borta är numera de etsade fönstren bakom vilka verksamheten förr doldes. Istället har lamellgardinerna gjort sitt intåg, halvt döljande verksamheten, men med en fönsterskyltning vänd mot flanören på trottoaren.

Skyltningen varierar mellan byråerna, en del har gröna växter, andra skyltar med försäljningsmaterial. En tredje kategori av skyltning har betydligt mer informativ karaktär och oftast är det Eva Myhr som då ligger bakom skyltningen. På konsultbasis hjälper hon ett 70-tal byråer, främst i Syd- och Mellansverige med fönsterskyltning.⁵⁴ Till varje skyltning som Myhr gör hör ett faktablad som kan hämtas inne på kontoret, vilket det upplyses om i fönstret. Många av skyltningarna har historiska teman, såväl från Sverige,⁵⁵ som från andra länder.⁵⁶ Mer ovanligt, men förekommande, är att nutida begravningssteder tas upp. Vid Allhelgonatiden skyltas ofta med de gravljus och gravlyktor som byråerna säljer. Fönsterskyltningen erbjuder också en möjlighet att lansera nytt material från förbundet.

”Man ska våga titta i fönstret och man ska våga gå in på byrån. Ju mer färg man har i fönstret desto mer tilltalande upplevs det”, säger Myhr i en intervju och betonar att fönsterskyltningar måste bytas efter några veckor för att fånga de förbipasserandes uppmärksamhet.⁵⁷ Fönsterskyltningen används alltså dels för informations-spridning, dels för att begravningsbyrån ska verka inbjudande. En attraktiv fönsterskyltning kan visa på en ny bild av begravningsbyrån: Här finns ingenting att dölja, utan alla är välkomna in.

Sammanfattning

Erving Goffmans stigmatteori erbjuder en ram för att tolka hur begravningsentreprenörerna upplever att de bemöts av omgivningen. Sett ur ett goffmanskt perspektiv är yrket begravningsentreprenör en egenskap som gör att man inte till fullo blir sedd som en

⁵⁴ *Verksamhetsberättelsen* 2000.

⁵⁵ Exempel på faktablad: Begravningsbrev, Begravningskalaset, Bronsåldershög, Båtgravar, Förning, Risning, Själaringning, Sorgsmycken och minnessmycken (fältobservation).

⁵⁶ Exempel på faktablad: Begravning i Ghana, Egyptens gudar och gudinnor, Ismannen, Kejsarens armé, Kinesiska gravfiguriner, Mumien Iufaa, De stora pyramiderna (fältobservation).

⁵⁷ *Memento* 1/91:15. Myhr byter skyltningen ungefär var sjätte vecka.

del av den grupp man försöker ingå i – det är en egenskap som ligger en till last och som ger ett utanförskap. Rollen som avvikande skapas därmed av andra. Den enda möjligheten att slippa utanförskapet är att vid diskreditabla situationer, det vill säga när stigmat inte är uppenbart, försöka undvika att egenskapen blir känd.

För begravningsentreprenörerna är yrkestillhörigheten ett problem först och främst på fritiden när de vill koppla av. Den blir ett handikapp, ett stigma, i umgängeslivet. Dessutom upplever entreprenörerna att det finns en massmedial, negativt präglad bild. Yrket sammankopplas med allt för höga vinstmarginaler, och i det ligger anklagelser om girighet.

Å ena sidan finns alltså en skepsis mot yrket, å andra sidan efterfrågas begravningsentreprenörer allt mer som officiella experter. De bjuds in för att föreläsa och tar emot studiebesök av olika samhällsliga institutioner och organisationer. Genom att aktivt delta i lokala nätverk söker begravningsentreprenörerna skapa ett förtroende. Att locka in presumtiva kunder till byrån genom att erbjuda telegramförmedling, ha attraktiva fönsterskyltningar eller erbjuda informationsmaterial blir viktiga medel för att visa en positiv bild av yrket. Begravningsentreprenören ska ses som en samhällslig resurs genom sin expertkunskap om hur man tar hand om avlidna, begravningar och testamenten.

Samtidigt som den enskilda begravningsentreprenören på detta sätt försöker bemöta kritik och skapa ett positivt förhållande till sin omgivning, arbetar förbundet för att erhålla ett experterkännande på en mer övergripande nivå. Som ett led i den omorganisation som inleddes under 1980-talet, omdanades *Memento* från att vara en intern medlemstidning till att vända sig till en större läsekrets. En jämförande analys av tidningen under perioderna 1967-76 och 1987-99 visar att det är en ny bild av yrket som förs ut. Borta är enstöringen och anti-socialisten, och istället framträder den socialt kompetenta, serviceinriktade småföretagaren.

Mementos ledarsidor tjänar som ett forum för att kommentera händelser och debatter i samhället. Kritik mot statens hantering av Estonia-offren har tagits upp flera gånger och begravningsbyråerna har genom katastrofövningar visat upp sin beredskap att inom kort tid samla ett stort antal begravningsbilar. Betoningen har legat på

branschens, enligt den egna meningen, höga etik, vad gäller transport av avlidna. Kritik har även höjts mot Svenska kyrkan för att den inte i tillräcklig hög grad försvarat begravningens ställning. Återigen har SBF framställt sig som etiskt mer medveten.

Den etiska frågan spelar alltså en stor roll för att bemöta kritik om överpriser och girighet. Begravningsentreprenören vill att andra ska se honom eller henne som en person med hög etik och stor kunskap på området, och inte som bärare av ett yrkesstigma.

5

Döda kroppar

Lite före klockan tolv släpades min kropp in i kapellet lagd i en av de billigare kistorna ur Elantos begravningsbyrås sortiment. Locket öppnades och på det viset fick jag tillfälle att ta en titt på min döda kropp. /.../ Givetvis hade min hy blivit aningen blåaktig och de kalla läpparna var bleka, men annars såg jag nästan levande ut. Kanske hade de pudrat mig? I så fall var detta första och sista gången jag var sminkad och resultatet var inte alls tokigt. Det kändes faktiskt som ett slöseri att begrava ett så här pass snyggt lik.

Ur *Hoppsan, jag är död!* av Arto Paasilinna

Hanteringen av döda kroppar utgör bara en liten del av arbetet för begravningsentreprenörerna. Samtidigt är detta den huvudsakliga arbetsuppgift som kunderna inte själva vill utföra, utan som självklart överläts till begravningsbyrån. De döda kropparna spelar därför en viktig roll i arbetet, trots att det egentligen är de anhöriga som begravningsentreprenörerna tycker sig arbeta för och med. Det här kapitlet präglas av två perspektiv som ständigt går in i varandra: vad begravningsentreprenören gör med den döda kroppen och vad den döda kroppen gör med begravningsentreprenören. Perspektiven hänger nära samman.

För att förstå hur begravningsentreprenörerna handhar och förhåller sig till den döda kroppen, kommer jag att föra in ett större kulturellt perspektiv på hur människor i det senmoderna samhället generellt ser på döda kroppar. Jag bygger dels på observationer från begravningsbyråerna, dels på andras forskning. För begravningsentreprenörerna innebär de döda kropparna en fysisk verklighet, som ska lyftas och bäras, kläs och visas för de anhöriga. Att kropparna påverkar dem som sköter hanteringen belyses både ur psykiskt och fysiskt synvinkel.

Närhet och avstånd

En dam i 70-årsåldern, Gunnel, har dött och hennes döttrar är inne för att beställa begravningen. De vill inte se mamma igen, men det finns något som stör dem. Personalen på sjukhuset hade kammat sidlugg, så det var som om det inte riktigt var mamma när de tog farväl av henne. De ber Eva att kamma den rakt fram. Och sen var mamma så blek om kinderna. Kanske Eva kan massera upp dem lite? Eva förklarar att är hon död, så är hon, och någon blodcirkulation lär inte komma igång. Kanske vill döttrarna se mamma i kistan när Eva klätt på henne, så att allt blir rätt? Men nej, absolut inte.

Nästa dag åker vi till bårhuset och sveper damen. Eva tar på henne trosor, bh, kjol och blus. Några strumpor ska hon inte ha, för hon gick alltid barbent hemma. Luggen kmmas rak. Någon kindmassage blir det inte, men Eva värmer näsan för att räta upp den. Näsan har tryckts ner lite av lakanet som kroppen varit insvept i. Innan locket läggs på säger Eva: ”Så Gunnel, jag tycker du blev fin.”

Under veckan som går kommer de anhöriga in med tre brev till Gunnel, ett från en dotter och två från barnbarnen, som tillsammans med några rosa tvålar ska läggas ned i kistan av begravningsentreprenören (fältberättelse).

Varför var det så viktigt att luggen var rätt kammat och att kroppen var precis som i livet, när ingen skulle se henne? Det är en fråga jag ställt mig flera gånger när jag läst igenom observationsanteckningen. På detta har jag inget enkelt svar, men två förhållanden kan jag konstatera. Det första är att den döda kroppen skulle se ut som den levande hade gjort. Luggen, de bara benen, kläderna, ja, till och med hudfärgen skulle vara densamma. Den döda kroppen var fortfarande bärare av Gunnels identitet och direkt kopplad till hennes person. Breven och tvålarna som barnen och barnbarnen lämnade pekar på en intimitet med den döda kroppen, ett sätt att kommunicera något mycket personligt. Det andra som berättelsen visar är emellertid att de anhöriga ville ha ett avstånd mellan sig och den döda kroppen. De ville inte se eller röra den, och de ville inte själva lägga sakerna i kistan. Inför den döda kroppen fanns ett främlingskap. Gunnels döttrar var på intet sätt unika. Denna dubbelhet, med motsatta förhållningssätt, möter begravningsentreprenörerna ofta: närhet och avstånd.

Kropp, kontroll och identitet

Synen på den döda kroppen är förknippad med synen på den levande kroppen, även om det finns väsentliga skillnader. Att kroppen hör ihop med identiteten är i och för sig inte något nytt. Jonas Frykman har visat hur viktig kroppen var i folkhemmets moderniseringsprojekt. Fysiska aktiviteter såsom gymnastik och friluftsliv blev ”en inskolning i en ny form av medborgerlighet” och ”en frizon där människor relativt ansvarsfritt kunde leka fram nya identiteter”.¹ Kroppen var en samhällelig angelägenhet, där dygnsrytm, sov- och arbetstider, kaloribehov, tandstatus, mental hygien och sexuella vanor klarades och definierades av vetenskapen. Denna kontroll över kroppen lyckades de styrande få medborgarna att integrera i det egna livet, så att var och en tog på sig ansvaret för sin kropp.² Redan på 1930-talet syns alltså hur kroppen blir ett medel för identiteten som den nya rationella medborgaren.

När sociologer talar om kroppen i slutet av 1900-talet, ser man den framför allt ur ett individuellt perspektiv. ”Kroppen är inte längre ett objekt. Den har blivit ett handlingsfält på vilket sociala och kulturella motsättningar avtecknar sig”, skriver Alberto Melucci.³ Med hjälp av kroppen och tillhörande attribut förs budskap ut till omgivningen. Detta är särskilt tydligt i ungdomskulturer där man vill signalera gruppstillhörighet och livsstil,⁴ men som Mike Featherstone konstaterar:

Upptagenheten med att skraddarsy en livsstil och ett stilistiskt självmedvetande finner man inte bara bland de unga och välbärgade; konsumtionskulturens marknadsföring hävdar att vi alla har utrymme för självförbättring och självuttryckande, oavsett hur gamla vi är eller vilken klass vi tillhör.⁵

Kanske är det utbredningen av fenomenet som skiljer sig från situationen Frykman beskriver för 60-70 år sedan. Idag är kontroll över kroppen något som alla, såväl gamla som unga, arbetarklass och medelklass, män och kvinnor, utövar. Kroppen blir ett projekt där

¹ Frykman 1994:53.

² Frykman 1992:38.

³ Melucci 1991:135.

⁴ Ziehe 1992:160.

⁵ Featherstone 1994:71.

man genom träning, bantning och självsvält försöker skapa den identitet man vill ha.⁶ Bryan Turner talar till och med om kroppsprojektet som en form av religion.⁷

När denna kroppskultur möter döden uppstår ofrånkomligt en kollision. Åldrandet och döden ”utgör ovälkomna påminnelser om den oundvikliga framtida nedgången och det förfall som drabbar även de mest försiktiga individer”.⁸ Den döda kroppen riskerar att bli ett existentiellt problem när identiteten är kopplad till kroppen. En åldrande, döende eller död kropp är en kropp i kris, och därmed kommer de kulturella värden som vårt samhälle bejakar i gungning.⁹

Detta blir tydligt inom äldreården, där självständighet och kontroll premieras. I en studie på ett sjukhem framgick det att de äldre förväntades göra så mycket som möjligt själva: äta, klä på sig och gå på toaletten, samt delta i aktiviteter. Personalen lyfte fram det som var friskt, och ville se vårdtagaren som ”den aktiva patienten som tar ansvar för sitt eget välbefinnande”.¹⁰ Patienterna, däremot, betonade kroppens skröplighet och såg den som en del av identiteten. Kroppen var deras sista frizon, det enda revir där de själva hade viss kontroll.

Att se till det friska hos patienterna, och inte det sjuka, samt att kräva aktivitet, blir medel för att hålla döden på avstånd. Kroppen betraktas som en maskin som man kan serva och laga, exempelvis genom aktiviteter eller hälsosamt leverne och konsumtion, i förhoppning om att förlänga det aktiva livet och hindra döden. Så blir åldrandet något som förnekas, och istället ska en frisk och hälsosam yta visas upp.¹¹

⁶ Shilling 1993, Bauman 1994, Featherstone 1994:112-122, Palm 1996, Giddens 1999:122-132.

⁷ Turner 1995:257.

⁸ Featherstone 1994:121.

⁹ Hallam m.fl. 1999.

¹⁰ Magnússon 1996:70. Se även Hallam m.fl. 1999:54f. Behovet av självständighet kan ta sig olika uttryck. För vårdtagarna i Magnússons studie handlade det om att själv få bestämma om de ville ha hjälp eller ej och inte tvingas in i den aktiva rollen. I en studie av döende cancerpatienter betonade patienterna behovet av självständighet, inte bara för att klara sig själv, utan för att det hade med makt att göra. De upplevde att de var i händerna på läkarna, som ansåg sig veta mer om patienternas kroppar än vad de själva gjorde (Young & Cullen 1996:48).

¹¹ Featherstone 1994:117, Featherstone & Hepworth 1995:44ff, Turner 1995:257.

Kontroll över den döda kroppen

Döden är naturligtvis oundviklig och för att hantera detta faktum försöker man kontrollera den. En viktig del i kontrollen är sökandet efter dödsorsaken. Varje död har en orsak som kan beskrivas i medicinska termer. Denna medikalisering har sagts vara symptomatisk för vårt samhälle. Tidigare förklaringsmodeller såsom ödet eller Guds vilja har ersatts av den medicinska vetenskapen, och därmed har döden lokaliserats till kroppen, och inte som förut till något utanför kroppen.¹²

Sökandet efter dödsorsaken kan å ena sidan ses som en samhällsangelägenhet, inte minst i Sverige där centrala statistiska register kan användas för att söka samband exempelvis mellan kön och dödsorsaker. Även de juridiska aspekterna, dels att undanröja möjligheten att döden var orsakad av brott, dels att kontrollera att läkarna inte brustit i vården, är viktiga. Å andra sidan finns ett starkt intresse från de anhörigas sida att söka efter en dödsorsak. ”Paradoxalt nog verkar det som om det nu för tiden istället är den enskilde som bättre ’behöver’ den döda kroppen”, skriver Lynn Åkesson, och framhåller den döda kroppens betydelse i sorgearbetet, för organdonationer, samt för att rikta anspråk på stat, landsting och andra myndigheter.¹³

Flera forskare har pekat på hur sörjande idag skapar en narrativ biografi, det vill säga en berättelse över den avlidne, där frågeställningar om vad som hände den sista tiden i livet och varför det hände ingår.¹⁴ Dödsorsaken blir en pusselbit i berättelsen över dödsförloppet, och kliniska obduktioner och rättsmedicinska undersökningar viktiga om det finns en osäkerhet.¹⁵

Ett annat uttryck för medikaliseringen är den sociala konstruktion av döden som kommer till uttryck i att ingen betraktas som död

¹² Prior 1989:9f, Bauman 1994, D.J. Davies 1997:198, Seale 1998:kap. 4, Howarth 2001:247.

¹³ Åkesson 1996:243.

¹⁴ Seale 1998, Hallam m.fl. 1999:95ff, Walter 1999a, Howarth 2000, 2001.

¹⁵ Glennys Howarth (2001 samt i Hallam m.fl. 1999:kap. 5) har skildrat vad som händer vid *coroner's court* i Storbritannien och den betydelse detta har för anhöriga. I det offentliga förhöret, som genomförs då det finns tveksamhet om någon dött en naturlig död, redogörs för dödsorsaken och dödsförloppet. För de anhöriga blir redogörelsen en utgångspunkt för det fortsatta sorgearbetet, men förhöret kan även upplevas som ett offentligt erkännande av deras sorg. Skillnaden mellan hur *the coroner* respektive de anhöriga ser på förhöret är påtaglig. Den förra vill med förhöret avsluta ärendet, medan det för de anhöriga blir början på en framtid utan den avlidne.

förrän en läkare fastställt döden. Den döda kroppen räcker inte som bevis på att individen är död, utan det krävs ett skrivet läkarutlåtande, som även ligger till grund för det intyg som behövs för gravsättningen.¹⁶ Under ett av mina fältarbeten upptäckte begravningsentreprenören en knapp timme innan begravningen att han inte hade fått gravsättningsintyget från skattemyndigheten.¹⁷ Efter ett par telefonsamtal stod det klart att skattemyndigheten inte hade fått något dödsbevis från sjukvården. Begravningsentreprenören ringde äldreboendet där damen dött, men där hade man ingen anteckning om att hon var död, och därför hade inte heller några papper skickats. Nu visste man att hon var död, och ansvarig läkare var på plats, så snabbt faxades papper från äldrevården, via skattemyndigheterna, till församlingen och begravningsbyrån. Läkarens utlåtande låg till grund för vad som kunde ske med den avlidna damen.¹⁸

Att bevara och rekonstruera kroppen

I den tidigare återgivna berättelsen om Gunnel finns en tydlig koppling mellan kroppen och identiteten, både vad gäller kläderna och önskan om att massera kinderna.¹⁹ Margareta Sanner undersökte på uppdrag av transplantationsutredningen hur allmänheten förhåller sig till den döda kroppen och ingrepp i den. Den döda kroppen är ”laddad med liv och personlighet”, så att när man ”gör något mot en död är det som om det var mot en levande”, skriver Sanner, och kallar detta för en kvardröjningsillusion.²⁰

I flera västerländska samhällen har kopplingen mellan den levande och den döda kroppen diskuterats under en längre tid, fram-

¹⁶ SFS 1990:1144, 4 kap. 2-3 §§.

¹⁷ SFS 1990:1144, 4 kap. 7 §.

¹⁸ I lagtexten (SFS 1990:1144, 4 kap. 7 §) står att intyget skall utfärdas för att stoft ska få gravsättas. Den berörda begravningsentreprenören menade att det ska tolkas så att graven inte kan skottas igen utan intyget, men om denna tolkning är rätt finns det delade meningar.

¹⁹ I kap. 7 *Tre visningar* finns ett annat exempel där de anhöriga ger uttryck för att det skulle vara obehagligt att ha ett tygstycke över ansiktet i kistan.

²⁰ SOU 1989:99:82. Se även SOU 1992:17:17. Ett annat exempel på kvardröjningsillusionen framkom när en kanadensisk forskare diskuterade med blivande begravningsentreprenörer huruvida man kan lyssna på musik under tiden man balsamerar. Majoriteten svarade att det beror på vilken typ av musik det rör sig om. En ung man sa att om det var en äldre kvinna, så skulle han inte lyssna på rock and roll, och menade att det hade med respekt för den avlidna att göra. Han tyckte att om man inte lyssnat på den musiken i livet, ska man inte omges av den i döden (Emke 2000:25f). Respekt ansågs inte vara ett generellt etiskt begrepp, utan vara beroende av den enskilda individens livsstil.

för allt därför att balsamering varit, och är, mer utbredd än i Sverige.²¹ Det tycks som om balsamering blivit en symbol för denna sammankoppling, och trots att balsamering inte är särskilt vanlig i Sverige, diskuterar jag den av flera anledningar.

För det första kan tolkningar av balsamering fördjupa diskussionen kring kvardröjningsillusionen. För det andra, och som en utveckling av det föregående, möjliggör balsamering och sminkning en förändring av den avlidnes utseende. Döttrarnas önskemål om att Gunnels kinder skulle ha mer färg, stod i kontrast till det som idag är kutym i Sverige, men som är vanligt i andra länder. Situationen i Sverige kommer därför att diskuteras ur ett internationellt perspektiv.

En tredje anledning till att beröra balsamering är att vi inte vet hur utvecklingen kommer att se ut. När, exempelvis, Jessica Mitford 1963 skrev *The American Way of Death* visade hon hur balsamering då inte ansågs vara nödvändigt i England, och utifrån detta argumenterade hon mot balsamering. När hon inför den reviderade upplagan 1998 på nytt undersökte förhållandena England hade situationen helt förändrats. Balsamering hade blivit en del i den gängse hanteringen av den döda kroppen. Det är på samma sätt möjligt att balsameringar i framtiden blir betydligt vanligare i Sverige, även om sådana tendenser inte kan skönjas just nu.

Den typ av balsamering som det gäller här har inga likheter med den balsamering som utfördes i det gamla Egypten. Modern balsamering spreds i USA under andra hälften av 1800-talet,²² och är idag vitt spridd i Europa. Rent tekniskt innebär den att man tappar ur blodet och injicerar en formalinlösning i kroppens artärer. Om lösningen är svagt rödfärgad får huden mera färg, och man kan med balsameringen få fram en viss hudutfyllnad.²³ Andrew Bardgett, begravningsentreprenör i England, skriver att balsamerarens målsättning är att presentera den döda kroppen så att den liknar en

²¹ I USA balsameras 80 % (Aiken 2001:192).

²² Redan under 1700-talet hade balsameringstekniker utvecklats inom den medicinska vetenskapen i Storbritannien, men det var med det amerikanska inbördeskriget på 1860-talet, där balsamering infördes för att kunna frakta hem stupade soldater, som balsameringen fick ett uppsving inom begravningsverksamheten (Habenstein & Lamers 1962:160ff, 333ff, Kears 1989:276).

²³ Se Bradbury 1999 bild 5.

levande människa som sover, och genom att huden får en mer livsliknande färg, ta bort något av dödens främlingskap.²⁴

I liknande anda har många forskare kopplat samman balsamering och sminkning med ett dödsförnekande.²⁵ Man accepterar inte döden om man låter den avlidne balsameras och/eller sminkas. På senare år har dock denna tolkning kritiserats, framför allt för att den förenklar människors synsätt. Hallam, Hockey och Howarth menar att de anhöriga inte alls är omedvetna om att det är en död kropp de ser och rör, men de kommer för att se rekonstruktionen av den avlidne. Det märks bland annat på de kommentarer om begravningsentreprenörens och balsamerarens arbete som fälls i mötet med den döda kroppen. Om de anhöriga säger att den avlidne ”ser bra ut” ska detta inte tolkas som att familjen är omedveten om att personen ifråga led av en svår sjukdom eller dog av en olycka, utan det är ett uttryck av tacksamhet för det arbete som bland annat balsameraren har gjort med kroppen.²⁶

Florence Vandendorpe hävdar att balsamering handlar om våra bilder av den goda döden där den avlidne stilla somnade in i sängen. Snarare än att människor är rädda för döden generellt och vill levandegöra den avlidne, vill man genom balsamering visa på en död utan lidande, beroende eller fysiskt och psykiskt förfall. Där emot förnekas inte att den som är död verkligen är död.²⁷

Skillnaden mot vad tidigare forskare har hävdat, är att med dessa tolkningar anses de anhöriga vara medvetna om att en rekonstruktion har gjorts av den döda personen, så att det önskvärda utseendet framträder. Det finns en idealbild som bör konstrueras. Såväl Hallam och hennes kollegor, som Vandendorpe, fokuserar kring det estetiska utseendet av den döda. Men det finns ytterligare ett viktigt argument som ofta anförs i debatten om balsamering och det är de hygieniska eller sanitära aspekterna. Detta används ofta gentemot kunder.

It's all about preservation, presentation and sanitation. That's why we do it. /.../ People really don't know what it is. When we offer it we call it 'hygienic treatment', because if you had to explain to someone what

²⁴ Bardgett 1994:195.

²⁵ Se Mitford 1963, 1998, Ariès 1978, Huntington & Metcalf 1979.

²⁶ Hallam m.fl. 1999.

²⁷ Vandendorpe 2000:26, se även Seale 1998:54.

actually happens... well, it doesn't sound very nice, especially if you've just lost a relative.²⁸

En begravningsbyrå där jag gjorde observationer hade som förklaring till balsamering i kostnadsunderlaget som de anhöriga fick: ”Sanitär åtgärd”. Att tala om hygien antyder att något är smutsigt, kanske till och med farligt. Särskilt tydligt tycks detta vara i USA.

I den amerikanska självbilden, där USA framställs som annorlunda i förhållande till den gamla världen, spelar enligt Christie Davies, renhet en viktig roll. I USA finns en renlighetskultur, uttryckt i inköp av hygienartiklar och kroppsförbättrande operationer, som klar t skiljer sig från andra länders. Strävan efter att eliminera kroppslukter och bevara kroppen intakt i livet, tar amerikanerna med sig i döden, menar Davies. Balsamering och sminkning blir medel för att uppfylla kraven om renhet i en syndfull värld och en optimistisk syn på Amerika som en speciell nation, annorlunda än den gamla världen.²⁹

En annan företeelse i den amerikanska begravningskulturen som tycks ha stor betydelse för hur den döda kroppen presenteras är visningarna. Begravningsbyråerna erbjuder speciella rum, där man kvällstid samlas och tar farväl av den avlidne. Ofta kommer det fler gäster till visningarna än till begravningarna, som äger rum dagtid när många arbetar.³⁰ I och med att visningarna har en offentlig karaktär blir kroppens utseende viktigt.³¹

Balsamering är, som sagt, inte enbart en amerikansk företeelse. När Bradbury jämför synen på balsamering i Storbritannien och USA, kan hon konstatera att det finns gradskillnader, men att samma grundläggande synsätt ligger bakom. Teman om skönhet, återställande, hygien och förnekande finns i båda länderna.³²

De här exemplen från USA och Storbritannien stämmer väl in på den teoretiska diskussionen om kopplingen mellan kropp och identitet. Den balsamerade döda kroppen har kvar den levande perso-

²⁸ Grant 1999:39.

²⁹ C. Davies 1996. Jfr Frykman & Lövgren 1979.

³⁰ Aiken 2001:145.

³¹ Det finns även andra aspekter på sambandet mellan kroppen och visningarna. Kearyl (1989:281) menar att den balsamerade kroppen har en avgörande ekonomisk betydelse, eftersom man utan den inte skulle behöva de fina visningsrummen eller de påkostade kistorna. Se även Wernick 1995.

³² Bradbury 1999:127.

nens identitet, och man vill med kroppen signalera någonting, exempelvis att man tillhör det utvalda folket eller att man dött en god död. Balsamering kan förstås utifrån en social kontext, där kroppsprojektet i livet är något som man tar med sig i döden.

Balsamering i Sverige

I Sverige är situationen något annorlunda. När balsamering används här framhålls framför allt risken för att kroppen ska börja lukta och förändras, precis som orden ”Sanitär åtgärd” signalerade. Däremot diskuteras i ringa utsträckning de estetiska aspekterna.

Balsamering är ovanligt, med ett undantag, i Stockholm. Den långa tiden mellan dödsfall och begravning, i genomsnitt tre veckor, till skillnad från två veckor i övriga Sverige,³³ brukar anges som skäl till den höga balsameringsfrekvensen. Undermåliga bisättningslokaler, som gör att kistor sällan kan stå i kylrum, och få möjligheter till frysförvaring är andra faktorer som kan spela in. På andra orter kan mycket väl kroppar vänta fyra veckor på begravning utan att balsameras. Tiden i sig är alltså inte en tillräcklig förklaring, utan den måste kombineras med bland annat de förvaringsmöjligheter som ges.³⁴

Ytterligare en förklaring kan vara att den enskilda begravningsentreprenören i Stockholm inte har samma kontroll över de döda kropparna då transporter sköts av ett gemensamt ägt bolag.³⁵ Till detta kommer att kropparna förvaras på många olika sjukhus. Det kan då upplevas säkrare om de anhöriga låter balsamera den avlidne, eftersom begravningsentreprenören har svårt att ta på sig ansvaret för vad som händer med kroppen.

Under 1990-talet diskuterades ekonomiska aspekter på balsamering. Röster höjdes mot balsameringar för att de gav obduktionsteknikerna stora extrainkomster och innebar en onödig utgift för de anhöriga.³⁶ 1996 trädde en lag som reglerar balsameringar i kraft.³⁷

³³ Gustafsson 2001:54f.

³⁴ Enligt SOSF 1996:29 bör transporter och förvaring av den döda kroppen ske på sådant sätt att balsamering av sanitära skäl undviks.

³⁵ Detta gäller de SBF-anslutna begravningsbyråerna, vars transporter utförs av Begravningsbyråernas Transport AB. Se nedan *Bort från de levande*.

³⁶ Se *Memento* 4/87:7f, 4/89:5, 4/90:1, 4/94:1.

³⁷ SFS 1995:832, 24 §.

Såvida inte synnerliga sanitära skäl föreligger, måste de anhöriga, själva eller via begravningsbyrån, uttryckligen begära att kroppen ska balsameras för att detta ska ske. Samtidigt är de anhöriga till stor del beroende av den information de får på begravningsbyrån. Rekommenderas balsamering, är det troligt att de anhöriga inte protesterar, oavsett kostnaden. Menar däremot begravningsentreprenören att balsamering inte behövs, är sannolikheten mindre för att det begärs. Tilliten till begravningsentreprenören som en expert på området är stor.³⁸ Avstånden mellan avlidna och levande i samhället bidrar till en stor okunskap om vad som sker med en död kropp och hur den påverkas av olika åtgärder. Få röster hörs bland de anhöriga som besöker begravningsbyrån att få vara med och svepa den döda kroppen eller gå in på bårhuset, utan det ansvaret överlämnas till entreprenören.

Med undantag för i Stockholm är det mycket få personer som balsameras i Sverige.³⁹ Frågan är förstas varför det är så. Synen på kroppen som en del av identiteten, synes inte vara annorlunda i Sverige än i övriga Europa. Teorier om kroppens betydelse i livet får anses vara giltiga även i Sverige,⁴⁰ och forskare som Sanner och Åkesson har funnit att det är relevant att tala om en kvardröjningsillusion, det vill säga att kroppen behåller sin identitet även när den är död. Inte heller torde de sanitära skälen för balsameringen vara mindre aktuella i Sverige än i andra länder.⁴¹

Förklaringen bör kanske istället sökas i den svenska begravningsleden. Relativt få personer ser den döda kroppen utanför den närmaste familjen.⁴² Begravningar med öppna kistor är mycket ovanliga i Sverige. Att visa upp ett ”förskönat yttre”, som i USA, är måhända därför inte lika viktigt när det inte är fler som ser den döda

³⁸ Se kap. 6 *Tillit till experten*.

³⁹ UMAS i Malmö uppger att man balsameras 1-2 %, inklusive dem som transporteras utomlands (Lindskog 020813, telefonsamtal). Detta ska jämföras med de siffror jag erhållit från Danderyds sjukhus, där cirka 1/3 balsameras (anonym källa, 011002, telefonsamtal), respektive från Karolinska sjukhuset, 70 % (Cederqvist 011002, telefonsamtal).

⁴⁰ Se exempelvis bidragen i Lundin & Åkesson (red.) 1996 *Kroppens tid*.

⁴¹ Åhrén Snickare betonar hur tankar om renhet och hygien låg bakom det moderna samhällets förändrade syn på döden, som ”städades bort ur det vardagliga livet” (2002:232).

⁴² Det finns tillfällen då kroppen visas för en större skara människor. Det gäller dels utsjungningar med visning av den döda kroppen som mycket lokalt förekommer och som kan sägas vara en rest av en gammal svensk tradition, dels visningar bland vissa invandrargrupper. Sett ur ett större perspektiv om begravningsleder i Sverige, tillhör dessa exempel dock undantagen. Se kap. 7 *Utsjungning, bisättning och utfärdsbön*.

kroppen. I linje med detta finns det anledning att anta att om öppna kistor vid begravningar skulle bli vanligare i Sverige, kommer även balsameringarna att öka. Det som idag anses vara en onödig utgift, kan då upplevas som en nödvändighet i det nya sociala sammanhang som denna förändring skulle innebära. De anhöriga blir då "skyldiga" att visa upp en kropp som inte väcker anstöt inför begravningsgästerna.

En annan förklaring kan vara att den psykologiska diskursen angående vad som främjar de anhörigas sorgearbete väger över. Psykologen J. William Worden, till exempel, betonar vikten av att se den avlidne för att de anhöriga ska inse verkligheten och att döden är definitiv.⁴³ Åkesson konstaterar att sminkning av avlidna inte hör hemma i svensk tradition. "Det svarar inte mot vår uppfattning av autenticitet och äkthet".⁴⁴ Den som är död ska med andra ord se död ut. Det är den "verkliga" döden som ska erfaras och inte någon konstruerad död. De psykologiska argumenten var tydliga bland flera av de begravningsentreprenörer jag intervjuade.⁴⁵

Att begravningsentreprenörerna själva uttrycker sig negativt om balsamering kan vara en förklaring, eftersom anhöriga ofta litar till dem. Bara i yttersta nödfall bör man balsamera, anser de flesta av dem jag intervjuade. Några fryser hellre kropparna än balsamerar dem om det är nödvändig för att förhindra förruttelse. Inte sällan framkommer en stolthet när man berättar om icke-balsamerade avlidna som man utan problem visat för anhöriga tre-fyra veckor efter dödsfallet.

En begravningsentreprenör berättade dock att han balsamerar de flesta avlidna, och han utför detta själv. När jag frågade varför, svarade han att det var "*för att det ska bevaras och vara snyggt*". Risken för lukt var ännu ett argument. Det fanns såväl hygieniska, som estetiska skäl. För honom var det en yrkesstolthet att kunna balsamera själv och inte vara beroende av att andra gör det. Genom

⁴³ Worden 1999:80.

⁴⁴ Åkesson 1997:97.

⁴⁵ De psykologiska argument som ofta förekommer bland begravningsentreprenörer kan ses som en form av "lekmannapsykologi". Bradbury (1999:130) fann att det var vanligt bland de begravningsentreprenörer hon undersökte att de relaterade sorgen till olika stadier som de anhöriga skulle igenom. Att se den avlidne skulle föra de anhöriga vidare i sorgearbetet. Detta gällde dock bara så kallade "goda" dödsfall; skadade kroppar skulle tvärtom påverka de anhöriga negativt om de visades upp.

att själv balsamera fick han kontroll både över kroppen och skeendet i stort. Stoltheten över att ha kontroll över kroppen återkommer i flera intervjuer med balsamerare som andra forskare har gjort.⁴⁶

En bidragande orsak till att balsameringar inte är vanligare i Sverige, kan vara att de inte utförs av marknadens aktörer, det vill säga begravningsentreprenörerna, vilket är vanligt i länder med högre andel balsameringar, utan av personal på sjukhus, som kan sägas tillhöra det offentliga samhället. I och med att sjukvårdspersonalen tar betalt för arbetet utan att detta kommer begravningsentreprenörerna till godo, finns det inget ekonomiskt intresse bland entreprenörerna för att fler balsameringar ska utföras.

Det som hittills diskuterats har till stor del varit hur balsamering ska förstås utifrån kulturella bilder av hur en död kropp ska se ut. Men det finns andra argument. Det första är rent praktiskt och gäller de arbetsmiljöproblem som uppstår när den döda kroppen luktar. Detta berör framför allt bårhus- och krematoriepersonal som måste vistas i lokaler med många döda kroppar. Lukten från en död kropp kan vara mycket påträngande, inte minst när den legat länge innan den hittats. Många begravningsentreprenörer nämner just lukten i samband med omhändertagandet av dessa kroppar som något av det svåraste i arbetet.

Det andra argumentet handlar om etik och huruvida det finns några etiska aspekter på vad som sker när den döda kroppen förruttnar. I en diskussion mellan en begravningsbyrå och den lokala församlingen under ett av mina fältarbeten, menade representanten för församlingen att den enbart har ett ansvar för att tillhandahålla lämpliga bisättningslokaler, och inte ett ansvar för i vilket skick den döda kroppen befinner sig. Det är de anhöriga, i praktiken begravningsentreprenören, som bör se till att förruttnelsen inte går ”för långt”, vilket är ett odefinierat stadium.⁴⁷ Bakom diskussionen låg frågorna dels om vem som skulle betala transporten till det bårhus som hade frysanläggning, dels när den icke-kylförsedda bisättningslokalen kunde användas, alternativt när kropparna måste transporte-

⁴⁶ Howarth 1996:159f, Bradbury 1999:79f, Grant 1999:39, Emke 2000:28.

⁴⁷ I överenskommelsen mellan SBF, Fonus och Svenska kyrkans Församlingsförbund om ansvarsfördelning mellan parterna tar man inte upp frågan om vem som har ansvar för i vilket skick kroppen befinner sig. Det enda som regleras är att huvudmannen har rätt att vidta åtgärder med kistan för att förhindra hygieniska olägenheter (*Förbundsinfo* 3/2002).

ras till en annan bisättningslokal. Argumentationen från församlingen var framför allt ekonomisk, och rörde inte estetik, sanitet eller etik. Begravningsentreprenören ville däremot föra in en etisk aspekt.

Det tredje argumentet är miljökonsekvenserna av formalinet som används vid balsamering. Hur olika gravskick påverkar miljön hade knappast diskuterats innan biologen Susanne Wiigh-Mäsak föreslog frystorkning som ett sätt att destruera den döda kroppen. Metoden sägs kunna bli den mest fördelaktiga ur miljösynpunkt.⁴⁸

Gravsättning och kontroll

Med förslaget på frystorkning har även tankar kring kroppens funktion efter gravsättning förts fram.

...detta är vår enda chans att uppnå ett evigt liv på jorden då vi brutits ner på platsen och uppgår i en ny form i en växt. Att se att den anhöriga också kan se ut som en rhododendronblomma inger en stor respekt för skapelsen och ökat intresse för andliga funderingar och existentiellt tänkande.⁴⁹

Evigt liv betyder här att ingå i ett kretslopp, och rhododendronblomman står som en motpol till den smutsiga döda kroppen. Att Wiigh-Mäsak betonar att pulvret som återstår efter frystorkning är luktfritt,⁵⁰ visar att sanitetsaspekter kommer in i debatten om den döda kroppen.⁵¹

Nu är frystorkning än så länge inte en realitet, men däremot kan kremering ses ur liknande aspekter. När kremering introducerades i slutet av 1800-talet sågs den inte enbart som ett nytt förfarande med kroppen, utan ansågs även visa på en ny attityd till döden. Kistbegravning betraktades som smutsig och äcklig, medan kremeringen med sina renande lågor skulle ses som en symbol för livet och

⁴⁸ FÖR 4/2001:10. I en riksdagsmotion (2001/02:K382) föreslås en lagändring som möjliggör frystorkning. Ett av de miljöskäl som anförs är problem med formalinläckage från balsamering vid kistbegravning. Motionen avsågs (Riksdagens protokoll 2001/02:53, 10 §).

⁴⁹ Wiigh-Mäsak refererad i *Kyrkogården* 6/2001:18.

⁵⁰ FÖR 4/2001:10.

⁵¹ Dock har man framför allt förespråkat metoden utifrån miljöaspekterna. Åhrén Snickare menar att detta speglar det senmoderna samhällets starka miljödiskurs, på samma sätt som argumenten för kremering präglades av dåtidens hygiendiskurs (2002:215).

ett bevis på att människorna inte behöver överlämna sig åt naturens makter.⁵²

Kremering kan således vara ett sätt för att erövra kontroll. Visserligen förlorar kroppen sin form, men man slipper förruttnelseprocessen. Askan är fullt kontrollerbar och förändras inte på samma sätt som en död kropp.⁵³ Dessutom innebär kremering fler valmöjligheter vad gäller gravplats. I Sverige är skillnaden mellan var man till slut hamnar om man kremeras eller kistbegravs vanligtvis inte särskilt stor, då de allra flesta ligger begravda på en begravningsplats. Det finns dock möjlighet att sprida askan någon annanstans, över hav eller land, efter tillstånd från länsstyrelsen.⁵⁴ Kremering har därtill länge varit en förutsättning för att få en anonym gravsättning i minneslund, något som dock är under förändring.⁵⁵

I en del andra länder, däribland Storbritannien, innebär kremering en betydligt större valfrihet vad gäller plats för gravsättning, då de anhöriga själva får avgöra vart askan ska ta vägen. Vissa väljer en traditionell urngrav eller minneslund på kyrkogården, medan andra bevarar askan hemma eller sprider den någon annanstans. Platsen är ofta kopplad till individen och dennes liv, såsom sport- eller naturintressen. Området invid cricketbanan eller vid en vacker sten i skogen får utgöra gravplats. Med kremering kan man få två riter med den döda kroppen, varav den första är offentlig och den andra privat.⁵⁶ Att den döda kroppen är föremål för flera riter är dock inget unikt. I exempelvis Grekland⁵⁷ och i Italien⁵⁸ plockas skelettet efter den förmultnade kroppen upp ur jorden efter några år och gravsätts på nytt i ett benhus. Skillnaden vid kremering är att man handhar aska, och inte ett skelett.

Valet av kremering eller kistbegravning ska dock inte enbart ses i termer av kontroll över den förruttnande kroppen eller frihet att välja gravplats. Många andra aspekter har betydelse för valet, exempelvis traditionen på orten, samfundstradition och hur tidigare

⁵² Åhrén 1996, Åhrén Snickare 2002:kap. 6.

⁵³ C. Davies 1996, D.J. Davies 1996:22, Jupp 1997.

⁵⁴ SFS 1990:1144, 5 kap. 5§. I en riksdagsmotion (2001/02:K283) föreslås att lagen luckras upp och att anhöriga får en större frihet att själva bestämma var askan ska spridas. Motionen avslogs (Riksdagens protokoll 2001/02:53, 10§).

⁵⁵ Se Wall 2000:35.

⁵⁶ D.J. Davies 1997:28-31.

⁵⁷ Danforth 1982.

⁵⁸ Goody & Poppi 1994.

släktingar gravsatts. Ekonomiska skäl såsom vad det kostar att transportera en kista i förhållande till aska, liksom praktiska aspekter, som hur mycket plats det finns i familjegraven, kan också påverka valet.⁵⁹

Bort från de levande

Det är mot denna kulturella bakgrund där döden ska kontrolleras och den döda kroppen ses som bärare av den levandes identitet, samtidigt som de anhöriga inte vill ha med den att göra, som begravningsentreprenörernas praktiska arbete ska utföras. För de anhöriga är den döda kroppen ett subjekt, en kropp fylld med mening och minnen, samtidigt som den för begravningsentreprenörerna är ett objekt som ska lyftas, bäras, transporteras och kläs på.

De allra flesta, 80-90%, dör idag på sjukhus eller äldreboende.⁶⁰ Men med tanke på att hemsjukvården byggs ut alltmer, kommer förmodligen fler människor i framtiden att dö hemma, något begravningsentreprenörerna redan tycker sig märka. När någon dör i hemmet eller i så kallat enskilt boende, hämtas den avlidne vanligtvis inte av ambulanspersonal, utan av begravningsentreprenören. De anhöriga bestämmer själva vilken begravningsbyrå de ska anlita för transporten till sjukhusets bårhus.

För begravningsentreprenörerna är transporterna ofta ett ”nödvändigt ont”. Det är påfrestande att alltid vara tillgänglig, då transporter inte sällan måste utföras utanför ordinarie arbetstid. För att undvika övertid och Ob-tillägg till anställda, är det ofta ägarna som hämtar på kvällar och helger. Att gå samman med andra SBF-byråer är en möjlighet där avstånden mellan byråerna inte är allt för stora. Genom att hjälpas åt med hämtningar på helgerna, kan man få ledigt emellanåt. Sådant samarbete är dock inte särskilt vanligt.

Förutom de vanliga hämtningarna ansvarar en del begravningsbyråer för de så kallade polititransporterna, det vill säga hämtningar för polisens räkning, exempelvis vid olyckor och mord. På vissa orter sköter speciella transportfirmor uppdraget, på andra ringer man de olika begravningsbyråerna enligt en turordningslista.

⁵⁹ För mer om kremeringens framväxt: i Sverige se Enström 1964, Åhrén 1996, Åhrén Snickare 2002:kap. 6, i Storbritannien se Jupp 1993, 1997.

⁶⁰ Jfr Arlebrink 1999b:162 och Gustafsson 2001:62.

Stockholm skiljer sig från övriga landet genom att det sedan 1990 finns en transportfirma som för de SBF-an slutna byråerna sköter hämtningar och transporter, men som även kan anlitas för representation vid begravningar.⁶¹ En byrå i Stockholm behöver därför inte själv äga en begravningsbil, en tung post för många begravningsbyråer i övriga landet. Transportfirman har även kistor och sveper de avlidna, vilket medför att begravningsbyråerna varken behöver garage eller kistlager.

Ett problem vid hämtningar är att man behöver vara två för att lyfta och bära. En del större byråer har därför två jouranställda som kommer, medan entreprenörer på mindre byråer får ta hjälp av någon annan, inte sällan maken eller maken. De kan inte räkna med att de anhöriga vill eller kan hjälpa till att lyfta den avlidne. Till stor del handlar det dock om den förväntning som omgivningen har och de krav som ställs av begravningsbyrån. Är begravningsentreprenören ensam, så får de anhöriga hjälpa till. Oftast är anhöriga på mindre orter medvetna om situationen och vet att de får hjälpa till. Kraven är förmodligen större i städer där begravningsentreprenören är relativt anonym och förväntas klara uppdraget själv. Att den döda kroppen ses som något smutsigt eller skrämmande är dock tydligt. Den döda kroppen ska ut ur huset så fort som möjligt.⁶²

De har kanske skött dem hemma /.../ bytt på dem och de har matat, men plötsligt blir de rädda när de dött. Det blir främmande. Då vill de helst inte hantera det, inte ta i det. Där är till och med de som krävt att vi kommer mitt i natten och hämtar. De måste ha ut dem. Det säger de inte. Men de vill inte ha kvar dem i huset. Plötsligt där blir det skrämmande (Carl).

Bortforslandet av den döda kroppen har blivit ett rituellt medel att i det moderna samhället hantera hotet som den avlidna utgör, menar Åhrén Snickare.⁶³ De döda ska vara separerade från de levande.⁶⁴ På en byrå, där jag gjorde fältstudier, hade man slutat med hämtningar mellan klockan 20 och 8. När anhöriga ringde, sa entreprenören att

⁶¹ Ett liknande transportbolag finns i Göteborg.

⁶² Se Howarth 1996:96.

⁶³ Åhrén Snickare 2002:232.

⁶⁴ Mellor (1993:21) hävdar att det är frånvaron av döden på offentliga platser, som gör dess närvaro på privata platser så hotfull.

man skulle komma nästa morgon och hämta. De flesta accepterade detta, om än motvilligt, men en del tyckte det var fruktansvärt.

Det faktum att begravningsentreprenören inte genast hämtade den avlidne, kunde dock få en positiv vändning. Man berättade för mig om en dam som blev oerhört upprörd när begravningsbyrån inte kunde komma på natten. På morgonen ringde damen och sa att hon var tacksam för att hon fått tid med sin döde make, och att byrån gärna kunde vänta med att komma tills senare på dagen. Hon hade suttit hos honom i många timmar, och den bävan inför den döda kroppen som hon uttryckt mitt i natten hade förbytts mot en intimitet. Begravningsbyrån var medveten om att man tog en risk att förlora uppdrag med sin policy, eftersom inte alla skulle acceptera att ha den döda kroppen kvar därhemma, och man hade infört en reservplan där en annan byrå utförde hämtningen om de anhöriga absolut inte kunde vänta till morgonen.⁶⁵

Det finns, när det gäller hur hämtningar ska gå till, två olika synsätt. Det ena är, som Carl ovan antyder, att det handlar om att föra bort den avlidne från hemmet; man ska hämta denne och sedan åka därifrån. Det andra är att arbetet också innebär att man stannar en stund och pratar, att det finns ett behov av tröst. Det kan vara en förväntan både från de anhöriga och stressad vårdpersonal.

Men det är ju så att väldigt ofta när vi kommer och hämtar människor, det är kanske det svåraste uppbrottet när man ska ta någon från ett hem och köra iväg. Och det här kanske sker på dåliga tider. Det kan ske på natten, när andra anhöriga inte finns där, sjukvårdspersonal ska åka vidare den där jouren, ofta får vi en vädjan från personalen. ”Kan du stanna fem minuter och prata lite? De vill fråga dig lite saker.” Då fordras det också i alla fall både känsla och lite kunskap. Det är en svår situation. Det är lite jobbigt (Sven).

Vid sådana tillfällen tar hämtningen mer tid, samtidigt som man får kontakt med de anhöriga, och förhoppningsvis ett förtroende, som kan vara av värde om de anhöriga kommer till begravningsbyrån senare.

⁶⁵ Få begravningsentreprenörer i mitt material ger uttryck för några gränser för sin service och tillgänglighet. Trots det är just kravet på tillgänglighet ett av de värsta stressmomenten för den enskilde och en av de mest negativa upplevelsorna av yrket. Denna byrå hade, förutom begränsad service under natten, infört lunchstängt för att ha möjlighet att utföra hämtningar och svepningar mitt på dagen, och för att ibland kunna äta lunch i lugn och ro.

Hur hämtningar går till och när de sker handlar till stor del om rutiner inom vården. Många entreprenörer vittnar om att den avlidne idag får ligga kvar på sitt rum några timmar, så att anhöriga kan ta farväl. Det finns äldrehem som bjuder in de boende till en avskedsstund för att ta farväl av den avlidne, även om detta är långt ifrån någon regel inom åldringsvården.⁶⁶ Detta gör att begravningsbyrån inte behöver hämta den avlidne direkt efter dödsfallet.

Att den döda kroppen skulle ligga kvar i hemmet ända till begravningsdagen är emellertid en sed som i stort sett är borta.⁶⁷ Skillnaden i synsätt är stor i jämförelse med hur Louise Hagberg beskriver att man i 1800-talets Sverige helst ville ha den avlidne hemma hos sig, även om det innebar att man fick dela rum, för ”att ställa den döde i likboden invid kyrkan ansågs på en del håll som en stor skam. Man tyckte ej, att det var högtidligt att bisätta”.⁶⁸

I kistan

... det finaste med det här jobbet, det tycker jag är när jag sveper. Alltså åh, jag känner sån kärlek då. Har du barn? Du vet när man går in till dem på kvällen, de har sparkat av sig täcket och så lagar man till sådär. Det har ingen betydelse, men det är omvårdnad, kärlek, det är omtanke. Och det känner jag alltid när jag sveper. Jag blir rent lycklig inombords när jag kistlägger en person. Och när jag nyper i täcket. Jag känner: Du är omhändertagen, din kropp (Agneta).

Agnetas lovsång till svepningsmomentet kan tyckas stå i stark kontrast till vad arbetet egentligen innebär: den avlidne läggs på ett

⁶⁶ *Memento* 3/95:11.

⁶⁷ Bringéus (1987:219) skriver att på 1960-talet förekom seden att ha den avlidne hemma fortfarande i mer än 25% av landets församlingar, men 1974 fanns den bara på enstaka ställen i norra Sverige. LUKA-listorna över *Kyrklig sed* 1986 och 1995 ger en svårtolkad bild. I den förstnämnda frågade man huruvida *det förekommer* att den avlidne behålls i hemmet till begravningsdagen, och då svarade 1,3 % av församlingarna ja och 98,4 % nej. I 1995 års undersökning frågade man om den avlidne *får* stanna i hemmet, och svaren blev 93,3 % nej, 5,1 % ibland, och 0 % i regel. Om detta är en förändring eller enbart en skillnad beroende av hur frågan ställts och de svarsalternativ som givits går inte att utläsa.

⁶⁸ Hagberg 1937:134. Att döda kroppar anses vara skrämmande är inte ovanligt, se Bloch & Parry (red.) 1982, men det finns kulturer som skiljer sig från detta mönster. Antropologen Nigel Barley (1997:54f) berättar om när han i Malaysia fick hälsa på en död, äldre kvinna. Hon satt, som många andra mor- och farmödrar gör, i ett hörn i hemmet, insvept i massor av tygstycken, sedan tre år tillbaka. Familjens syn på kvinnan var att hon bara sov, död skulle hon inte vara förrän den dag hon lämnade huset.

papperslakan och en kudde ovanpå träull i botten på kistan, svepdräkten med lösa ärmar och ett framstycke träs på och över läggs ett konstfibertäcke.⁶⁹ Även om verklighetens svepning är fjärran från när ett barn stoppas om i sin säng, ser Agneta kistläggningen som ett positivt alternativ till att ligga på bårhusets bår. Där vill hon absolut inte hamna själv: ”*inte en minut längre än vad jag behöver göra på det där kalla rostfria bordet.*” Det är hon inte ensam om; flera begravningsentreprenörer påpekar att de aldrig skulle drömma om att ligga där, om de själva fick bestämma.

På bårhuset blir avståndet mellan levande och döda särskilt tydligt. Få personer kommer in bakom de lyckta dörrarna där de avlidna ligger insvepta i lakan på rostfria bårar. För en tid fråntas personerna all identitet, förutom den lapp med personnummer, namn och dödsdatum som åtföljer varje kropp. Avpersonaliseringen är nästintill total.

Lynn Åkesson har beskrivit sina upplevelser under en obduktion tillsammans med en grupp medicinstuderande. Hon kommenterar det faktum att ansiktet inte visas under obduktionen med följande ord: ”Det kan tolkas som respekt för den dödes integritet. Samtidigt innebär det en möjlighet för åskådaren att lättare skilja på den döda kropp som nu är och den människa som en gång var”.⁷⁰ I avsaknaden av ett ansikte letar hon efter något annat individuellt och identitetsbärande; det blir händerna.

Själv upplevde jag vid besök på ett bårhus en stor skillnad mellan när de avlidna ligger insvepta helt i lakan, vilket är det vanliga, och detta ställe där man tog bort lakanet över ansiktet. Anledningen till detta sades vara rent praktisk, att näsan inte skulle bli nedtryckt, men för mig betydde det att de avlidna plötsligt blev personer och fick en identitet. När ansiktet syntes, upplevde jag att de avlidna kom närmre. Precis som Åkesson konstaterar, blev det klart för mig att integritet och avstånd hör samman. Kanske är det denna avpersonalisering som skrämmer begravningsentreprenörerna.

⁶⁹ Charlotte Reimersson skildrar detta med följande ord: ”Det finns en [kist]modell som sägs ha *svandunnersättning* i sig. När jag undrade vad det var fick jag svaret: det är mönsterpressad cellstoff. Kistfabrikanternas *svandunnersättning* m m är helt i klass med läderfabrikanternas *galonödda* och livsmedelsindustrins *kräm av jordgubbstyp*. Allt är på låtsas” (1994:47). Det var insikten om vad svepning och svepdräkt består av: papper och träull, som fick henne att skriva boken (intervju i *Memento* 4/94:7).

⁷⁰ Åkesson 1996:224.

Förutom att hon inte vill till bårhuset, har Agneta en önskan att i kistan ha på sig ett långt flanellnattlinne ”med rysch och pysch” och ett täcke över. Tanken på att den avlidne behöver ha något varmt på sig är inte ovanlig.⁷¹ Nattlinne eller pyjamas är dock ovanlig klädsel. En svepdräkt ingår i kistpriset, men egna kläder ökar allt mer i användning. Vad egna kläder innebär varierar. Det kan vara finkläder, arbetskläder, vardagskläder eller fritidskläder. Valet av kläder präglas av den avlidnes personlighet. Kläderna ska avspegla den livsstil man haft, vilket kan sägas vara ett uttryck för individualisering. Bland begravningsentreprenörerna finns det dock vissa som är skeptiska mot kläderna.

Vi är på sjukhusets bårhus. Ur kylrummet hämtar Eva och Krister en man som ligger insvept i ett lakan på en rostfri bår. De tar på sig sjukhusets vita rockar och öppnar lakanet som satts fast med ett flertal säkerhetsnålar. Mannen har ett stort sår på armen, så även plasthandskarna åker på. Familjen har skickat med kläder i en kasse, kostym och skjorta, men inga underkläder. Eva och Krister säger att det inte är ovanligt att de glöms bort.

Nu ligger mannen naken, innan han får på sig långbyxorna. Det känns märkligt, tycker både Eva och Krister. ”Som att bara ta på det yttre skalet”, säger Eva. De lyfter över honom i kistan. Kavajen och skjortan klipps upp för att lättare kunna tas på.

”Jag gör hellre åverkan på kavajen än jag gör åverkan på kroppen”, säger Krister, medan han slätar till kavajen. ”Dessutom är det lättare att få kavajen att inte strama.” Han har talat om för de anhöriga att han klipper upp kläderna. Täcket läggs över byxorna och händerna ovanpå täcket.

Eva och Krister är inte särskilt glada över att avlidna har egna kläder i kistan. Det är som om man inte accepterat döden, utan ska se ut som man gjorde i livet. Fast, konstaterar Krister, vem går och lägger sig i kostym – om det inte är en nyårsnatt... (fältberättelse).

Eva och Krister berättar att det händer att de får ta av de personliga kläder som vårdpersonalen tagit på. De anhöriga har, i ett senare

⁷¹ Åkesson 1997:94f. Samma föreställning berättar Hagberg om (1937:184). Undantag finns dock. Anders berättade att han en gång anmodats av en kund att lägga den avlidne direkt i kistan, utan kläder, för att det skulle bli så billigt som möjligt. Han vägrade dock utföra detta uppdrag av moraliska skäl, hellre fick kunden gå till en annan begravningsbyrå än att han gick med på detta.

skede, ångrat sig och vill hellre ha den vita svepdräkten. Anledningen är främst religiös, svepdräkten symboliserar den vita klädna- den i himmelen som står omnämnd i Bibeln.⁷² Men Eva och Kristers syn är på intet sätt allenarådande. Tvärtom anser många begravningsentreprenörer att de egna kläderna synliggör för de anhöriga att den avlidne verkligen är död, och att valet innebär ett ökat enga- gemang som är positivt.

Valet av kläder är även beroende av kulturell och religiös tillhö- righet. Invandrade katoliker och ortodoxa klär ofta de avlidna i finkläder.⁷³ Har man inte de rätta kläderna, köps nya. Vid ett fältar- bete var jag med om att en ortodox flyktingfamilj från Balkan som relativt nyss anlant till Sverige bad begravningsbyrån ordna kläder till fadern. Allt från underkläder till kostym och slips fick inhandlas. Vid ett annat tillfälle kom en familj med nyinköpta kläder i affärens plastkassar och skor i skokartong. Här var det inte frågan om ett direkt igenkännande av kläder som den avlidne tidigare burit, utan en ny identitet; finklädd inför döden.

Bland troende muslimer och judar finns en helt annan syn på vad avlidna bör ha på sig. Alla kläs i en likadan klädnad, som hör sam- man med en teologisk tanke om likhet inför döden. Judarna klär den avlidne i vita kläder utan fickor. Den vita färgen symboliserar ren- het och enkelhet, och avsaknaden av fickor att man inte tar med sig någonting när man dör.⁷⁴ Muslimer sveper den avlidne i flera långa vita tygstycken.⁷⁵ Den kollektiva tanken betonas i båda religionerna betydligt mer än bland kristna idag, även om vita kläder, som nämnts, också finns i den kristna traditionen.

Den goda döden

I förlängningen av diskussionen om egna kläder finns en utveckling som relativt få begravningsentreprenörer verkar ställa sig bakom:

⁷² Bibeln, Upp. 7:9.

⁷³ Se Erman & Norgren 2000:41-89.

⁷⁴ Wolkoff 1994:130f, Levine 1997:105, Gerber i Erman 1998:60ff, Erman & Norgren 2000:92f.

⁷⁵ Jonker 1997:154. Erman & Norgren 2000:102:f. Jonker påpekar att muslimer från f.d. kom- munistiska länder ibland hellre klär den avlidne i kostym eller klänning, vilket tydliggör att muslimer inte kan ses som en heterogen grupp. Den vita svepningen är vanligast, men även grön, svart eller grön-svart förekommer (Stenberg 1999:123).

sminkning av avlidna. Än så länge är detta ovanligt i Sverige, även om det förekommer att man vill att ”mamma ska ha läppstift på sig”.⁷⁶

Ytterligare ett steg är den restaurering av kroppen som är vanlig i USA, där kroppsdelar som saknas byggs upp. Det händer även i Sverige att man på patologen försöker återställa en skadad kropp för att underlätta för de anhöriga som vill se den avlidne. Det kan exempelvis röra sig om att sy fast ett huvud eller en arm som slitits loss från kroppen vid en olycka.⁷⁷ Men ofta är det begravningsentreprenören som får ansvaret att ta hand om en skadad kropp och göra den presentabel inför de anhöriga. Kläderna kan då vara till god hjälp. Vid ett tillfälle var jag således med om att en tröja drogs upp lite extra i halsen för att dölja märket efter repet som den avlidne hängt sig i.

Huruvida kroppen i de fall den klätts med egna kläder ska ligga under eller över täcket, har begravningsentreprenörerna delade meningar om. Oftast ligger avlidna med egna kläder ovanpå, medan svepdräkten kräver att kroppen ligger under täcket, då den inte är särskilt lång.⁷⁸ Till kistorna hör träull som kan användas för att fylla upp utrymmet runt benen. Men en del begravningsentreprenörer tycker att det är fel att göra benen osynliga under täcket och tar bort det från kistan. En annan detalj är armstöd av papp som kan vikas ihop och läggas under armarna för att de inte ska sjunka ner på sidorna. Även här skiftar bruket. Oavsett hur man kistlägger den avlidne, är målet att få honom eller henne att se så fridfull ut som möjligt. Det ska se ut som om den avlidne vilar eller sover. Vid kistläggningen konstrueras vad begravningsentreprenörerna tycker är en god död, oavsett hur den verkliga döden sett ut.

Tanken om vad som är en god död varierar beroende på vem man frågar. Bradbury fann att uppfattningen skiljer sig markant mellan de anhöriga och de professionella som arbetar med avlidna. De anhöriga definierade döden som god utifrån faktorer som medvetenhet om att döden skulle komma, att få dö hemma, anhörigas

⁷⁶ Fältberättelse.

⁷⁷ *Memento* 1/01:10f.

⁷⁸ Svepdräkten har dock blivit längre efter en etisk debatt inom SBF (*Memento* 1/93:20). Dessutom tillverkas en hellång svepdräkt, med tillhörande underbyxor och strumpor (*Memento* 3/97:22).

närvaro vid dödsögonblicket, frihet från smärta och att få dö i lugna och vackra omgivningar. Att det fanns en värdighet var också viktigt.

De professionella definierade däremot den goda döden efter vad som inte var dåligt, och dåligt var det när en rättsmedicinsk undersökning behövde genomföras, om den avlidne var ung, om den avlidne dog under smärta eller om kroppen var i dåligt skick. De anhörigas syn på vad som var bra eller dåligt var betydligt mer komplex än de professionellas. Bradbury avslutar med att konstatera att de professionella fortsätter att använda den medicinska döden, ett stilla insomnande utan smärta, som modell för den goda döden. Medvetet, eller omedvetet lägger de denna bild på de anhöriga, som emellertid ofta själva kommer till andra slutsatser, vilka får bilda struktur för deras sorg.⁷⁹

För begravningsentreprenörerna är kroppen i fokus. Det är viktigt att få presentera en kropp som ser bra ut. Vad som är bra är förstås subjektivt, men ofta handlar det om att mun och ögon ska vara stängda. Viktigast anses ögonen vara. Öppna ögon ger ingen bra bild av döden och är inte positiv för de anhöriga att se.⁸⁰ Men när man ska visa den döda kroppen för någon, är det svårt att påverka ögonen och munnen. De måste stängas innan kroppen kallnat, om man inte som i exempelvis Storbritannien ska sy igen dem.⁸¹ Under fältstudierna kom många samtal på bårhusen att handla om sjukvårdens bristande rutiner och okunskap om hur den avlidne ser ut en tid efter själva dödsögonblicket.⁸² Löständer som inte satts in, så att munnen sjunker in och gapar, eller att de skickas med den döda kroppen så att begravningsentreprenören får sätta in dem, eller hakor som binds upp med bandage, som sedan ger stora märken på huden.

⁷⁹ Bradbury 1996.

⁸⁰ Under en fältstudie kom en begravningsentreprenör upprörd tillbaka till byrån och tyckte att en anhörig, som själv var van att se döda kroppar från sitt yrke, tog en alldeles för stor risk när hon lät ett yngre barn följa med in och se den avlidne. Hans ögon var nämligen "riktigt stirrande".

⁸¹ Howarth 1996:159, Bradbury 1999:79.

⁸² I ett PM från 1997, *Underlag för rutiner kring omhändertagandet av avlidna m.m.* (se *Förbundsinfo* 3/2002) står vad som ska ske vid dödsfall på sjukhus och i särskilt boende: "Ögon och mun slutes. /.../ Ett fridfullt intryck eftersträvas." Ansvaret vilar således på dem som vårdat den avlidne i livets slutskede.

Samtidigt som begravningsentreprenörerna vill presentera kroppen på ett tillfredsställande sätt, kan man aldrig komma ifrån att upplevelsen är subjektiv. Begravningsentreprenörerna är vana vid att se olika döda kroppar, medan det för de anhöriga kanske är första gången de ser en död kropp. Valter har ett knep för att förbereda de anhöriga inför ett möte med en död kropp som har någon defekt. Innan de anhöriga går in i rummet med den avlidna säger han: ”...men kom ihåg att hon har ett ganska rejält blåmärke i pannan från när hon föll, och är kanske lite blå om fingertopparna. Men i övrigt ser hon ut precis som ni minns henne.” Med de orden har han förberett dem på ett synintryck, och de målar upp en större blånad än vad han sagt och har en förhöjd beredskap. När de sedan ser den avlidna, reagerar de med att det inte var så farligt – ”så blir det ju, men då klarade hon sig ju bra ändå när hon ramlade och slog i” – och därmed blir mötet med den avlidna något fint.

Medan vissa anhöriga har ett stort behov av att se den döda kroppen, har andra det inte. Detta kan bero på om man har sett den avlidne vid dödsbädden eller ej, men också på tidigare upplevelser. Under ett fältarbete kom ett syskonbarn och ville ta farväl av morbrodern. Syskonen till den avlidne hade varit med vid dödsfallet på sjukhuset och tyckte inte det var nödvändigt att se den avlidne vid ett senare tillfälle. För syskonbarnet var dock detta viktigt.⁸³

Det är tjugo minuter kvar till begravningen och de anhöriga har börjat samlas utanför kapellet när en man kommer in. När han såg sin döda mor var det ”det vackraste jag sett”, säger han, och nu vill han gärna se sin morbror en sista gång. Hasse säger att det ska gå bra.

Vi tar bort träpluggarna och öppnar locket. Själv känner jag en viss nervositet. Det var ett par dagar sedan mannen sveptes och jag kommer inte ihåg hur han ser ut. Efteråt berättar Hasse för mig att han kände likadant. Vanligtvis kontrolleras den avlidnes utseende innan de anhöriga kommer in för att se, men nu står syskonbarnet bredvid oss hela tiden. När ansiktsduken tas av drar vi båda en lättnadens suck. Ögonen är stängda, och munnen lite halvöppen. Det ser bra ut.

Systersonen tittar på sin morbror, lyfter handen lite, vinkar och säger ”Hej då Olle!”. Sen lägger Hasse på ansiktsduken och locket igen. Det är dags för de andra att komma in (fältberättelse).

⁸³ För mer om visningar se kap. 7 Att se den avlidne.

Kroppen som arena för konflikter

För begravningsentreprenörerna kan det vara jobbigt att de inte alltid är förberedda på hur den avlidne ser ut, exempelvis efter en olycka. Information om hur kroppen ser ut kan höja beredskapen. Gunilla berättade att när polisen ringer för en hämtning, frågar hon alltid vad som har hänt, ”*det är bättre än att man bara öppnar dörren, så hoppsan.*” Vanan vid döda kroppar är ingen garanti för att man ska klara av att ta hand om dem utan att själv må dåligt.⁸⁴

Men det är inte alltid begravningsentreprenörerna får reda på dödsorsaken innan de anhöriga kommer in på byrån, eller att de anhöriga orkar eller vill berätta hela sanningen bakom dödsfallet.⁸⁵ Detta kan innebära såväl kommunikationsproblem med de anhöriga, som att begravningsentreprenörerna kommer oförberedda inför mötet med kroppen.

Det var något pappan försökte säga när han kom in med de nyköpta kläderna till Jakob, men han kunde inte, berättar Eva för mig. Kanske såg han mer än mamman av Jakob vid förlossningen? Kanske såg han det vi ännu är ovetandes om när vi åker upp till bårhuset för att kistlägga den lille och ta de fotografier av pojken som Eva erbjudit sig att göra.

Kistan är bara 70 cm och Eva bär in den i svepningsrummet. När Eva öppnar den finns det inga lakan i, bara en madrass. Men i ett skåp har hon extra täcken och vi klipper till en bit som fungerar som lakan. En mindre bit får vara kudde. Jakob har redan en egen filt. Vi går in i kylrummet för att hämta pojken som ligger i en plastbalja på hjul.

”Men som du ser ut, Jakob!” säger Eva förskräckt, ”Det här går inte!” Kroppen har öppna sår på huvudet, benen, knät och handen. Vi står alldeles stilla och tar några djupa andetag. Hur ska Eva kunna fotografera honom? Och har hon lovat, så känner hon att hon måste, annars undrar föräldrarna verkligen hur han såg ut.

För Eva gäller det nu att göra det bästa av situationen. Jakob ska så fint som det är möjligt läggas i kistan. Föräldrarna har skickat med ett par vita byxor. På något sätt lyckas Eva få på dem utan att såren börjar blöda. Sen lägger Eva Jakob försiktigt direkt i kistan.

Sjömansskjortan klipper Eva upp där bak och tar på. Jag trär på den vita mössan medan Eva försiktigt lyfter huvudet som är alldeles mjukt och söndertrasat. Den mönstrade luvan sätts ovanpå mössan. Det var viktigt för föräldrarna att båda två ska på. En nalle ska vara med. Eva

⁸⁴ Detta är fallet bland poliser (Mitchell 1996), och mina samtal med begravningsentreprenörer ger liknande indikationer.

⁸⁵ Se Svensson 2000.

lägger Jakob med ansiktet åt sidan, och nallen så att den täcker den blodiga munnen och det skadade ögat. Mössan drar vi ner på andra sidan, och drar försiktigt upp tröjan i halsen.

Hela tiden tänker vi på hur vi ska kunna få fina bilder av Jakob att visa föräldrarna. Filten sveper vi om Jakob, en hand får ligga ovanpå. Eva pratar med honom, med namn. ”Nu blev du fin! Så Jakob”.

Eva tar in kistan till kapellet och ställer den på altaret. Hon tänder två nya ljus i stakarna och ställer korset bredvid. Hon fotograferar från olika håll. Innan hon lägger på locket ber hon *Gud som haver* ”tillsammans” med Jakob. Locket på kistan skruvar hon igen med en handskruvmejsel. ”Det känns inte bra att använda maskinen när det är barn i,” säger Eva och bär ut kistan till bilen.

På väg till bisättningslokalen kör Eva vägen genom stan, och inte yttervägen som hon annars brukar ta. Med barn i bilen tar hon alltid vägen genom stan på deras sista färd. Hon vill ”visa” Jakob det han aldrig fick en möjlighet att se.

När jag kommer hem på kvällen kan jag inte låta bli att undra varför ingen från sjukhuset har pratat med begravningsbyrån om Jakob. Nu uppstod en situation där hon satt och talade med föräldrarna om att de har möjlighet fram till begravningen att se barnet och att hon skulle ta kort av honom, utan att någon berättat hur kroppen såg ut. Kanske hade inte heller föräldrarna likadana minnesbilder? I vilket fall som helst var det inget de orkade tala med Eva om.

Nästa dag framkallar vi korten. De är fina. Eva ringer sjukhusprästen som ska ha hand om begravningen. Hon vet att han normalt uppmanar föräldrarna att se barnet, och hon vill därför berätta vad hon sett. Han får korten att ta med till besöket hos föräldrarna.

För Eva är ingen död kropp skrämmande. När jag frågar henne säger hon att hon snarare ser det som sin uppgift att ta hand om kroppen på bästa sätt. Redan innan hon började på begravningsbyrån hade hon flera gånger sett sargade kroppar. Även dessa måste läggas i en kista. Varje kropp ska behandlas så fint som möjligt, så att hon efteråt känner att hon inte kunde gjort bättre. Då är hon nöjd. När jag berättar att jag drömt om barnkistor, säger Eva att det har hon aldrig gjort. Att kunna släppa det man upplevt ser hon som en tillgång hon har (fältberättelse).⁸⁶

På många sätt var detta en jobbig händelse. En förlossning förväntas vara en glädjefull tilldragelse, och ett barn som dör är en sorg för

⁸⁶ Denna fältberättelse bygger, liksom de andra, på den information som begravningsentreprenörerna fått del av. Vad som skett med barnet, om det dött före eller under förlossningen, och hur föräldrarna omhändertagits av sjukvårdspersonalen ligger utanför denna studie och är inget som jag kan uttala mig om.

såväl föräldrar som för barnmorskor och läkare. Ändå vet alla att det händer, och att det är viktigt att ha utarbetat rutiner inom sjukvården för att hjälpa föräldrarna och sjukvårdspersonalen vid dessa tillfällen.⁸⁷

Här hade mycket underlättats av en bättre kommunikation mellan sjukvården och begravningsbyrån. På vissa orter har förlossningsavdelningen och barnkliniken kontakt med en särskild begravningsentreprenör som tar hand om de döda barnen och samtalen med föräldrarna, vilket möjliggör ett bättre omhändertagande av alla parter. De ekonomiska frågorna spelar en central roll i sammanhanget.

Olika sjukhus har olika villkor för om, och i så fall för vad, man betalar vid barnbegravningar. En del bekostar aldrig någonting, andra lämnar en ersättning för begravning av barn som dött till och med 28:e graviditetsveckan, och åter andra sätter gränsen vid hur lång tid efter förlossningen barnet dött, 24 timmar eller en vecka. Skillnaden är avgörande inte bara av ekonomiska skäl för föräldrarna, utan för att sjukhusen när de betalar oftast har bättre kontakt med en särskild begravningsentreprenör; det ligger i upphandlingsstrategin.

Ekonomiskt sett är barnbegravningar känsliga för begravningsbyråerna. Det händer att man i samband med barnbegravningar inte tar fullt betalt för uppdraget, exempelvis inget arbetsarvode.⁸⁸ När jag frågade Lena om varför de inte gör det, så svarade hon att *"det är fel"*. Hon är själv förälder och även om *"det kanske är bestämt att det ska vara så, det vet man ju inte"*, så känns det inte bra att ta betalt. På den begravningsbyrån låter de också när det gäller lite äldre barn bli att ta betalt för det egna arbetet, trots att det ofta blir många arbetstimmar.

För Eva var det inte omhändertagandet om Jakob som var jobbigt, utan att skadorna försvårade relationen till föräldrarna. Hon hade velat ge föräldrarna en motbild till förlossningens negativa upplevelser genom att presentera barnet klätt i sina egna kläder liggande i kistan. Nu tyckte hon inte att hon kunde göra det, mer än

⁸⁷ För en utförlig diskussion om detta se Andersson Wretmark 1993.

⁸⁸ I en studie från England (Corden m.fl. 2000) framkommer att de ekonomiska frågorna när ett barn dör är mycket stressande för föräldrarna. Man fann också att vissa begravningsentreprenörer helt eller delvis undvek att ta betalt för sitt arbete.

genom fotografierna, som dock blev den konstruktion av den goda döden som hon önskade. Samtidigt var det jobbigt att kommunikationen med föräldrarna hade störts av att hon inte visste hur barnet såg ut. Med en öppnare kommunikation mellan sjukvården och begravningsbyrån hade dialogen med föräldrarna påtagligt underlättats.

Andra begravningsentreprenörer upplever hanteringen av döda barn svårare än vad Eva gör. Första gången Eva skulle svepa ett barn fick hon av en annan begravningsentreprenör lära sig att inte se barnet i ögonen, för att det skulle vara för jobbigt. För henne är det dock närheten till barnet, intimiteten och kommunikationen som gör situationen uthärdlig. Någon behöver ta hand om kroppen, och hon gör det efter de förutsättningar som finns.

Ibland försvåras omhändertagandet, och särskilt när de anhöriga vill se den avlidne, av att kroppen har obducerats och inte sytts igen ordentligt. Det kan finnas skilda behov hos anhöriga och den medicinska vetenskapen, där kroppen blir en arena för konflikten.⁸⁹

... att se en kropp som är öppnad och hopsydd. Är det snyggt gjort så kan jag acceptera att det görs av nödvändighet, men är det slarvigt gjort efter en obduktion och blod och kroppsvätska rinner ut för att man inte sytt ihop ordentligt, då känner jag att det är jobbigt. För det är ju också ett sätt att inte se människan. Det är en form av skändning av kroppen. Man har fått lov att göra en undersökning, men man har inte gjort arbetet efter undersökningen speciellt noggrant. Det stör mig (Bo).

Här syns en tydlig konflikt mellan olika intressenter. Bo ger uttryck för en syn på kroppen där helhet är centralt. Obduktionen innebär i och för sig ett ingrepp som till nöds kan accepteras, men ”det som en gång konstituerade jaget ska förbli en helhet”⁹⁰ genom att kroppen rekonstrueras och sys igen. Först när den döda är hel igen är dess integritet återupprättad.⁹¹ På mycket för tidigt födda barn är det ibland näst intill omöjligt att sy ihop kroppen på ett acceptabelt sätt, vilket kan innebära problem för begravningsentreprenörerna och föräldrarna. Det kan exempelvis hända att kroppen efter en obduk-

⁸⁹ Ewert 1995.

⁹⁰ Lundin & Åkesson 1995:34.

⁹¹ Se SOU 1989:99:62.

tion är för skör för att kunna kläs, en konsekvens föräldrarna kanske inte tänkte på när de gav tillåtelse till obduktion för att få reda på dödsorsaken.⁹² Vissa religiösa samfund motsätter sig obduktioner, vilket kan komma i konflikt med läkarnas vilja att veta dödsorsaken och samhällets behov av rättssäkerhet.⁹³ Individer, eller samfund, har dock ingen möjlighet att hindra rättsmedicinska undersökningar.⁹⁴

Bland de döda kropparna finns en kategori vars omhändertagande skiljer sig från andra, foster döda efter den 12:e graviditetsveckan. Om föräldrarna inte vill ha någon begravning av ett foster efter abort eller missfall, sker ett ”anonymt omhändertagande”, vilket innebär att kroppen kremeras och askan strös i minneslund. För att ge föräldrarna möjlighet att ändra beslutet, kremeras de först efter fyra till sex veckor.

I ett skåp på väggen i bårhusets kylrum ligger små paket. Per har fått en lista med nummer på de foster han ska ta hand om. Han letar upp dem, och tar med dem till svepningsrummet där de tomma små spånkistorna står. De flesta foster, 15-20 centimeter långa, ligger på papperstråg i paket med brunt omslagspapper och snören runt. Något ligger i en plastpåse med en blodig handduk kring och där finns även en plastburk med ett för oss oidentifierbart innehåll.

Olika barnmorskor gör på olika sätt, men inget av dem vi ser idag är särskilt bra, menar Per, och tycker det vore bättre med plastfat, så att inte kroppen fastnar, som den gör i pappret. Per kontrollerar identiteten, öppnar paketen och lägger ner fostren i kistorna. De flesta får ligga kvar på papperstråget. I varje kista går det ner tre foster (fältberättelse).

Det anonyma omhändertagandet görs oftast av personal på patologen, men det finns begravningsentreprenörer som har uppdraget. Trots att det är rutinärenden inom sjukvården, märktes även här att det fanns en dålig kommunikation mellan den som först tog hand om det döda fostret och Per som la ner det i kistan. Papperstråget, som många barnmorskor använde, fungerade inte optimalt några veckor senare. Att foster omhändertas på detta vis är relativt nytt

⁹² Se kritik från Krister Pettersson i *Memento* 4/98:9.

⁹³ I Erman & Norgren 2000 redogörs för olika samfunds inställningar till obduktion.

⁹⁴ SFS 1995:832, 17 §.

inom sjukvården. Tidigare behandlades de som riskavfall, i likhet med andra kroppsdelar som avlägsnats från kroppen.⁹⁵

Intimitet och distans

Trots de problem som jag pekat på, har omsorgen om föräldrar vid ett barns död förbättrats de senare åren. Det döda barnet förs inte snabbt undan, utan föräldrarna får ha kontakt med det på ett sätt som inte var möjligt tidigare. Idag får föräldrar hålla i sina döda barn, kela med dem, och även ta hem dem.⁹⁶

Det gap mellan anhöriga och den döda kroppen som är så vanlig, och som fältberättelsen om Gunnel och hennes döttrar var ett exempel på, finns oftast inte mellan föräldrar och döda barn. Då syns istället en intimitet och en personifiering av det döda barnets kropp som står i stark kontrast till hur äldre, även levande människor, avpersonifieras.⁹⁷ Många äldre dör en social död, då vänner och släktingar slutar besöka dem, långt innan den biologiska döden inträder.⁹⁸ Andra, exempelvis de som hjärnskadats eller blivit dementa, blir betraktade som ”grönsaker” utan ett eget jag trots att de lever.⁹⁹ Idag är det förmodligen detta långdragna döende, och inte som tidigare cancer, som uppfattas som det mest skrämmande när det gäller död.¹⁰⁰

Ett barns död betraktas som ”onaturlig” eller ”fel”, men leder oftast till en intimitet mellan barnen och föräldrarna, även om Jakob ovan är ett exempel på att så inte alltid är fallet. En äldre människas död anses däremot vara ”naturlig”, och ett betydligt större främlingskap och fysiskt avstånd mellan den döda kroppen och de anhöriga upprätthålls. Genom användningen av bårhus, att begravningsentreprenören får klä den avlidne och att man inte alltid vill se den döda i kistan, kommer denna distans till uttryck, och den påverkar synen på entreprenören.

⁹⁵ 1990 kom det en rekommendation från Socialstyrelsen med ett förändrat sätt att omhänderta foster, men redan tidigare hade detta skett på vissa sjukhus (SOSF 1990:8).

⁹⁶ Andersson Wretmark 1993, Åkesson 1997:152-177.

⁹⁷ Hallam m.fl. 1999:74. Se även Shilling 1993:189.

⁹⁸ Mulkay 1993.

⁹⁹ Hallam m.fl. 1999:kap.1. En kommentar som ”Det är inte längre mamma”, exemplifierar detta synsätt.

¹⁰⁰ Seale 1995:612, Jupp & Walter 1999:272f.

Besmittad

När jag pratar med mina kompisar till exempel, som är då som mej i åldern: "Åh Gud är du begravningsentreprenör, åh Gud vad äckligt! Vad äcklig du är! Hålla på med döda!" Så är det som om de gör så här, de vill inte ta på en ens en gång. (Ylva)

I kapitel fyra om hur begravningsentreprenörerna upplever att andra ser på dem, framkom att yrket är förknippat med negativa förväntningar och leder till att entreprenörerna hamnar i ett utanförskap. Yrket kan sägas vara ett stigma. Grunden för stigmat ligger i den döda kroppen, som anses vara smutsig eller farlig, samtidigt som den blir en symbol för vår egen dödlighet. Begravningsentreprenörerna betraktas därför som på något sätt besmittade.¹⁰¹ Smutsen, äcklet eller smittan är i de här sammanhangen en social konstruktion, då det inte handlar om kroppar med sjukdomar som smittar. Mycket få kroppar behöver man av sådana skäl vara rädd för.¹⁰²

Antropologen Mary Douglas menar att smuts är det som inte kan systematiseras och klassificeras enligt våra egna föreställningar. Begreppet är relativt, det vill säga en sak kan vara ren när den placeras på ett ställe, och smutsig på ett annat. När vi varseblir något som inte passar in i vårt mönster, blir det först betraktat som smutsigt. Sedan vidtar en process där detta antingen negligeras eller omdefinieras, exempelvis genom att man skaffar sig fysisk kontroll över den eller att den blir betraktad som farlig. Ett positivt sätt att möta en sådan tvetydighet kan, menar Douglas, vara att låta den bli utgångspunkt för en rit.¹⁰³

Bradbury analyserar den döda kroppen utifrån Douglas teori, och menar att den döda kroppen är tvetydig, både mänsklig och omänsklig, och därmed svår att klassificera. Vid första anblick verkar den snarlik den levande kroppen, men i själva verket är den kall,

¹⁰¹ Howarth 1996:kap. 4-5, Hallam m.fl. 1999:140f.

¹⁰² I *Memento* 1/00:15 rapporteras att sedan 1992 har 32 personer inom sjukvården smittats med tbc. Främst var det obduktionspersonal, som smittats från gaser ur lungorna på avlidna. När de första AIDS-sjuka personerna dog, lades de i platsäckar, eftersom man var rädd för smitta. Med tiden har dock detta ändrats, så att den enda säkerhetsåtgärd som vidtas är att plasthandskar används vid hanteringen av kropparna. Se *Memento* 3/93:22, 2/94:11f, Svensson 2000:101ff.

¹⁰³ Douglas 1997/1966:55-62.

örörlig och förändrad till färg och lukt. Den blir därmed smutsig, besmittad. Ur detta perspektiv borde det inte vara svårt att förstå att den som handhar den döda kroppen också uppfattas som smutsig, men teorin kompliceras av att smutsen är socialt definierad; inte alla yrkesgrupper som handhar döda kroppar blir betraktade som besmittade. Läkare och sjuksköterskor kopplas inte samman med den döda kroppen och dess smuts, trots att de ofta tar i döda kroppar. Det handlar således om en social konstruktion som vissa yrkesgrupper, exempelvis begravningsentreprenörer, tilldelas och inte om den faktiska, fysiska kontakten.¹⁰⁴

Bradbury lyfter fram situationen på engelska begravningsbyråer där de som hanterar döda kroppar sällan möter anhöriga, och hon menar att dessa personer betraktas som ”oberörbara”.¹⁰⁵ På svenska begravningsbyråer är en sådan strikt arbetsdelning inte alltid möjlig och betraktas inte heller som eftersträvansvärd.¹⁰⁶

På mindre begravningsbyråer, där samma entreprenör både handhar avlidna och möter anhöriga, sätter man inte sällan en ära i att sköta hela uppdraget. Det anses vara positivt, både för begravningsentreprenören och för de anhöriga. Här blir det en balansgång mellan att stigmatiseras på grund av handhavandet av den döda kroppen, och att uppnå, vad man menar, en hög kvalitet genom att både möta anhöriga och handha avlidna.

De som enbart arbetar som kundmottagare betonar emellertid ofta att de inte handhar döda kroppar och att den arbetsuppgiften är främmande för dem. ”*Jag jobbar på en begravningsbyrå, men jag har inte svart kostym*”, brukar Klas säga för att i samtal med andra distansera sig från arbetsuppgifterna utanför kontoret, och hellre leda tankarna till ett administrativt arbete. Genom att försöka få andra att förstå att han inte handhar döda kroppar, vill Klas undvika en stigmatisering.

Den fysiska ansträngningen

Åtskillnaden mellan levande och döda gör att den döda kroppen betraktas som smutsig, och begravningsentreprenörerna har att hantera

¹⁰⁴ Bradbury 1999:119f.

¹⁰⁵ Bradbury 1999:135ff.

¹⁰⁶ Se Bremborg 2002.

det stigma som kan uppkomma i mötet med andra människor. Men den döda kroppen innebär även en fysisk påfrestning på begravningsentreprenörernas kroppar. En kista väger mellan 40-50 kilo, vilket gör att lyft på 120-130 kilo delat på två personer inte är ovanliga. Som Anders säger: ”Alltså det är tungt. Jättetungt”.

Men många hävdar att det inte är antalet kilo som är jobbigt, utan de påfrestande arbetsställningarna. Hämtningar i hemmen är som regel de svåraste, rent fysiskt sett. Flera entreprenörer påpekar att folk verkar gå in på badrummet just innan de dör.

Toaletter är ofta väldigt trånga och ofta har då den personen ramlat och ligger kanske med en arm eller ett ben bakom toalettstolen och det andra bakom tvättstället” (Agneta).

I villor är många sovrum placerade på ovanvåningen, vilket gör det besvärligt att få ut den avlidne, som liggande på en bår ska lyftas nerför en trappa. Även om många medger att de av ren lättja slarvar med arbetsställningen vid lyft eller låter bli att använda de redskap som finns, så är det svårt att komma förbi de tunga momenten vid hämtningarna. Däremot finns det mycket att göra på bårhus och i bisättningslokaler. De med vårderfarenhet som kommit in i branschen reagerar på hur dåligt det är med hjälpredskap.

Jag var chockad i början /.../ skulle vi inte vara så här liten bransch... Skulle vi vara lika många som undersköterskorna, det skulle aldrig accepteras, inte en dag. Man skulle inte få göra det. De skulle stänga arbetsplatsen, helt klart (Agneta).

Jag har varit inne på att man ska skaffa en takhiss som man har till handikappade när man ska flytta dem från rullstol till säng. Dem har jag jobbat med och jag tycker de är kanonbra. Men då är det ju pengar! Då får du ju räkna en två hundra tusen, hundra tusen. Vi betalar ju inte det! Var ska vi få de pengarna ifrån?

Så att de ser ju inte... de ser ju bara att det där fixar ju dom! När begravningsbyrån tar över, så fixar de allting. De ser inte till det här praktiska. Och det är synd. Det är jättesynd. Det är nästan så att man vill att de ska följa med en gång så att de får se (Ylva).

Under 1995 genomförde yrkesinspektionen en kartläggning, främst i stockholmsområdet, av arbetsmiljön för dem som arbetar med

döda: sjukhuspersonal, obduktionstekniker och personal på begravningsbyråer och transportföretag.¹⁰⁷ Yrkesinspektionen var kritisk mot att många tunga lyft genomfördes av enbart en person. Ensamarbete kan bidra till social isolering, och därför är det viktigt med personalvård, menade yrkesinspektionen. Få arbetsskador rapporterades, något som kan förklaras av att rutiner för rapportering saknades på många ställen, och kontinuerlig utbildning i lyftteknik efterlystes.

I sitt svar till yrkesinspektionen konstaterade SBF att det inte fanns tekniska hjälpmedel på något sjukhus i Stockholms län, samtidigt som begravningsbyråerna inte har rätt att göra tekniska installationer i sjukhusens lokaler. Man hade gärna sett att lyftar infördes, och att de hjälpmedel som finns på krematorierna skulle få användas även av begravningsbyråernas personal och inte enbart av krematoriets.

I grunden är det en ekonomisk fråga om vem som ska betala. Det kan emellertid handla om okunskap om hur arbetet med de döda går till, precis som Ylva nämner ovan. Jag har mött ett par exempel där höj- och sänkbara bårar köpts in efter samtal och förevisning av arbetet för den ansvarige inom sjukvården. Kritiken från yrkesinspektionen har lett till att man inom branschen börjat uppmärksamma ergonomiska frågor i sin kursverksamhet och att begravningsbyråer gått samman för vidareutbildning inom området. Men det finns lyftsituationer som är svårare att påverka. Många kyrkor, med trappor och trånga portar, är svåra att flytta kistan in i och ut ur. Här är det svårt att få hjälpmedel att fungera i praktiken. Mest förvånande är de nybyggda kapell och bårhus jag sett under fältstudierna där man inte tagit praktisk hänsyn till de tunga lyft som behöver utföras. Det finns flera exempel på ingångar som inte begravningsbilen kan köra fram till, liksom trösklar och trånga dörrar som försvårar användningen av rullande bårar. Många gånger verkar man inte ha tänkt på döden ens på ställen där människor förväntas dö, såsom på äldreboenden.¹⁰⁸

Ibland är kropparna så tunga att alternativa lösningar krävs. En avliden som vägde över 200 kg fick exempelvis lyftas över i kistan

¹⁰⁷ Här utnyttjas de referat av yrkesinspektionens undersökning som återgavs i *Memento* 3/95:15 och 3/96:18, samt *Memento* 1/96:21.

¹⁰⁸ Se Bardgett 1994:194.

av en truck. Andra gånger har kroppar fått tas nerför trappor på madrasser.¹⁰⁹ Ofta innebär kravet på värdighet ett hinder för hur kroppar kan lyftas, inte minst gäller detta vid hämtningar i hemmen där de anhöriga ser hur förflyttningen sker. Respekten, mer för de anhöriga än för den avlidne, bidrar till att många felaktiga lyft utförs.

Rygg och nackbesvär är fysiska åkommor som begravningsentreprenörerna jag intervjuade ofta klagade på. Hur vanligt det är med sådana arbetsskador kan inte jag bedöma, och yrkesinspektionen menade, som ovan framgått, att rapporteringen är bristfällig. Kanske är detta ett av småföretagens dilemman, att man inte tar arbetsskador på allvar. De anställda vill inte "vara till besvär", och ägarna hinner inte lyssna på den egna kroppen förrän det kanske är för sent. Gunilla berättade att hon hade ont i sin nacke och som en följd av detta ofta huvudvärk. Nu hade hon tänkt börja med sjukgymnastik.

Man har ju tänkt varje gång att: "Ja, ja, det gick den här gången!" /.../ Och det är också en sak, man får väl skylla sig själv. När jag började här så sa jag: "Nu ska jag gå och träna". Jag har fortfarande inte börjat med det. Och hade man gjort det så hade man kanske lärt sig lite bättre. Fast lärt sig... jag vet ju hur man ska göra. Bara det att det blir så fel.

Gunilla tar själv på sig skulden för huvudvärken; hon har tränat för lite. Hon förlägger därmed problemet på ett individuellt plan och inte ett strukturellt. Längre fram i intervjun diskuterade vi framtiden och då fick problemen i nacken en allvarligare dimension.

Jag hoppas det kan vara så, [att jag kan] bli kvar. Men det beror ju lite på nacke och det här. Jag vill i varje fall inte göra någonting annat. Utan det är nog det här som jag vill fortsätta med.

Risken med att själv ta på sig ansvaret för problemen är just att man inte ser de strukturella hinder som finns när bårhus och bisättningslokaler inte anpassas till det arbete som ska utföras. Att arbetet ska utföras "värdigt" bidrar, som nämnts ovan, till att lyft görs på fel sätt.

¹⁰⁹ Samtal vid fältstudier.

De tunga lyften av döda kroppar uppges av många begravningsentreprenörer vara en anledning till att inte fler kvinnor får arbete inom branschen. Bakom argumentet tycks en generalisering och blindhet för strukturella problem dölja sig, vilket förhindrar kvinnors fulla deltagande i alla arbetsuppgifter.¹¹⁰

Förbundet och kroppen

Mot bakgrund av att begravningsentreprenörer på ett negativt sätt kopplas samman med döda kroppar, är det inte svårt att förstå de förändringar som yrkeskåren strävat efter de senaste femton åren med en allt större betoning på det som inte direkt har med den döda kroppen att göra.¹¹¹ Dels vill man utvidga arbetsuppgifterna exempelvis med juridiska åtaganden såsom bouppteckningar och arvs-skiften, samt en större omsorg om de anhöriga, dels betonar man valmöjligheterna vid begravningar och möjligheten att själv planera sin begravning, varvid entreprenören främst vill framstå som en rådgivare.¹¹² Grundutbildningen inom kåren fokuserar inte heller på omhändertagandet av den döda kroppen, utan på andra ämnen såsom psykologi, sociologi och religion.¹¹³

Att vidga yrkesrollen har varit ett sätt att komma bort från kopplingen till den döda kroppen och därmed kanske höja yrkets status. En medikalisering eller teknifiering av yrket genom att förändra den döda kroppen genom balsamering, sminkning och restaurering, såsom skett i USA och Storbritannien, verkar däremot inte de svenska begravningsentreprenörerna eftersträva.

Detta betyder inte att man har glömt bort den döda kroppen. Förbundet har varit drivande i frågor som rört bårhussituationen.¹¹⁴ Den offentliga debatten har hjälpt begravningsentreprenörerna, som lokalt har kunnat driva bårhusfrågor med ”hot” att den verkliga situationen skulle uppmärksammas i massmedia.¹¹⁵

¹¹⁰ Bremborg 2002.

¹¹¹ Se kap. 3.

¹¹² Se kap. 6 *Rådgivaren och Kundomsorg*.

¹¹³ Däremot ges det en frivillig kurs som heter *Omhändertagande av avlidna* och som innehåller ”historik, smittskydd, andra trostraditioner, kosmetisk preparering, lyftteknik, påklädning, etik, visning, tekniska hjälpmedel samt logistiken och dess ekonomiska positiva resultat” (*Kurskatalog* 2002).

¹¹⁴ Se kap. 4 *Samhällsdebatten i Memento*.

¹¹⁵ Samtal under fältstudier.

Sammanfattning

Det utanförskap som begravningsentreprenörerna emellanåt upplever i förhållande till omgivningen har bland annat sin grund i att de hanterar döda kroppar. Med det moderna samhällets framväxt separerades de döda från de levande rent fysiskt. Avlidna skulle förvaras på bårhus och hanteras av andra än familjen. I förlängningen har detta inneburit en distans och ett främlingskap inför avlidna, även när det gäller de anhöriga, genom att man överlåter det praktiska arbetet till begravningsentreprenörer.

Samtidigt kvarstår en närhet bland de anhöriga i förhållandet till den döda kroppen. Detta beror bland annat på "kvardröjningsillusionen" där den döda kroppen anses ha samma egenskaper som när den levde. I det senmoderna samhället är olika kroppsprojekt en del av livet. Med kroppen signaleras grupptillhörighet och den inre identiteten ska avspeglas i den yttre. Att ha kontroll över kroppen är viktigt. Samma inställning finns till viss del vad gäller den döda kroppen. Genom att exempelvis klä den avlidne på ett personligt sätt markeras den tidigare livsstilen.

Balsamering och sminkning av avlidna är ovanligt i Sverige, men betydligt mer förekommande i vissa andra västerländska samhällen. En anledning som kan bidra till att Sverige skiljer sig från mönstret i andra länder är att så få personer ser den döda kroppen. Visningar är bara för den närmsta familjen och på begravningen är kistan stängd. Att balsamerings inte utförs av marknaden (dvs. begravningsentreprenörerna) utan av det offentliga samhället (dvs. personal på patologen), liksom att många begravningsentreprenörer motsätter sig "kroppsförbättrande" åtgärder, kan vara bidragande faktorer till att balsamering inte har större spridning. Däremot är det viktigt för begravningsentreprenörerna att den avlidne visas i en så "sömnliknande" ställning som möjligt, helst med ögon och mun stängda, för att de anhörigas intryck ska bli bra och vara en hjälp i sorgearbetet. Alla kroppar är inte lämpliga för de anhöriga att se. Jämförelser med USA och Storbritannien visar dock att förändringar kan komma att ske, inte minst eftersom den levande kroppens utseende har stor betydelse även i Sverige.

I diskussionerna om balsamering vägs också sanitära aspekter in. Den döda kroppen ses som smutsig och farlig, och måste kontrolleras.

ras. Att välja kremering och inte kistbegravning kan vara ett val som handlar om att kroppen inte ska förruttna och bli äcklig. Askan däremot är ren och lätt att hantera. Dessutom ökar valmöjligheterna vad gäller gravsättning genom kremering.

Att den döda kroppen anses vara smutsig gör att begravningsentreprenörsyrket blir betraktat som smutsigt. Men smutsen är inte verklig, utan det handlar om en social konstruktion. En del andra yrkesgrupper som hanterar döda kroppar, såsom sjukvårdspersonal, blir inte betraktade på samma sätt.

För begravningsentreprenörerna innebär de döda kropparna också en stor fysisk påfrestning för dem själva. Särskilt hämtningar i hemmet medför ofta svåra lyft. Rygg- och nackvärk är vanligt bland dem som lyfter kistor och avlidna. En hel del förbättringar, framför allt tekniska hjälpmedel och lämpligt utformade lokaler, skulle kunna underlätta arbetet betydligt. Ansvarsfrågan är dock oklar, och begravningsentreprenörerna tycker sig inte ha de ekonomiska förutsättningar som behövs för att göra arbetsmiljön bättre.

6

Möten med anhöriga

MARGARETA: Hur som helst, det är ett så omväxlande arbete jag har, du kan inte ana. Det är frågor om blommor och gravsättningstid, man ska visa kistmodeller, ringa kyrkogårdsförvaltningen och fylla i alla blanketter. Det gäller att vara pigg och vaken när man kommer till jobbet, för det får aldrig bli fel i vårt arbete. Det är så definitivt allting, man måste ju komma i tid.

Ur *Cheek to cheek* av Jonas Gardell

För begravningsentreprenörerna står de anhöriga i fokus, eftersom de är uppdragsgivare för arbetet. I inledningskapitlet diskuterades ordet begravningsentreprenör. Oavsett de känslor som ordet tycks väcka, är det innehållsmässigt mycket träffsäkert för det arbete som utförs. En entreprenör samordnar alla delar i ett projekt, en begravningsentreprenör samordnar begravningen, sett i en vidare bemärkelse. Mycket få anhöriga väljer att exempelvis enbart köpa en kista och transport, för att sedan själva ordna det andra, även om det är fullt möjligt.

I detta kapitel diskuteras inledningsvis kontakten med anhöriga, både praktiskt hur kundbesök går till och teoretiskt hur man kan tolka det som sker. Genom ett exempel på vad som kan hända en dag i receptionen framkommer hur begravningsentreprenören utgör en länk mellan anhöriga och utomstående. En specialstudie görs av konserter anordnade av ett par begravningsbyråer. För begravningsentreprenörerna är det mötena med de anhöriga som gör arbetet intressant och stimulerande. Samtidigt är det i kontakterna med de anhöriga som en hel del av svårigheterna i arbetet ligger, vilket belyses avslutningsvis.

Kundbesök

Mostern var närmare 100 år när hon dog i slutet av förra veckan. Det är måndag och systersonen och hans hustru är på begravningsbyrån. Efter lite kringprat om ett gemensamt intresse frågar Hasse när de har tänkt sig begravningen, denna eller nästa vecka? Nästa tisdag eller onsdag blir bra tycker de, så blir det inte så stressigt. Släkten är liten. Och så kommer kanske grannarna och några vänner. Ett femtontal räknar de med. Det ska vara kistbegravning, det är det ingen diskussion om. Hasse ringer prästen för att se vilken dag som passar, men får inte tag i honom.

”Vill ni ha någon sång?” undrar Hasse. ”Jo, det är ju alltid vackert,” svarar mannen och kvinnan nämner *Där rosor aldrig dör*. Hasse berättar vilka som brukar sjunga i trakten och de diskuterar lite olika namn. Efter en stund märker Hasse att de anhöriga inte är på det klara med att detta är en tjänst man måste betala för, så han säger ”Det är ju sånt man får betala för.” Då börjar de backa. ”Det kommer ju inte så mycket folk...” De ska höra av sig senare om de vill ha någon solomusik.

Hasse leder samtalet vidare och undrar om de ska ha något efteråt. Det vill de, men ”vad brukar de ha?”. ”Antingen landgång eller smörgås, eller mat, det är lika vanligt vilket som,” svarar Hasse. Då vill de ha smörgåsar, för det brukade mostern bjuda på. Hasse föreslår två smörgåsar, en med ägg och räkor, och en med skinka och mimosasallad. Det blir bra. Till detta lättöl och sen kaffe och tårta. Minnesstunden kan vara i församlingshemmets mindre sal när de inte blir fler. De anhöriga undrar om det ska vara anmälan till minnesstunden. Hasse svarar att det kan det vara, men en del äldre tycker att det är besvärligt att ringa. Fast så gamla tycker inte mannen att de påtänkta begravningsgästerna är, utan det är bäst att de får anmäla sig till begravningsbyrån.

Sen går de över till annonsen och börjar med att välja symbol. ”Till de gamla är det ofta kors” säger Hasse. Kvinnan tycker fåglarna är fina. Hasse undrar ”Vad hade hon tyckt själv?” Under tiden de anhöriga bläddrar bland symbolerna i den mapp som presenterats för dem, hämtar Hasse beställningsakten från den avlidnas make. Han dog för 15 år sedan, och byrån har sparat dödsannonsen, tackannonsen och en dödsruna, tillsammans med beställningen av begravningen. Hasse läser makens annons och de utformar själva dödsannonseringen med samma ordalydelse och ett kors, precis som maken haft. Versen väljer de från den mapp som Hasse gett dem.

Hasse skriver ut annonsen på datorn så som den förhoppningsvis kommer att se ut i tidningen, och ger till de anhöriga så att de kan verifiera att allt är rätt. De påpekar att de vill ha ett tack till vårdpersonalen

som skött mostern, och Hasse säger att de kan ringa honom efter begravningen så kan de sätta in en tackkanns.

Så berättar Hasse att det blir själaringing på fredag och tacksägelse på söndag i församlingen. Vidare undrar han om någon vill se mostern. Det tror de inte. Sen är det kistval. Hasse tittar på vilken kista som valdes till maken och berättar att en exakt likadan finns inte längre, men en liknande. Han bläddrar i pärmen och visar även den enklaste kistan, men de bestämmer sig för den förstnämnda. Eftersom det är kistbegravning behövs bärare, och mannen menar att han inte orkar. Hasse har ett bärarlag bestående av sex pensionärer som han ska boka.

När mostern beställde kistdekoration till sin make valde hon röda och vita nejlikor, upplyser Hasse om när det blir frågan om blommor. Det blir bra, tycker de anhöriga, och beställer samtidigt handbuketter. Efter att ha pratat lite om bouppteckningen, som kompliceras av en konflikt med en annan släkting, avslutas samtalet. Det tog ungefär tre kvart (fältberättelse).

Detta var ett relativt vanligt kundbesök, om man nu kan tala om sådana, då varje möte är unikt. Eftersom den avlidna damen saknade egna barn, tog systersonen på sig uppgiften att ordna begravningen. Man har som anhörig ingen skyldighet att ta hand om avlidna, även om de allra flesta både vill och gör det. ”Att se till att avlidna gravsätts är nämligen ytterst en samhällelig uppgift. För de anhöriga är ombesörjandet av begravningen snarast att se som en rättighet”, skriver juristen Bengt Erman.¹ Ytterst åvilar uppdraget den kommun där den avlidne senast varit folkbokförd. Kommunen har rätt att ta ut ersättning av dödsboet, i den mån tillgångar finns, för begravningskostnaderna.²

Ramen man har att hålla sig inom när det gäller förfarandet med avlidna, regleras främst i två olika lagar, dels hälso- och sjukvårdslagen, dels begravningslagen. Den förstnämnda gäller handhavandet av den döda kroppen: ”När någon har avlidit, skall hälso- och sjukvårdens uppgifter fullgöras med respekt för den avlidne”.³ Den sistnämnda rör gravsättningen: ”När någon har avlidit, bör hans önskan om kremering och om gravsättningen såvitt möjligt följas av den som i egenskap av anhörig eller närstående eller annars ordnar med

¹ Erman 2001:52.

² SFS 1990:1144, 5 kap. 2 §

³ SFS 1982:763, 2d §.

gravsättningen”.⁴ Vid begravningar inom Svenska kyrkan gäller dessutom kyrkoordningen: ”När någon har avlidit bör man så långt det är möjligt följa hans eller hennes önskan om begravningens utformning”.⁵

Som anhörig, eller rättare sagt begravningsordnare, bör man alltså följa den avlidnes önskningsar och visa respekt. Detta kan ibland vara lättare sagt än gjort. Inte alla har själva uttryckt hur de vill ha det och ibland kan det finnas motstridiga uppgifter. I den här fältberättelsen var det inget val som blev speciellt komplicerat eller tog lång tid, så besöket var lite kortare än vad många andra är. Vid de olika valen följdes olika principer. Att mostern var gammal och bodde i en trakt där nästan alla kistbegravs, gjorde frågan om kremeration inte ens aktuell. Man kan på goda grunder anta att om hon velat kremeras, skulle hon uttryckligen ha sagt det, eftersom det hade varit ovanligt i hennes omgivning och inte minst i förhållande till hur maken hade gravsatts. Kulturella normer och traditioner avgjorde, något jag betecknar som ”normalitetens princip”. Man följer de lokala traditionerna.⁶ Hur hennes makes begravning hade ordnats, med annonsering, kista och kistdekoration, avgjorde dessa val. Här antog man att morbroderns begravning hade bestämts i enlighet med mosterns vilja. Vad man skulle ätas på minnesstunden bestämdes av mosterns egen livsstil och var därför ett val präglad av individualisering. Solomusikens vara eller icke vara på begravningen blev däremot en ekonomisk fråga.

Fyra principer användes alltså, kulturella normer (normalitetens princip), familjeseder, individualisering och ekonomiska ramar. Under besöket lotsade Hasse de anhöriga genom de val de skulle göra. Han presenterade inte särskilt många valmöjligheter, eftersom han antog att de ville ha en ”vanlig” begravning, då den avlidna var mycket gammal och inte en helt nära släkting. Nedan ska jag återkomma till hur dessa val kan tolkas i ett större perspektiv.

⁴ SFS 1990:1144, 5 kap. 1 §.

⁵ Kyrkoordningen 1999, 24 kap. 3 §.

⁶ Detta var också tydligt i Hasses kommentar om att en tackannons skulle sättas in vid ett senare tillfälle. Så var den lokala traditionen, medan man på vissa andra orter har eventuella tack till vårdpersonalen sist i dödsannonsen.

Första kontakten

Den första kontakten med begravningsbyrån tar de anhöriga oftast telefonledes, även om det händer att de kommer direkt in till byrån, särskilt på mindre orter. Vilken byrå man väljer avgörs främst av tidigare kontakter med byrån och rekommendationer av andra.⁷ En viktig förutsättning för att man ska välja en byrå har med förtroende att göra. Ekonomiska överväganden är inte särskilt vanliga när det gäller valet av begravningsbyrå. De begravningsentreprenörer som varit en längre tid i branschen menar dock att till skillnad från för ett decennium sedan, händer det idag att anhöriga ringer och frågar om priser innan de kommer.

Samtalen med de anhöriga äger i allmänhet rum i ett separat besöksrum. Man bestämmer hur, när och var begravningen ska äga rum, vilka ”kringarrangemang”, såsom blommor, musik, sång och minnesstund, som ska ingå och vilka av uppdragen entreprenören ska utföra. Vidare måste de anhöriga ta beslut om vad som ska ske med den avlidne: vad han eller hon ska ha på sig, vilken kista som ska användas och om det ska bli kremering eller kistbegravning.

För att de anhöriga ska kunna välja symboler och verser till dödsannonserna finns färdigställda mappar som begravningsentreprenörerna presenterar för de anhöriga. De kan innehålla exempel på dödsannonser från trakten. Eftersom det finns lokala skillnader i de uttryck som används i annonserna, exempelvis hur man uttrycker sig efter den avlidnes namn,⁸ eller vilket datum som står nämnt i

⁷ Se den kundundersökning som SBF låtit genomföra (*Memento* 4/92:20). I Priors undersökning i Belfast var det tydligt att protestanter gick till protestantiska begravningsbyråer och katoliker till de katolska, något som visar på hur man i döden markerar de sociala band som fanns i livet (1989:170). I Sverige har i viss mån skiljelinjen gått mellan arbetare som främst valde det folk-rörelseanknutna Fonus och andra som främst valde de privata byråerna. Idag är dock dessa gränser mellan olika kundkategorier till stor del utsuddade.

⁸ På en del orter är det vanligt att det står: ”...har stilla insomnat”, vilket enbart fokuserar på den avlidne. Andra lägger till att den avlidne är sörjd och saknad. En tredje variant inkluderar en tillkännagivelse av vem det är som sörjer genom att till den meningen lägga dem som inte nämns bland de anhöriga som undertecknar dödsannonserna ”... djupt sörjd och saknad, av oss, syster, övrig släkt och vänner”. På vissa orter nämns övrig släkt och vänner sist bland de undertecknande. Det finns dock de begravningsentreprenörer som aktivt arbetar för att övrig släkt och vänner inte ska stå nämnda alls i dödsannonserna, eftersom det är till dem man vänder sig genom annonseringen. Se Dahlgren 2000:39-43 för mer om dödsannonserns ”kungörelse”.

undertecknandet,⁹ kan pärmarna vara till särskilt god hjälp. Ibland anges också någon fond, till vilken man vill att andra ska skänka minnesgåvor.¹⁰ Kistvalet sker oftast utifrån bilder i mappar eller bildskåp, men det finns även de byråer som har kistutställning i ett separat rum.¹¹

Beroende på vilken relation den som ordnar begravningen haft till den avlidne skiljer sig kundsamtalet åt. En god man eller avlägsen släkting ägnar sig mestadels åt de praktiska bestyren, medan föräldrar till ett dött barn ofta har ett stort behov att samtala om existentiella frågor. Släktrationer kan givetvis se mycket olika ut, och ibland skymtar detta fram i samtalen. Ett exempel på detta kom fram under ett fältarbete när begravningsentreprenören gav förslag till dödsannonsen: ”Ska vi skriva ’Vår käre’ och så namnet?”. Svaret kom omedelbart från syskonen: ”Nej, inte ’käre’”. Tonen, kanske mer än orden, sa att relationen till brodern inte stämt överens med orden ”vår käre”.

De som kommer till begravningsbyrån är oftast de som juridiskt sett står närmast den avlidne. I praktiken är det inte alltid de som kände den avlidne bäst. Detta kan begravningsentreprenörerna inte ta hänsyn till, utan de får utföra uppdraget såsom det beställs. Fast om det framkommer att någon annan, granne eller vän, kanhända vet mer, brukar begravningsentreprenörerna uppmuntra de anhöriga att ta kontakt med dem för att höra om de vet vad den avlidne själv önskat.

Det första kundbesöket tar oftast ungefär en timme, men med det är det inte slut på kontakterna. Inte sällan ringer begravningsentreprenören de anhöriga flera gånger innan begravningen. Det kan röra sådant som inte blev klart vid kundbesöket, exempelvis personer man inte fick tag i, men som begravningsentreprenören senare har

⁹ Ibland skriver de anhöriga under med ort och datum. På en del platser är datumet den dag då personen ifråga avled, på andra orter är det den dag som dödsannonsen formuleras och dödsdatumet återfinns då bredvid eller direkt under födelsedatumet.

¹⁰ Dahlgren (2000:48ff) fann i sin undersökning av dödsannonser att vädjan om gåvor ökat markant sedan 1970-talet, framför allt till profana ändamål.

¹¹ Bernard Smale (1997:118) kommenterar det faktum att eftersom kistvalet sker utifrån kataloger är det få briter som granskar den kista de köper, särskilt i jämförelse med andra produkter i samma prisklass. Han menar att produkten i själva verket är gjord av bräckliga och billiga material. Detta får stå för honom, men även i Sverige är det få som granskar kistorna. Frånvaron av kistutställningar på begravningsbyråerna gör det komplicerat om de anhöriga skulle vilja se kistan innan de bestämmer sig. Se nedan *Kistan*.

fått kontakt med. Det kan vara en förtydligande fråga eller att man vill ha svar på något som de anhöriga skulle fundera på. Har begravningsbyrån tagit emot anmälningar till minnesstunden, går man igenom namnlistan när anmälningstiden gått ut.

Oavsett om det finns några frågor, tar byrån kontakt med de anhöriga före begravningen. Samtalet har främst ett kvalitetssäkrande syfte, med en kort genomgång av vad som ska ske vid begravningen.¹² Det är emellertid inte enbart praktiska frågor som kommer fram, ofta får samtalen en mer kurativ karaktär.

Min arbetstid består oftast ifrån sex på morgonen till åtta-nio på kvällen. Det beror på att på kvällarna sitter jag oftast och ringer upp, stämmer av och känner av med lilla Emma om vad det nu kan vara. Bryr mig, om du förstår (Erik).

Tillit till experten

När man sitter med vid ett kundbesök, finner man snart att de anhöriga vet väldigt lite om begravningar och vad som ska ske med den avlidne. Begravningsentreprenören blir ett ankare som man sätter lit till när tillvaron flyter.¹³ Att begravningsentreprenören alltmer tycks uppfattas som en officiell expert på frågor kring död och begravning, diskuterade jag i kapitel fyra. Ännu tydligare blir expertrollen i mötet med anhöriga, eftersom de ofta är vilsna och villrådiga. De flesta ordnar bara med ett par begravningar i livet och har därför inte någon vana att hantera situationen. Inte minst finns det många föreställningar om vad man får och inte får i samband med begravningar. Många anhöriga tror att man måste göra på ett speciellt vis, eller tror att det finns fler förbud än vad det gör. Begravningsentreprenören uppfattas därför ofta som en räddande ängel i den svåra situation som de anhöriga befinner sig.

Att söka sig till experter och specialister är dock inte enbart något som gäller situationer orsakade av döden. Tvärtom är det vanligt i det senmoderna samhället. Genom att sätta tillit till expert-

¹² *Praktikan* 1998:11.

¹³ Se Tanggaard 1992.

system, försöker vi minska de risker vi utsätter oss för i samhället.¹⁴ Livet blir alltmer komplicerat för den enskilda människan, och för att hantera detta behövs experterna. När det gäller hanteringen av döda och begravningar, är riskerna varken juridiskt eller tekniskt komplicerade, utan det handlar om något annat. Även om få idag hävdar att döden är tabu, är döden avskild från det offentliga samhället och sköts av specialister.¹⁵ Man dör på sjukvårdsinstitutioner och förs snabbt bort till bårhus. Den döda kroppen betraktas med ett främlingskap som gör att de anhöriga inte vill befatta sig med den och mycket få anhöriga lägger sig i hur den avlidne handhas.¹⁶ Tilliten till att begravningsentreprenören sköter den döda kroppen på rätt sätt är i det närmaste total.

Till detta kommer risken att ”göra fel”. Detta är ett diffust begrepp som jag ofta stötte på bland begravningsentreprenörerna, och som jag la märke till vid de kundbesök jag var med på. ”Hur brukar man göra?” är en mycket vanlig fråga (se exemplet med mosterns begravning ovan). Inte sällan besvarade begravningsentreprenörerna den med ”det är ni som bestämmer”. Men trots att de anhöriga har stor frihet att välja, så lirkar man oftast tillsammans fram något som inte är allt för avvikande från ”det normala”.

Genom att gå till en begravningsbyrå vill de anhöriga försäkra sig om hjälp att uppfylla de krav som de tror att det omgivande samhället har. Dessa krav upplevs som normer. När begravningen ska äga rum på en annan ort än där begravningsentreprenören vanligtvis arbetar, finns det därför risk för att ”fel” ska uppstå. Bruket av fyra alternativt sex bärare är en sådan kulturell kod som uppfattas som ”fel” och som varierar på olika orter. Är det en längre sträcka mellan den ort där begravningsbyrån ligger och den ort där begravningen ska vara, föredrar entreprenörerna att förmedla kontakt med en kollega på orten. Avsaknaden av de kontakter som behövs för att ordna arrangemangen kring begravningen och dålig kunskap om de

¹⁴ Giddens 1996:84ff, 1999:28ff.

¹⁵ Att döden är tabu i samhället har hävdats av Gorer 1965 och Ariès 1978, och många fler i deras efterföljd. Under senare år har dock detta påstående kraftigt ifrågasatts (bl.a. Mellor 1993, Bauman 1994, Davies 1997, Åkesson 1997).

¹⁶ I denna undersökning har inte anhörigas förväntningar studerats närmare, men det var slående vid fältstudierna hur lite de anhöriga frågar om vad som egentligen sker. Däremot kommer sådana frågor när man i andra sammanhang träffar en begravningsentreprenör, se kap. 4 *Ett yrkesstigma*.

lokala traditionerna innebär en osäkerhetsrisk. Detta till trots, händer det att man åker 40-50 mil för att en anhörig vill ha just den begravningsentreprenören på begravningen.

Rådgivaren

... jag ser mig inte som säljare i första hand. Även om jag säljer produkter och tjänster, så ser jag mig som en vägledare. En rådgivare. De har valt mig som vägledare för att arrangera begravningen och då är det min skyldighet att de får all kunskap och all information så att de kan besluta på det sätt som de vill. Jag ska inte göra deras begravning, det är de som ska göra det. Det gäller att få dem att vara aktiva (Tomas).

När Tomas berättar om vad det innebär att vara begravningsentreprenör lyfter han fram sin rådgivande roll. Martin definierar sin uppgift som att han ska ”*plocka ner alla de praktiska frågorna på jorden, spalta upp dem och ställa dem framför*” de anhöriga så att de vet vad de ska ta ställning till. Det handlar om att ”*plantera idéer*” (Gunilla) och ”*vara lite sporre åt folk*” (David). För de flesta begravningsentreprenörer är detta en idealbild av den egna rollen. De vill vara ett bollplank för de anhöriga, någon som har kunskapen och som de anhöriga ska fråga ut för att sedan själva bestämma vad de vill. Titeln begravningsrådgivare, som förbundet inte lyckats att få medlemmarna att använda,¹⁷ måste skiljas från innehållet i rollen som rådgivare, vilken många är positiva till.

Rådgivning i de här sammanhangen handlar om att man inte vill sälja färdiga ”paket”, utan utgå från varje individ när man planerar en begravning, annars blir rådgivningen inte särskilt meningsfull. Som rådgivare ska man känna till de olika alternativ som finns och presentera dem för de anhöriga, precis som begravningsentreprenörerna ovan ger uttryck för.¹⁸

¹⁷ Se kap. 1 *Några begrepp*.

¹⁸ Rådgivning kan även vara aktuell för dem som vill planera sin begravning i förväg. Att under sin livstid planera och betala begravningen blir allt vanligare i bl.a. Storbritannien (Parsons 1997) och Frankrike (de Cacqueray 1997).

I detta finns den komplexa frågan om huruvida begravningsentreprenören ska vara neutral och inte själv ta ställning till vilket alternativ som är bäst eller om man ska säga att det ena alternativet är bättre än det andra, vilket ibland kan tyckas vara befogat. Det är vanligt att begravningsentreprenörerna säger sig vilja företräda den förra inställningen: ”Det är viktigt att betona att det är de som väljer, det är ingen annan som gör det eller sätter gränserna” (Christina).¹⁹ I realiteten händer det dock att man ger uttryck för vad som är bäst. Ofta märks detta knappt, eftersom de anhöriga litar på entreprenörens råd. Problem kan dock uppstå när de anhöriga inte vill följa råden. Gunilla hade exempelvis en anhörig som absolut ville se den avlidne, trots att Gunilla avrådde då kroppen var så svårt sargad. Gunilla trodde att den anhöriga kunde få en negativ upplevelse som inte skulle vara bra för henne. Flera gånger försökte Gunilla tala med henne om detta, men det slutade ändå med att hon såg den avlidne.²⁰ För Gunilla var det i denna situation viktigare att försöka avråda än att vara neutral. En enskild negativ upplevelse kan nämligen, enligt begravningsentreprenörerna, slå tillbaka på relationen till de anhöriga och ge negativa verkningar på hela uppdraget, trots att det är de anhörigas eget val. Det är en balansgång, där det måste...

...vara deras val så att de inte känner att de kom hit och sen ”talade de om att det var så vi skulle göra”. Då kan det bli väldigt fel. Att man tycker för mycket så att säga” (Göran).

Detta fokus på att vara de anhörigas redskap, innebär att begravningsentreprenörerna ibland ställer upp på vad som ur psykologisk eller teologisk synvinkel kan tyckas vara felaktigt.²¹ Rollen som rådgivare innebär också att kontakten med de anhöriga inte tar slut när det första besöket är över. Det skymtar fram bland annat i

¹⁹ I en norsk undersökning framkommer att 97,5 % av de anhöriga upplevde att de själva fått bestämma vad de önskade, 2,5 % upplevde att byrån försökte påverka dem (Tanggaard 1992:38).

²⁰ Enligt Gunilla, som återberättade händelsen för mig, sa kvinnan flera månader senare ”Ja, jag skulle nog ha lyssnat på er.” Gunillas kommentar till mig var: ”Vad gör man då? Då har vi försökt allt, allt, allt.”

²¹ Ett exempel på detta kan vara att avråda från att ha en begravning, se kap. 7 *En enda rit*. Se även Hockey 1996:52 där begravningsentreprenörer försvarar tidpunkten för begravningen utifrån att det är de anhörigas önskemål, oavsett vad psykologisk kunskap om sorg visar om lämpligheten.

Gunillas kommentar att hon vill plantera idéer, eftersom det oftast betyder att de anhöriga behöver fundera vidare på de idéer som de får vid första besöket; rådgivningen och kontakten sker fortlöpande.

Om man går tillbaka något i tiden för att se hur begravningsentreprenörer då talade om sitt arbete, märks tydligt att det skett en förändring. En begravningsentreprenör berättade 1958 att till skillnad från förr så överlämnade kunderna nu alla bestyr till honom. ”Så när de lämna vårt kontor ha de endast att för begravningsdagen kläda sig och gå ut och stiga i de väntande bilarna för färd till begravningskapellet”.²² Att begravningsentreprenören tog hand om allt som skulle ordnas, innebar att kontakten minimerades till ett beställande samtal. Från att anhöriga själva ordnade med mycket av det praktiska, skulle begravningsbyrån sköta allt. Olof, som arbetat som begravningsentreprenör sedan 1970-talet, berättar självkritiskt:

... när jag började jobba här /.../ så tyckte jag ju att jag var jätteduktig om du kom hit som kund, så sa du att så här och så här och så här vill du ha det. Så sa jag att det här ordnar vi allt ihop precis som du säger och så ses vi igen om tre veckor, eller fjorton dar.

Idag ser han annorlunda på det. Olof träffar ofta de anhöriga flera gånger innan begravningen och försöker få dem aktiva i förberedelserna. De kan vara med vid svepningen, göra agendor²³ till begravningen, eller förbereda något inför minnesstunden. Genom att aktivera sig, menar Olof, att upplevelsen av begravningen förstärks på ett positivt sätt. Man går till begravningen med en förväntan genom att man själv aktivt tagit del i förberedelserna. För honom är de anhörigas engagemang viktigt för att begravningen ska bli ”bra”.

Även om Olofs målsättning i detta avseendet är högre än många andras, är de anhörigas engagemang i de olika val de måste göra oerhört viktigt för alla begravningsentreprenörer. Rådgivningen bygger på att det är den unika och personliga begravningen som eftersträvas, och inte den ”vanliga” begravningen, något som även observerats i andra västerländska länder.²⁴ Men eftersom helt unika begravningar knappast är möjliga för alla, kan man lite krasst vända

²² Nm 166, EU 54639. Se även kap. 3 *Yrket begravningsentreprenör tar form*.

²³ Kallas även programblad.

²⁴ Se Howarth 1996:143f, Besanceney 1997, Emke 2000, Vandendorpe 2000, Winkel 2001.

på resonemanget och säga att strävan vid rådgivningen är att få den ”vanliga” begravningen att framstå som unik och personlig.

Den personliga begravningen

När jag frågade begravningsentreprenörerna vad som gör att en begravning är ”bra”, så var det absolut vanligaste svaret att ”den ska vara personlig”, vilket betyder att begravningen ska präglas av den avlidne och hans eller hennes liv.

Jag tycker att man ska fråga när en människa går bort: hur var han i livet? Hur var det hemma? /.../ Mor och far hade ju alltid öppna dörrar, de skulle bjuda. /.../ Det är klart vi ska ha begravningen så (Carl).

Är det en person som inte gillat blommor så ska det inte vara blommor på kistan och inte mycket runt omkring heller. Då är det ju bättre att det kanske är kvistar och grenar, eller vad som helst på som speglar hans sätt att leva (Hanna).

Betoningen på det personliga genomsyrar även det material som SBF producerat och som syftar till att informera allmänhet och anhöriga om hur en begravning kan gå till.²⁵ I exempelvis den broschyr med blomsterarrangemang som SBF har gett ut, *Ett personligt avsked*, finns rikligt med förslag på dekorationer som betonar det personliga. ”[Det är] värdefullt om begravningen är utformad så att den hjälper oss att minnas”, skriver man, och menar att detta åstadkommer man genom att på något sätt anknyta till den avlidnes intressen eller yrke. Här ges exempel på leksaker, fioler och snickarverktyg som placerats på kistan, samt blommor som formats till paletter och penslar.

Det personliga är även uppenbart i den bok för barn, *Min farfar och lammen*, som SBF producerat, och där kommer också de anhörigas engagemang fram. Berättelsen kan ses som ett exempel på en ”bra” begravning, en idealbegravning, och visar det förhållningssätt till döden som SBF lyfter fram och vill förmedla till allmänheten.²⁶ I

²⁵ Se kap. 4 *Informationsspridning*.

²⁶ Boken handlar om Harald, som mister sin farfar. En del om sorg och känslor tas upp, men framför allt visas på det mer praktiska handhavandet av farfar. Harald och hans lillasyster vill aktivt delta i förberedelserna och tar flera egna initiativ, till exempel vill först inte farmor att de ska med till begravningsbyrån, men de står på sig. Av begravningsentreprenören, som är en

berättelsen om Harald som mister sin farfar finns flera saker som pekar på hur det personliga kan betonas och lyftas fram i handhavandet av en avliden person. Farfar får sin egen filt på sig i kistan, kistdekorationen görs av det som farfar tyckte om, och prästen lyfter fram händelser från farfars liv. På minnesstunden serveras farfars favoritmat och flera personer berättar om farfars liv. Som gravsten används en sten på vilken farfar ofta suttit. Allt detta fokuserar på det liv farfar levde.

Kvardröjningsillusionen, det vill säga att den avlidne har kvar egenskaper som bara levande kan ha, märks också: farfar får en filt på sig för att han "fryser" och på väg till krematoriet stannar de vid hagen så att farfar ska "se" fåren en sista gång. De anhörigas engagemang och aktiva deltagande framhålls särskilt. Barnen har med sig en kistdekoration och tänder ljus på begravningen, de anhöriga bär själva ut kistan och farmor ordnar minnesstunden i hemmet. Vid gravsättningen sänker pappan själv urnan. Berättelsen om Harald och hans farfar visar en begravning där det personliga står i centrum. Det som ska ske planeras efter hur farfars liv varit. De anhöriga tar del i förberedelserna, de besöker begravningsbyrån åtminstone två gånger, och är aktiva på begravningsdagen.

Att begravningen ska vara personlig är tydligt. Olof berättar om en begravning han haft:

Hade en man som var mycket intresserad av Marcel Proust och jag fick dem att lägga en av hans böcker på kistan och hans glasögon i boken: "På spaning efter den tid som flytt". Tycker jag var särskilt läckert att

kvinnan, får Harald bekräftelse på att det var bra att han gjorde det. När hans syster undrar om farfar fryser i kistan, svarar begravningsentreprenören att han kan få på sig en av sina egna filtar. Till visningen har Harald med sig ett brev till farfar och systemen har en gubbe som hon gjort. De lägger sakerna i kistan.

På begravningsdagen har Harald och systemen med sig en kistdekoration bestående av en kruka med grönt gräs och två nyutslagna hallonkvistar. Begravningen inleds med att barnen tänder var sitt ljus och prästen berättar sedan om farfaderns liv som sjöman, lokförare, schackspelare och fårskötare. Kistan bärs ut till begravningsbilen av pappan och några av farfars vänner och grannar. På väg till krematoriet följer familjen efter begravningsbilen som kör förbi fårhagen där farfar brukade vara.

Minnesstunden äger rum hemma hos farmodern där köttbullar, sås och potatis serveras. Många tal hålls och Harald och hans syster har gjort i ordning ett litet bord med foton på farfar och lagt fram en gästbok. Även begravningsentreprenören är med på minnesstunden. Vid urnsättningen har begravningsentreprenören dekorerat graven med hallonkvistar och pappan sänker själv urnan. Gravstenen, har Harald kommit på, kan göras av den sten i fårhagen som farfar alltid satt på.

ha just den boken. Då kommer man dit och det är alltså inga identifikationsproblem. Ingen kommer på tanken att är det verkligen han som ligger där? För där ligger ju hans bok.

För Olof handlar de personliga sakerna på begravningen om identifikation. ”*Det skulle vara mycket, mycket bättre med öppen kista*”, menar han, men eftersom vi inte har den traditionen behövs de personliga sakerna. Förutom Olof var det få av de intervjuade begravningsentreprenörerna som hade reflekterat över varför begravningen ska vara personlig. Man verkar ta det för givet. Ingemar tyckte att dagens begravningar är mer personliga än de var ”förr”, för att man lärt sig att det är bra för sorgebearbetningen. Han såg en utveckling mot bättre begravningar. Lars sa att om man exempelvis har en begravning på en äng och det blir fint, så ger det reklam till begravningsbyrån. En personlig begravning ger fler uppdrag.

Frågan om varför begravningar ska vara personliga var inte helt lätt att svara på för begravningsentreprenörerna och många svar var trevande. Jag vill försöka sätta in frågeställningen i ett allmänt sociologiskt perspektiv.

Autenticitet

I kapitel fem beskrev jag hur det personliga är viktigt för vad man gör med den döda kroppen, framför allt gäller detta hur den avlidne ska se ut och vad han eller hon ska ha på sig. Detta kopplades till ett sätt att se på kroppen idag, där det yttre är en spegel av det inre. Kopplingen mellan identiteten och det yttre hör samman med det som brukar kallas reflexivitet, det vill säga när ”tänkande och handlande ständigt bryts och strålar tillbaka på varandra”.²⁷ Mitt agerande sätts i förhållande till frågor om vem jag är och vad jag vill. I denna prövning av handlingarna finns en strävan efter det äkta och autentiska jaget: det jag gör, och hur jag ser ut, ska stämma överens med min inre övertygelse. Livsstilen blir en del av identiteten. Till följd av detta varierar synen på hur man agerar, beroende på var man är. I en intim miljö anses en sannare, mer autentisk

²⁷ Giddens 1996:43.

identitet framträda, än den som uppenbaras i mer formella sammanhang.²⁸ Formalitet hör inte samman med autenticitet.

Detta tankesätt märks även när det gäller sorg. Heidemarie Winkel talar om en emotionalisering som präglar människors syn på sig själva; ”Jag är vad mina känslor talar om för mig”.²⁹ Sorgen knyts till människors känslor, där var och en ska sörja på sitt eget vis, i enlighet med känslorna. För många innebär detta att sorgen blir privat och inte offentlig. Sorg är exempelvis inget man visar med kläderna, såvida man inte gör det som ett medvetet val. Men Winkel menar att emotionaliseringen inte bara gäller sorgen, utan hela förfarandet kring döden. Vad man gör med den avlidne är beroende av de egna känslorna. Autenticiteten är nära förknippad med känslor.

Tony Walter gör en liknande reflektion över hur sorgen har förändrats från det traditionella samhället till dagens samhälle, som han väljer att kalla postmodernt. Det är inte längre religionen, läkarvetenskapen eller terapeuten som föreskriver hur man ska sörja, utan var och en bestämmer detta själv. Det är jag själv som tolkar mina känslor och som har rätt att uttrycka mig om dem. Ingen annan kan till fullo förstå mig. Den egna autentiska upplevelsen är det som betyder något för de efterlevande.³⁰

Walter beskriver detta som en ny sorgemodell,³¹ men Howarth är skeptisk till hans påstående. Individualiseringen och differentieringen betyder att det inte längre går att ha några givna modeller för hur man ska sörja, utan vad som är ”hälsosam” sorg beror på de psykologiska, känslomässiga och sociala förhållanden som påverkar den sörjande. Att många forskare på senare år har visat på den känsla av kommunikation som anhöriga har med den avlidne,³² innebär inte att detta är något nytt, menar Howarth, utan bara att samhället nu börjat se och erkänna en form av kommunikation som tidigare setts som avvikande och sjuklig.³³

²⁸ Chaney 1996:121.

²⁹ Winkel 2001:71. Översatt från: ”I am what my feelings are telling me.”

³⁰ Walter 1999a.

³¹ Walter 1996a, 1999a.

³² Klass m.fl.1996, Hallam m.fl.1999, Walter 1999a, Bennett & Bennett 2000, Hockey m.fl. 2001.

³³ Howarth 2000.

En annan sida av reflexiviteten och emotionaliseringen är att de efterlevande har ett narrativt behov. Genom att berätta om den avlidne lever han eller hon vidare. Att kunna uttrycka sina känslor verbalt är viktigt i dagens samhälle, något som kommer till uttryck även i samband med döden. Det har blivit en form av rit³⁴ att berätta om döendet och sorgen, menar Clive Seale, och hävdar att det finns en normativ diskurs som premierar öppenhet och samtal om att man ska dö och vad som ska ske när man dött. De som inte talat öppet om döden med den döende lär sig att tolka detta som feghet och förnekelse, eller att de frångått den döende en rättighet.³⁵

Autenticitet, emotionalisering och reflexivitet präglar alltså samhället på flera plan och märks i hur man tänker kring den avlidne och hur man agerar vid sorg. Att begravningarna ska vara personliga är ett uttryck för detta. Begravningsentreprenörernas strävan efter personliga begravningar visar alltså på en viss trendkänslighet, eller som Lynn Åkesson skriver:

En begravningsentreprenör utan känslighet för samtidens behov och önsknings får snabbt se sin verksamhet krympa. Genom att rätt tolka och ge ord åt anhörigas önskemål upprätthåller entreprenören sin professionalitet och legitimitet.³⁶

Aktiva och engagerade anhöriga

Rådgivningen bygger på att de anhöriga frågar, fattar egna beslut och gärna tar en aktiv del i förberedelserna. Ett material från SBF som är tänkt att ”underlätta för dig som vill göra noteringar inför planeringsmötet” heter sålunda *Att skapa. Ett minne för livet*. Det som ska ske med den avlidne är inget givet, utan något som skapas. Riktigt så enkelt är det dock inte. Tvärtom kontrasterar bilden som begravningsentreprenörerna strävar efter att ge av sig själva, som rådgivare, med bilden av en begravningsentreprenör som tar sig an en hjälplös anhörig för att ordna en ”normal” begravning. Långt

³⁴ Seale definierar rit som ”a pattern of behaviour, performed at appropriate times, involving the use of symbols” (1998:29), en vidare definition än den jag utgår från i kap. 7.

³⁵ Seale 1995, 1998:24-32.

³⁶ Åkesson 1997:62.

ifrån alla vill ha en så unik och personlig begravning som man kan få intryck av.

Ekonomiskt sett innebär personliga begravningar ibland högre kostnader, men så är inte nödvändigtvis fallet. Inte sällan är det tvärtom.³⁷ Däremot krävs för att kunna skapa en unik och personlig begravning att de anhöriga vill engagera sig i den, vilket inte alltid är självklart. Florence Vandendorpe, som har skildrat begravnings seder i Belgien, beskriver hur en del familjer uppfattar kraven på engagemang och aktivt deltagande i riten som en form av övergrepp, eftersom de inte förväntat sig något annat än en traditionell begravning. De vill bara sitta och vara passiva.³⁸

Men forskning visar också att det kan vara av godo för sorgearbetet att delta i många riter och visa ett stort engagemang i det som sker med den avlidne. Lars Johan Danbolt fann i en undersökning från Norge att när de anhöriga aktiverade sig mer i händelserna utanför själva begravningen, fick detta positiva effekter. Han valde ut fyra så kallade avskedshandlingar: om man sett den avlidne, varit med vid svepning och kistläggning, haft andakt vid båren, och haft minnesstund. Dessa tillsammans med två handlingsreducerande förhållanden: hur mycket hjälp man tagit av begravningsbyrå och huruvida man tagit lugnande tabletter, bildade underlag för ett sorgebeteindex. Resultaten visar att ju mer engagerad man varit, det vill säga ju fler avskedshandlingar man haft, och färre handlingsreducerande faktorer man använt sig av, desto mer hade man fått ut av begravningen. Dessutom var man mindre orolig och hade färre upplevelser av förlust både kort tid efter begravningen och ett

³⁷ Jag menar att det finns helt andra skäl till rådgivning än det som förbundet antyder i sin förklaring till varför man ska kalla sig begravningsrådgivare istället för begravningsentreprenör (se kap. 1 *Några begrepp*). Medan förbundet betonar att det är ekonomiskt fördelaktigt att se sig som en rådgivare som för fram kvalitetsaspekter och låter kunden bestämma (*Marknadsdialogen 2*), uppfattar jag snarare den strävan hos begravningsentreprenörerna först och främst som en kvalitetsaspekt i arbetet. Det är ett roligare, mer utmanande sätt att arbeta på, som ger arbetstillfredsställelse.

³⁸ Vandendorpe 2000:24. En liknande ambition från kyrkans sida att aktivera begravningsdeltagarna syns i det förslag till ny handbok i Svenska kyrkan (SKU 2000:1) som varit ute på remiss. I den bruksanvisning som inleder kapitlet om begravning står det: "Till delaktigheten i begravningsgudstjänsten hör att anhöriga, vänner eller andra i församlingen kan läsa bibeltexter, leda förbönen, sjunga eller spela samt vid förekommande fall bära kistan ut ur kyrkorummet och även skotta igen graven" (:224). Ett ökat engagemang från de anhöriga, och församlingen, betonas bland annat genom förslaget att kvällen före begravningen ha en gudstjänst vid "(den öppna) kistan" (:222).

år senare. Ett svagt engagemang i praktiska göromål i samband med dödsfallet, hörde däremot samman med större sorg.³⁹

Att ta del i de fysiska aktiviteterna är att påbörja sorgeprocessen, menar Danbolt. Det praktiska ska inte ses som sekundärt i förhållande till de inre upplevelserna.⁴⁰ Men även om undersökningen ger ett starkt stöd för att försöka öka engagemanget bland de anhöriga, är Danbolt tveksam till att ge några allmänna rekommendationer. Varje individ är unik, och det som är bra för en person är inte nödvändigtvis bra för en annan. Det finns inget "rätt" sätt att sörja, men, tillägger Danbolt, förhållandena ska möjliggöra ett deltagande både praktiskt och rituellt.⁴¹ Frågan är i vad mån engagemang uppmuntras av begravningsentreprenörerna, och om detta ska vara deras uppgift. Danbolt kunde konstatera att så gott som alla anhöriga var nöjda med byråernas arbete, samtidigt som resultatet visar att ju mer man överlät till begravningsbyrån desto mindre deltog man själv i aktiviteterna, och desto sämre var det för sorgen.⁴²

Hinder

Ett av de största problemen för begravningsentreprenörerna när de ska möta anhöriga, och särskilt när de vill agera mer rådgivare än "fixare" av en standardbegravning, är att de anhöriga så snabbt vill komma till begravningsbyrån.⁴³

Många är sådär vansinnigt angelägna att störta direkt från sjukhuset, för då har de frågat på sjukhuset: "Vad gör jag nu?" "Jo, nu ska du ta kontakt med en begravningsbyrå." Bråttom, bråttom, bråttom. Och så kör de in. Och de är ju avstängda när de kommer. De är i en chock-situation av det de varit med om. Det blir aldrig ett bra samtal (Valter).

Begravningsentreprenörerna vill hellre möta anhöriga som aktivt lyssnar och som själva har tänkt igenom vad de vill, vilket långt ifrån alltid är fallet. Många har svårt att ta emot information och situationen med alla valmöjligheter och strävan efter att de anhöriga

³⁹ Danbolt 1998: 50f, 74-77, samt app. 1.2.2.

⁴⁰ Danbolt 1998:113ff.

⁴¹ Danbolt 1998:168.

⁴² Danbolt 1998:75.

⁴³ Se även Rykind-Eriksen 1993:62-70.

ska skapa en personlig begravning, kräver en rationell människa som kan göra sina egna val.

Precis som Valter antyder kan tiden förbättra förutsättningarna. Visserligen lägger begravningsentreprenörerna sällan sig i när begravningen ska äga rum, utan det är främst ett samspel mellan anhörigas önskemål och den kyrkliga personalens arbetstider och arbetsbörda, men begravningen får gärna vänta. Begravningsentreprenörerna ser generellt inga fördelar med begravningar inom en vecka, även om många är skeptiska till situationen i Stockholm där det inte sällan tar fyra veckor innan begravningen kan äga rum. Cirka två veckor uppfattar många som "lagom", vilket också är den vanligaste tiden.⁴⁴

Tidsaspekten är viktig för att rådgivning ska vara möjlig. Om begravningen sker allt för snabbt i förhållande till dödsfallet, finns inte samma möjligheter att fundera över olika alternativ, utan alla beslut måste tas omedelbart. Förutom att det är lättare för begravningsentreprenörerna att planera arbetet om begravningen dröjer något, kan tiden användas av de anhöriga – och begravningsentreprenören – för att ordna en bättre begravning.

I en studie av Göran Gustafsson visade det sig att i Stockholm kommer betydligt fler begravningsgäster (32 stycken), än i Göteborg (26) och Malmö (21).⁴⁵ Stockholm har ett relativt högt deltagande i begravningar och dessutom har antalet begravningsgäster ökat sedan 1970. Gustafsson resonerar kring möjliga förklaringar, antingen att man blivit mer noggrann vid redovisningen eller att den numera långa tiden mellan dödsfall och begravning underlättar planeringen av begravningen och ger fler tillfälle att komma.⁴⁶ Den långa väntan på begravningar i Stockholm kommenteras ofta i negativa termer, men det är möjligt att man kan se vissa fördelar med den, både för de anhörigas engagemang och begravningsgästernas möjligheter att delta.

Samtidigt som begravningsentreprenörerna vill se engagerade anhöriga, finns det en uppenbar risk med detta arbetssätt. Oavsett

⁴⁴ Den genomsnittliga tiden mellan dödsfall och begravning är 13-14 dagar, undantaget Stockholm där tiden är tre veckor (Gustafsson 2001:54f).

⁴⁵ Gustafsson 1997:60f.

⁴⁶ Gustafsson 1997:43f.

hur mycket eller lite de anhöriga är delaktiga i begravningen krävs nämligen att allt går felfritt.

De är jättegglada och stolta och alla tycker att det är ju fantastiskt när det går bra /.../ Men som sagt, hela tiden är det mitt ansvar för att om "han är så knäpp att han sätter igång att vi ska bära" och så gick det åt fanders för att farbror hade slitna klackar på skorna, så är det ju egentligen mitt fel då för annars hade vi haft proffsbärare och då hade det här aldrig hänt (Olof).

Det ska tilläggas att rent arbetsmässigt är begravningsentreprenörerna medvetna om att de inte har möjlighet att lägga ner så mycket kraft och tid på varje begravning som de mer speciella önskemålen från anhöriga kräver. De "unika begravningarna" får inte bli för många, om arbetsbördan inte ska bli för stor.

Ett helt annat problem, sett ur begravningsentreprenörernas perspektiv, när det gäller valmöjligheter och planering, är att de flesta begravningar sker enligt Svenska kyrkans ordning. Entreprenörerna förbereder en begravning där präster har sista ordet beträffande vad som får ske, vilket kan leda till konflikter mellan de olika parterna. Samtidigt har begravningsentreprenörerna ett övertag, då de anhöriga numera oftast först kommer till begravningsbyrån.⁴⁷ Ansvaret för begravningen håller därmed på att förflyttas från präster till begravningsentreprenörer, en utveckling som även äger rum i andra västeuropeiska länder.⁴⁸

Principer för valen

I inledningen av detta kapitel finns ett exempel på ett kundbesök. Det var en man och hans hustru som beställde begravningen för hans moster. Redan då framkom fyra principer för hur de anhöriga gör sina val: den kulturella normen på orten (normalitetens princip), familjeseder, individualisering och ekonomiska ramar. Jag ska här sätta de anhörigas val i relation till hur begravningsentreprenörerna tänker kring vad de anhöriga bör välja.

⁴⁷ Gustafsson 2001:66f visar att den första kontakten med präst eller pastorsexpedition togs i 25 % av fallen av de anhöriga, 69 % av begravningsbyrån. Att det är begravningsbyrån som tar kontakt med församlingen betyder att de anhöriga först har vänt sig dit.

⁴⁸ Døving 1995:93, Howarth 1996:129f, Cacqueray 1997:47, Vandendorpe 2000:22. Se kap. 8 om konflikten mellan präster och begravningsentreprenörer.

Det tycks finnas en allmän föreställning om att begravningsentreprenörer vill sälja så dyra produkter som möjligt vid kundbesöket.⁴⁹ Jag vill emellertid framhålla, särskilt på grundval av att begravningsentreprenörerna vill engagera de anhöriga för att ordna en personlig begravning, att många av de förslag som kommer fram vid kundsamtalen snarare skulle sänka kostnaderna för begravningen. Förslagen kan exempelvis vara att kistdekorationen och inte en separat krans kommer från de anhöriga, att ett foto kan placeras på kistan istället för blommor eller att inte alla släktingars namn behöver stå i dödsannonsen.

Många kanske tycker att man är jättedum som sitter och talar för den här kistan med plant lock och bårtäcke. Jag tycker det, när det är kremation, då ska man inte skämmas över att ta den. För den är inte sämre än vad den är som kostar x antal kronor (Lena).

Krister berättade för mig, att många tycks tro att begravningsentreprenörer försöker sälja dyra kistor genom att hävda att ”mamma är väl värd en sådan här dyr kista”. Men Krister hade kommit på att det ur en ekonomisk synvinkel är bättre att inte vara med i besöksrummet när de anhöriga väljer kista, för då blir det en dyrare kista än om han är närvarande.⁵⁰

Även om ekonomin spelar en viss roll, är det främst strävan efter det personliga och individuella som styr hur begravningsentreprenören presenterar tjänster och produkter, och hur de anhöriga väljer. En viktig och vanlig fråga till de anhöriga är: ”Hur tror ni han/hon (den avlidne) skulle velat ha det?”⁵¹ Som nämndes tidigare, framhåller Hanna att man inte ska ha blommor på kistan om den avlidne inte tyckt om blommor, ett typiskt sätt att låta det individuella bestämma begravningens form. Anders betonar hur ”symboliken” kan användas för att få en begravning personlig. Visst kan man ha

⁴⁹ Detta grundar jag främst på de kommentarer jag fått av andra som har tagit upp detta ämne med mig när de hört att jag forskar om begravningsentreprenörer. Verkligheten är dock mer komplicerad. Tanggaard (1977:273) hävdar att begravningsbyråerna har visserligen gjort döden till en konsumtionsvara, men att man kan inte se exempelvis blomstersmyckningen i kyrkan enbart som ett kommersiellt utnyttjande, eftersom de anhöriga vill ha det så och är glada för det.

⁵⁰ Fältberättelse. I SOU 1990:82:88f skriver utredaren att någon kostnadshöjande påverkan från begravningsentreprenörerna inte förekommer allmänt.

⁵¹ Se även Hockey 1996:52.

hundra röda rosor på en kista, men det är egentligen bättre med bara några få, menar han.

En kille som mister sin fru!..! Är det då så att den här killen och tjejen är en familj, säg att han har två barn lägger vi en stor röd ros från honom och två lite mindre röda rosor från barnen. Symboliken i det är oslagbar. /..!

Annonsen, varför ska du ha såna här verser i annonsen, låt prästen läsa upp versen vid begravningen eller läs den själv, eller om du inte orkar så lägg den ner när du går fram till kistan så lägg den där, versen. /..!

När det gäller minnesstunden varför ska du gå på restaurant eller församlingshem, gå hem istället, du tar kakorna, du tar tårtan, du tar kaffet och så dukar ni det där, visst det är jobbigare men det är mer personligt, det sättet.

Vandendorpe påstår att begravningar ofta organiseras helt för att tillfredsställa den avlidne.⁵² Detta är måhända allt för stora ord, men att autenticitet är viktig vid valen märks inte minst vid valet av symbol i dödsannonsen. Oavsett vilken symbol som väljs ska den ”passa personen”, det vill säga återspegla något av den avlidne.⁵³ I andra fall kan det personliga valet peka på mer än bara den avlidnes vilja.

Den gamle avlidne mannen kom ursprungligen från Polen. Nu ska familjen bestämma vilka blomsteruppsättningar man ska ha på begravningen. Änkan vill stå för kistdekorationen. Den ska vara som en polsk flagga: röd på ena halvan och vit på den andra. Dottern vill ha en krans med vita liljor, för det tyckte pappan om. Dotterdottern som är född i Sverige, ska ha en krans i svenska färger, blått och gult. Sönerna, som båda bor i Polen, ska ha var sin krans med röda och vita nejlikor, för det är tradition i Polen (fältobservation).

Blommorna blev här ett uttryck för såväl etnisk tillhörighet som autenticitet. De olika valen speglade antingen den avlidne mannens olika identiteter, som svensk och som polsk, eller givarnas skilda identiteter. Något estetisk val från de anhörigas sida var det däremot inte frågan om. Sönernas val av röda och vita nejlikor var för-

⁵² Vandendorpe 2000:22.

⁵³ Dahlgren 2000:77.

utom ett sätt att hävda den etniska tillhörigheten, ett uttryck för normalitetens princip. Färgerna och blomstersorten följde den kulturella norm som förekommer i deras och faderns hemland.

Kistan

Valet av kista skiljer sig något från de övriga val som sker på begravningsbyrån. Kistan tycks nämligen symbolisera två helt skilda, och betydelsefulla, föreställningar. För det första är kistan en konkretisering av döden, i och med att det är där den avlidne ligger. Detta ger kistan en laddning som har med den döda kroppen att göra och den ambivalenta uppfattning av både närhet och avstånd eller smuts, som diskuterades i kapitel fem. Utan att gå in på psykologin bakom detta, finns det fog för att anta att denna konkretisering har minskat sedan man införde pärmar och väggskåp med kistbilder, istället för att ha kistutställningar. På det viset ”mildras” intrycket något.

De begravningsentreprenörer som har hela kistor att förevisa, tycker att det är viktigt att de anhöriga kan se och känna på materialet och därmed granska produkten som de köper. De som använder bilder, anser att detta är fullt tillräckligt och att det är skönt för de anhöriga att kunna göra sina val utan att vandra omkring bland kistor – inte sällan finns en underton av att detta tillhör en förgången tid. Det finns många skräckhistorier om hur man ”förr” satt bland kistor och urnor. Idag regleras detta av förbundet som beslutat att anhöriga inte ska konfronteras med kistor och urnor förrän valet ska ske.⁵⁴

För det andra symboliserar kistan en ekonomisk laddning som är mer diffus. En dyr kista utstrålar något annat än att vara vacker, den står för ett onödigt slöseri.⁵⁵ Särskilt tydligt blir detta om den avlidne ska kremeras, då man ofta hör kommentaren: ”den ska ändå brännas”. Underförstått behövs en mer hållbar kista vid kistbegrav-

⁵⁴ *Praktikan* 1998:12.

⁵⁵ Howarth (1996:31ff, även 2f) fann att i East End, där hon gjorde sina fältstudier, är begravingarna mer extravaganta än vad som skulle sägas vara normalt i London. En anledning är att befolkningen i stadsdelen till större del består av arbetarklass. Att välja dyra kistor, transporter mm. är ett sätt att visa kärlek eller respekt för den avlidne, menar Howarth. Detta klassperspektiv har jag inte sett närmare på i denna studie, men det skulle vara intressant att gå vidare med.

ning än vid kremering. Ändå är de allra flesta kistor i Sverige förgängliga,⁵⁶ och inte heller är det någon som ser dem efter gravsättningen. Krister, som bestämt att han ska kremeras, säger att han förstår inte resonemanget om att kistan ska vara billig för att den ska brännas. Han tycker kistans viktigaste funktion är på begravningen, och då vill han ligga i en kista som är vacker att se på.

Men det finns också en annan föreställning som spelar in i sammanhanget: att begravningsentreprenörerna tjänar en massa pengar på kistan.⁵⁷ Denna föreställning är inte helt tagen ur luften, även om den inte kan anses vara sann idag. Troligt är att den har sin bakgrund i det fakturerings sätt som tidigare användes i branschen, där man inte angav arbetskostnaden, utan istället hade ett större prispåslag på kistan. Självklart stack det folk i ögonen när det uppdagades att diskrepansen var väldigt stor mellan vad begravningsbyrån betalade för kistan och vad de sålde den vidare för. Även om mellanskillnaden inte var orimlig för att även täcka arbetskostnaden, var det lätt att känna sig lurad.⁵⁸ Idag skiljer begravningsbyråerna på fakturan mellan kistpriset och arbetsinsatsen.

En äldre dam är inne för att beställa en begravning. I dödsannonsen ska finnas symbol, vers och många namn. Den slutar på 4200 kronor. På minnesstunden ska det serveras vin, 50-75 personer beräknas komma. Kransen från henne ska innehålla orkidéer, eftersom maken älskade dem.

Så kommer vi till kistvalet. Damen vill ha bårtäcke och till det den enklaste kistan. Fredrik visar de två kistorna av spånskiva, 1700 kronor kostar den med plant lock, och 3400 kronor för den med traditionellt format kistlock. Valet är inte lätt för damen. Fredrik antyder försiktigt att den största skillnaden är hur bårtäcket faller. Vi lämnar damen ensam ett tag för att ändra lite i dödsannonsen. När vi kommer tillbaka har hon bestämt sig, det blir det dyrare alternativet. Av urnorna väljer hon den billigaste. Lite senare, när Fredrik går igenom prislistan, faller damen en kommentar om hur mycket hon tjänat på kistan, ”för tänk vad det hade kostat med en ekkista!” (fältobservation).

⁵⁶ Förgängliga kistor i miljövänliga och brännbara material rekommenderas av Samrådsgruppen begravningsbranschen träindustri, SBT, (www.skkf.com/sbt/kravspec_kistor.html) och kan vara ett krav från kyrkogårdsförvaltningarna (Wall 2000:58).

⁵⁷ Detta är en föreställning jag inte hört från anhöriga på byrån. Däremot har jag ofta fått reaktionen från människor jag mött och som hört att jag forskar kring begravningsentreprenörer. Kistkostnaden är nästan det första som tas upp.

⁵⁸ I SOU 1990:82:86ff pekar utredaren på denna problematik, men menar att även om debiteringsförfarandet inte är önskvärt, är den totala kostnaden för en begravning på intet sätt orimlig.

Fredrik konstaterade efteråt att det inte alltid är lätt att avläsa folk. Den anhöriga var inte ute efter en billig begravning generellt, pengar saknades säkert inte, men när det gällde kistan, fanns det andra tankar. Medan detaljer var väldigt viktiga i dödsannonsen, oavsett kostnaden, var inte en sådan detalj som att bårtäcket faller vackrare om det ligger på den dyrare kistan på grund av dess form självklar att betala för, även om det slutgiltiga valet föll på den kistan. Flera gånger upprepade damen hur bra och vackert det var med bårtäcke, som för att söka bekräftelse.

Oavsett vad man tycker om bårtäcken, kan jag konstatera att priset på kistan diskuterades betydligt mer än exempelvis dödsannonsen. Det hade varit fullt möjligt att göra en kortare annons, och därmed en billigare sådan, men det var överhuvud inte aktuellt. Tvärtom blev annonsen under samtalets gång längre, eftersom mellanrader lades in för att texten skulle se snyggare ut. Särskilt i det här fallet där ekonomin inte verkade spela någon större roll, är det värt att notera att det var ändå otänkbart att välja en ”dyr ekkista”.

Muslimska och judiska begravningar

Vid muslimers och judars begravningar finns teoretiskt och teologiskt sett inte, som i de exempel som hittills nämnts, en strävan efter en personlig begravning.⁵⁹ I praktiken är dock variationen inom de religiösa grupperna påtaglig, inte minst bland de relativt nyinvandrade muslimska grupperna. Dels beror variationen på vilka seder man haft i hemlandet. Medan muslimer i Mellanöstern nästan aldrig använder kista, är detta vanligt på Balkan, för att nämna ett exempel.⁶⁰ Dels beror den på i vilken grad och på vilket sätt man har tagit till sig svenska seder och bruk. Det är inte ovanligt att man på gravarna finner blommor och andra gravdekorationer, även om detta inte ingår i de judiska och muslimska traditionerna.

⁵⁹ Se kap. 5 *I kistan*.

⁶⁰ Sådana skillnader utgör vanligtvis inga problem i hemlandet, men kan bli det vid emigration. I det land dit man flyttat kan normerna för hur en muslim ”bör” begravas vara annorlunda dem man är van vid (Jonker 1997:154).

Begravningar och gravvårdar kan ses som kulturell kommunikation av tillhörighet, såväl etnisk som religiös,⁶¹ vilket var tydligt i exemplet ovan med den polska familjens val av blommor. Det är därför vanskligt att se religiösa grupper som homogena.⁶² Ändå finns det några skillnader som är tydliga när man jämför muslimska begravningar med andra. Den viktigaste har med tidsfaktorn att göra. En muslimsk begravning ska helst ske inom ett dygn. Detta är ofta inte möjligt då alla intyg måste vara utfärdade, och graven grävd av kyrkogårdspersonalen. Önskan är dock att gravsättningen ska ske så snabbt som möjligt. Den snabba gravsättningen medför att mycket måste gå på rutin och följa ett visst mönster. Man har inte tid att diskutera olika alternativ, och det finns heller inga förväntningar att man ska göra det. Begravningen är först och främst till för den avlidne och inte för de anhöriga.

Eftersom allt måste ske så snabbt, tar inte sällan andra än de närmast anhöriga tag i de praktiska göromålen, som att ta kontakt med begravningsbyrån. Valen är dock färre och relativt givna. Oftast vill de ha en enkel kista, helst utan skruvar, även om det numera är möjligt att begrava även utan kista i Sverige, såsom bruket är i flera muslimska länder.⁶³ Tidsfaktorn begränsar möjligheten till annonsering av begravningen, men bruket är även beroende av huruvida man tagit till sig svenska traditioner. Platsen för begravningen är oftast given, blommor används traditionellt inte, även om de numera förekommer, och i de fall man samlas efter begravningen, sker detta i hemmet och inte i en hyrd lokal.

För begravningsbyrån handlar uppdraget till största del om att ordna de juridiska handlingar som behövs för att begravningen ska kunna äga rum och att sköta transportererna från bårhuset till begravningsplatsen. Den roll som begravningsentreprenörerna har är

⁶¹ Reimers 1999.

⁶² Se Gunaratnam 1997, Arlebrink 1999a.

⁶³ Enligt lagstiftningen finns det inga hinder för att begrava utan kista. Trots detta förvägras muslimer på vissa orter att gravsättas utan kista. När krav på kista finns, åberopas antingen pietetsskäl eller arbetsmiljöskäl, alternativt praktiska skäl (Erman 2001:58). Frågan om behovet av kista är en tvistekälla på flera orter. På bårhusen kan kroppen förvaras utan kista, medan detta ofta är förbjudet i bisättningslokaler. I många fall vägrar kyrkogårdspersonalen att hölja en grav med en kropp som inte ligger i en kista. Gravesättning utan kista kan dock ske om kroppen förs direkt från bårhuset (eventuellt via en moské) till graven och muslimerna därefter själva höljer graven. För muslimer är det en uttrycklig del i ceremonin och en heder att hölja en annan muslims grav (Signäs 011017, föreläsning).

betydligt mer tillbakadragen än vid andra begravningar, eftersom den muslimska församlingen ansvarar för de praktiska göromålen, såsom tvagning och svepning.

I de judiska församlingarna finns alltid ett begravningssällskap, *chevra kadisha*, som ansvarar för de judar som avlider. De anhöriga förväntas inte ta hand om det praktiska, utan anses ha fullt upp med att ta in döden i medvetandet och sedan sörja. Eftersom församlingarna är få, och avstånden i Sverige stora, samarbetar begravningssällskapen med de lokala begravningsbyråerna som bland annat sköter transporter. Den judiska seden betonar det kollektiva vid döden. En enkel kista används för den kistbegravning som förespråkas.⁶⁴

Osämja bland de anhöriga

Ibland präglas kundsamtalen av de anhörigas inbördes relationer mer än vad begravningsentreprenörerna skulle önska. Det kan exempelvis vara syskon som inte träffats på flera år eller barn som ser sig som arrangörer av begravningen och går förbi en sambo som de inte accepterat efter den andra förälderns död. Komplicerade familjebildningarna gör att förutsättningarna för kundsamtalen inte alltid är självklara. Lagstiftningen reglerar själva gravsättningen och ett medlingsförfarande är föreskrivet om parterna inte kommer överens. Om enighet inte kan uppnås, beslutar länsstyrelsen vad som ska ske. Särskild hänsyn ska tas till den avlidnes egna önskemål, men även till parternas personliga förhållande till den avlidne genom sammanlevnad, släktskap eller annan anknytning.⁶⁵

Vad som ska ske före gravsättningen är det enligt nuvarande lagstiftning de anhörigas ansvar att själva reda ut. De utredningar som gjorts före de större lagändringarna på området, har påpekat detta som en brist och föreslagit att medlingsförfarande även skulle kunna användas vid tvister om vem som ska ordna begravningen, alternativt att lagen tydliggör vem som har rätt att förfoga över ett stoft.⁶⁶ Någon komplettering av lagen har dock inte gjorts. I praktiken sker

⁶⁴ För mer om judiska seder se Aggedal 1992, Wolkoff 1994, Levine 1997.

⁶⁵ SFS 1990:1144, 5 kap. 3-4 §§.

⁶⁶ SOU 1997:42:127f. Se även *Memento* 1/01:1.

medling ofta genom begravningsbyrån, antingen så att man träffar de anhöriga vid olika tillfällen eller så att man vid kundbesöket försöker jämkta samman de olika parternas åsikter.

Begravningsentreprenörerna upplever de här samtalen som de svåraste, till och med värre än dödsfall med barn eller ungdomar inblandade. Inte sällan blir de anhöriga oense om sådant som begravningsentreprenörerna uppfattar som petitesser. Även om entreprenörerna inser att det ligger större konflikter bakom, så kan det vara svårt att behärska sig när anhöriga nästan börjar slåss om exempelvis vilken färg det ska vara på kistdekorationen. Samtidigt måste begravningsentreprenörerna balansera mellan att å ena sidan vara vänlig mot de anhöriga, och att å andra sidan säga ifrån och riskera att förlora uppdraget.⁶⁷

Jag kan inte kan slå näven i bordet och säga: ”nu får ni faktiskt ta och ge er här”, utan jag ska försöka medla och få till att jag har gjort ett bra jobb, att de är nöjda när de går härifrån, att både person a och b är nöjda fastän ingen fick som den ville kanske. Det är det svåraste (Agneta).

Det blir ett lirande med vad som ska sägas, eftersom begravningsentreprenörens ord väger tungt i diskussionerna.

En äldre man har avlidit, och makan och sonen kommer till begravningsbyrån. När de har talat en stund om när och var begravningen ska vara, samt diskuterat dödsannonsen, undrar Lotta om de har tänkt ha en minnesstund efter begravningen. Det tycker makan är självklart, sonen däremot anser att det är helt onödigt. Minnesstund ska det i alla fall vara, bestämmer makan. Lotta undrar vad som ska serveras, lagad mat eller landgång. Mat, tycker makan, medan sonen absolut inte vill ha mat och undrar ”vem vill egentligen äta på en begravningsdag?” Makan säger att hon har varit på många begravningar med mat, och sonen kontrar med att ”det är ju en vanlig arbetsdag”. Hans mamma tycker nu att han har blivit för mycket stadsbo. Lotta griper in i samtalet och säger att här i bygden är det vanligt med mat, särskilt som det inte skiljer så mycket i pris mellan lagad mat och landgång. Makan ser tacksamt på Lotta, men sonen vidmakthåller sin åsikt.

Under de anhörigas diskussioner har Lotta skrivit ut annonsen från datorn och de får nu läsa igenom den. Makan är nöjd, medan sonen tyst, men uttryckligen missnöjt, accepterar den. Så tar Lotta ett djupt andetag

⁶⁷ En sådan frustration är vanlig i serviceyrken (Abiala 2000:116-119).

och frågar: ”Ska det vara middag?” Motvilligt accepterar sonen det. Lotta går vidare och undrar vad det ska vara för tårta. ”Tårta?!” utbrister sonen och ser förskräckt ut. Men det ska det vara tycker hans mor och tillägger ”du har ju inte varit på någon begravning” (fältobservation).

Lotta valde här dels att stödja makan, dels att ta hjälp av normalitetens princip. Med sitt påpekande att det var vanligt med lagad mat, legitimerades makans åsikt och kom att väga tyngre än sonens. Även modern gick emot sonen med argument grundade på den kulturella erfarenhet hon hade genom att ha varit på andra begravningar. Att i konflikter mellan föräldrar och barn ta ställning för maken eller makan är inte ovanligt bland begravningsentreprenörerna, även om man försöker göra det så försiktigt som möjligt.

Ibland framkommer det vid kundsamtalet att det finns andra anhöriga som inte meddelats dödsfallet, och som de närvarande inte vill ska underrättas före begravningen och gravsättningen. Enligt SBF:s etikregler får en byrå inte medverka till att en begravning genomförs i hemlighet. Tvärtom ska man ta initiativ till ”att berörda parter blir informerade om både dödsfallet, begravningen och önskemålen från den döde eller de anhöriga”.⁶⁸ Det hände under en fältstudie att en anhörig ville undvika att ta kontakt med en släkting för att meddela att begravningen skulle äga rum. Begravningsentreprenören reagerade omedelbart och föreslog att de kunde skriva ett kort meddelande till släktingen. Det slutade med att de ringde en annan släkting som tog kontakt med vederbörande.

Konflikter mellan anhöriga blir oftast ännu tydligare på de byråer som handhar bouppteckningar och arvsskiften. Pengar är en ständig källa till tvister mellan arvtagarna. Därför finns det skilda åsikter bland begravningsentreprenörerna om lämpligheten att handha juridiska ärenden. På enpersonsbyråer kan bouppteckningar vara ett sätt att vidga arbetsuppgifterna. Detta kan göra det möjligt att anställa en medarbetare, istället för att vara ensam. På större byråer är bouppteckningar ofta en del av det helhetskoncept som man vill erbjuda. På de mellanstora byråerna är det dock olika hur man ser på just bouppteckningar. En del föredrar – med anledning

⁶⁸ *Praktikan* 1998:40.

av att arv ofta leder till konflikter mellan anhöriga – att inte själva ha hand om den verksamheten, utan hänvisar till en jurist som de samarbetar med. På så vis slipper man själv blanda sig i tvister, som riskerar att sluta med att den ena parten är missnöjd. Många arvs-tvister kräver dessutom betydande juridisk kunskap för att lösas.

I receptionen

Receptionen är på begravningsbyråerna i allmänhet inte bara en mottagningsdisk för dem som kommer in på kontoret, utan i lika hög grad en arbetsplats där telefonsamtal och administrativa uppgifter utförs. Där finns datorer, telefoner, fax och inte minst mappar med aktuella begravningsärenden. De senaste åren har många begravningsbyråer inretts med en lite högre disk ut mot själva entrén för att dölja skrivbordet där papper och annat ofta brer ut sig. Under en dag är det många som ringer eller kommer in på en begravningsbyrå. Ärendena är av olika slag och ingen dag är den andra lik. Genom att sitta en dag i receptionen får man en god inblick i den samordnande roll som entreprenören har mellan de anhöriga, vänner och släktingar till avlidna, och de yrkesgrupper och institutioner som begravningsbyrån samarbetar med.

En dam ringer. De anhöriga lånade hem pärmarna med bilder på kistor och blombuketter, eftersom de inte kunde bestämma sig vid kundbesöket. De ska komma in med dem senare under dagen. Nu vet de vilken kista de vill ha, men frågan är om de ska ha bårtäcke eller ej. Damen diskuterar med Krister om det kanske är ”fel” att ha bårtäcke, men han försäkrar att inget är fel, utan var och en väljer det man vill ha. Allt är lika värdigt. När hon kommer in senare har de bestämt sig för bårtäcke och en krans bredvid.⁶⁹

En man kommer in och beställer telegram. Vi tar 30 kronor upplyser Krister. Då ger jag 20, säger mannen. Krister tar emot namn, fond, hälsning och vers, samt 50 kronor.

Många ringer för att anmäla sig till minnesstunder. Krister antecknar namn och om de vill ha specialkost. Till de anhöriga ringer Krister alltid upp sista anmälningsdagen och går igenom listan. Men det hindrar inte att anhöriga är oroliga och ringer i flera dagar för att höra efter hur många anmälningar som kommit in. Andra samlar själv in anmälning-

⁶⁹ På bårtäcke får man oftast inte ha blomsterdekorationer. Om de anhöriga ändå vill ha blommor, blir alternativet en krans eller bukett vid sidan om kistan.

arna, eller räknar samman antalet släktingar och anmäler till byrån. En anhörig kommer in på byrån och ber byrån att ordna minnesstunden. Familjen hade tänkt att ha den hemma, men när de räknat efter att de blir 30 stycken så tycker de att det blir bättre i församlingshemmet. Smörgåstårta, samt kaffe och tårta vill de ha. Krister lovar att ordna det.

En annan anhörig vill ändra beslutet om gravsättning, från minneslund till en urngrav. Krister säger att de har upp till ett år på sig att gravsätta askan, så beslutet behöver inte tas nu, om de vill fundera vidare.

En man ringer sedan han fått fakturan. Det gäller en transport till en annan församling där den avlidne skulle begravas. Han undrar om milkostnaden, men förstår efter samtalet att returrejan också räknats in.

En dam kommer in med sitt minnesalbum. Det har blivit fel på ett blomsterkort som står upptaget i det, och ett annat är missat. Det har hon kunnat kontrollera för korten finns med i albumet. Krister ursäktar felet och skriver snabbt ut ett nytt blad på datorn. Det är viktigt att det blir rätt och snyggt i albumet.

En medelålders dam kommer in och prasslar med en kasse. Det märks att hon är lite förlägen. I kassen har hon saker som hon vill att Krister ska lägga ner i makens kista. Det ska han ordna.

Att ringa till dem som ska utföra olika tjänster är något som pågår hela dagarna. Mat ska beställas till minnesstunderna och antalet gäster ska meddelas. Blomsterhandlaren tar emot beställningar. Men ibland är det också saker som byrån måste förmedla till de anhöriga. Denna dag ringer blomsterhandlaren och säger att alla djupröda blommor har dubblerats eller tredubblats i pris. Så kommer det vara i 10 dagar framåt tills Alla Hjärtans Dag är över. Krister måste ringa dottern till en avliden och höra om det går bra med en billigare, ljusare röd ros. Det går bra, tycker hon, men hon har en sak att berätta. Hon glömde sin systers man och systerdotterns sambo, både i annonsen och i beställningen på kransbandet. En redan dålig relation har förvärrats. Krister får ringa blomsterhandlaren igen om det här.

Så ringer de från församlingen och berättar att det är bara 10 grader i en av kyrkorna. Begravningarna den kommande veckan måste flyttas till församlingshemmet (fältberättelse).

Det är sällan lugnt i receptionen. Antingen ringer telefonen eller kommer någon in på byrån. Många verkar tro att begravningsentreprenörer bara möter ledsna människor, men faktum är att väldigt få av dem som begravningsentreprenören har kontakt med är ledsna. Fältberättelsen ovan ger bara några exempel på de frågor och beställningar som kommer upp. Begravningsentreprenörerna har en

kundkrets som är ofta är orolig, och det är entreprenörerna som får hantera denna ängslan. Det finns många andra frågor som kommer upp: Hur lång tid före begravningen ska vi komma? Ska vi ta några extra tallrikar till minnesstunden om inte alla har anmält sig? Jag har inte hört från prästen, ska jag ringa honom? Ska man ha vit eller svart slips på begravningen?⁷⁰

På den här begravningsbyrå hade man telegramförmedling. Som jag skrev i avsnittet om telegram,⁷¹ betyder detta mycket för kontakten med allmänheten. Fler kommer in på byrå och fler ringer. Det var mycket tydligt, vid jämförelse med de tre andra byråer där jag gjorde fältstudier, att kontakten med allmänheten var betydligt mer intensiv på denna byrå. Samtidigt innebar det givetvis ett merarbete.

Att sitta i receptionen är också att befinna sig i begravningsbyråns sambandscentral. Skulle frågor uppstå när begravningsentreprenören är på uppdrag utanför kontoret, är det dit han eller hon ringer och kontrollerar uppgifter. Vem var det som skulle komma? Hade vi inte beställt blommor? Är det något jag ska göra innan jag kommer till kontoret igen? Därför finns det alltid mappar med varje begravningsuppdrag samlade i receptionen. Oavsett om det är någon i personalen eller en anhörig som ringer, ska den som svarar genast kunna ta fram mappen och se vad som är beställt.

Receptionen är det första man ser när de kommer in på begravningsbyrå, och de senare åren har såväl SBF som de enskilda entreprenörerna lagt allt större vikt vid byråns inredning.

En hemliknande miljö

När vi tog över byrå här, /.../ då var det mörka gardiner – man såg inte in – för fönster och dörrar och allting. Det stod någon urna och gammal grön växt i fönstret, såg allmänt, ja avskräckande ut, skrämmande på något vis. Ungefär: ”Vad är det som döljer sig bakom de där mörka gardinerna?” Så det var det första vi började ändra på. Öppna, så att de kan se in, så ljust som möjligt runt omkring. Bara det tror jag gör att folk törs komma in och tala med oss också (Hanna).

⁷⁰ Fältberättelser.

⁷¹ Se kap. 4 *Telegram – en specialstudie*.

De begravningsentreprenörer som varit i branschen i mer än tio år har ofta varit med om att begravningsbyrå ändrat utseende. I auktorisationsreglerna står det:

En auktoriserad begravningsbyrå bedriver sin verksamhet i särskild lokal. Byrå ser alltid representativ ut. Såväl exteriört som interiört. Byråns inredning och miljö känns trivsamt och välkomnande.⁷²

Borta är därför kistor och urnor och istället möter man i entrén en receptionsdisk eller ett vanligt skrivbord. Där finns klädhängare, någon stol och ett bord, inte sällan med informationsmaterial från SBF, gravstensleverantörer och fondorganisationer. Böcker om sorg eller om livets olika skiften placeras, medan däremot de veckotidningar som man finner i tandläkarens väntrum eller hos frisören lyser med sin frånvaro.

Varje möte med anhöriga är betydelsefullt och entreprenörerna vill skapa en stämning av trygghet och förtroende. Många gör det genom att eftersträva en hemliknande miljö, med antika möbler såsom kommoder, skänkar och småbord med dukar på.⁷³ Dessa möbler fyller inte i första hand någon praktisk funktion utan fungerar som stämningsskapare. På väggarna finns ofta tavlor med naturmotiv eller motiv med bebyggelse från äldre dar. Det finns en uppenbar risk för en estetisk krock mellan de två stilarna, dels den moderna kontorsmiljön med receptionsdisk och datorer, dels den mer gammaldags miljö som möbler och tavlor alluderar på.

Eva Myhr arbetar som inredningskonsult inom SBF och hjälper begravningsbyråerna med sådant som möblering och färgval. En varm färgsättning och mild belysning är viktigt för att byrå ska skapa en trygg miljö, menar Myhr.⁷⁴ De idag vanligt förekommande runda eller ovala borden kring vilka begravningsentreprenören och de anhöriga sitter vid kundbesöket, är också valda med omsorg. ”*Då är vi lika långt ifrån varandra*”, säger Boris. För att ytterligare förstärka hemkänslan, har några begravningsbyråer soffor, fåtöljer och soffbord.

⁷² *Praktikan* 1998:12.

⁷³ Se även Åkesson 1997:65ff.

⁷⁴ *Memento* 1/91:14. Se även kap. 4 *Fönstret mot gatan*.

Trots den hemliknande miljön är det relativt få byråer som bjuder på kaffe, något som annars ingår i den svenska umgängesseden i hemmen. Några erbjuder vatten, läsk eller godis. Pappersnäsdukar finns ibland tillgängliga, och på en begravningsbyrå fanns en burk med parkeringspengar i besöksrummet.

Alla byråer har dock inte möjlighet att ha speciella besöksrum skilda från de kontorsrum som också behövs för arbetet. Ett mindre bord och ett par fåtöljer eller en soffa vid sidan om skrivbordet får då fungera som mottagningsplats. Detta gäller särskilt de mindre byråerna. Några av dem är inhysta i entreprenörens bostad, andra i lokaler där annan verksamhet bedrivs. I glesbygden kan en liten skylt på dörren med ordet "Begravningsbyrå" vara det enda yttre tecknet på verksamheten. Christina, som arbetar i glesbygden, har begravningsbyrån hemma men besöker främst de anhöriga i deras hem.

Jag tycker att det är jättebra att jobba så, för de är trygga i sin egen miljö. Då är det upp till dem om de vill gå ifrån. Känner de att det är jobbigt och de vill gå ifrån har de alltid någonting att skylla på.

Är de här så är det enda man kan hitta på att gå på toaletten, typ. Visserligen går ju jag undan någon gång och skriver ut någonting eller hämtar material, men de är alltid tryggare i sin egen miljö.

Kundomsorg

En man i 30-årsåldern kommer in på begravningsbyrån. För flera år sen tog hans pappa livet av sig, och för ett par månader sedan orkade inte heller hans mamma att leva vidare. Sedan dess har han varit inne på begravningsbyrån många gånger. Hasse har sagt att han får komma så ofta han vill. Nu har han några frågor om gravstenen och om vilka papper som behövs för bouppteckningen.

Men de praktiska frågorna är bara en del av samtalet. Kanske är det andra det viktigaste idag – den konstiga känslan av att nu vara äldst i familjen. Hasse försöker stärka honom genom att säga att han sköter det bra och att han ju fått ett förtroende från sina syskon och kommer växa av erfarenheterna (fältberättelse).

Vissa anhöriga behöver mer hjälp än andra, någon som lyssnar på dem och bekräftar dem och deras tankar. De kan uppleva att vänner

och bekanta drar sig bort från dem, och att de inte har någon att tala med. Därför får begravningsentreprenören ofta gå in i existentiella samtal.

De känner att jag är en sån person som de kan berätta sånt här för. För vi vet vad det innebär. Berättar de om det här för sin granne så sitter grannen och skruvar på sig och tycker det är jobbigt att höra prat om döden. Men det gör ju inte vi. Och det är ju det att döden är ju naturlig för oss. Det är ju vårt liv (Ulf).

Förutom frågor som kommer upp i samband med det första kundbesöket, kommer många till begravningsbyrån efter begravningen. Ett praktiskt ärende, en fråga om urnsättning, bouppteckning eller gravsten, eller ett köp av en gravvas eller ett ljus blir en täckmantel för att ha någon att prata med. För begravningsentreprenörerna betyder de här samtalen en möjlighet att stärka relationen mellan anhöriga och begravningsbyrån. De medmänskliga uppgifterna blir en del av kvalitetssäkringen. En annan sida är att byrån inte kan debitera samtalen, som ibland upptar mycket tid, efter det att uppdraget egentligen är slutfört.

Trots detta är just kundomsorg,⁷⁵ det vill säga en uppföljande, vårdande verksamhet efter begravningsuppdraget, något som diskuteras de senaste åren. ”Även om vi inte kan ta betalt för det så tror jag att människor skulle må bra om vi återkom och pratade med dem”, säger Boris. Tveksamheten inför att gå in i uppgiften är dock inte bara av ekonomisk karaktär. Anders upplever en kluvenhet inför att ta kontakt med anhöriga efteråt, för å ena sidan känner han många ensamma människor som han vill ringa till, å andra sidan:

För det första så hinner jag ju knappt med min egen familj och ännu mindre min mormor och morfar eller min farmor. Och sen är det det där andra, att om jag nu ringer till gamla fru Svensson och hon blir så himla glad så hon berättar för grannen att Anders från begravningsbyrån ringde minsann, så kan då grannen, som jag inte känner, tänka ”Ja okej, varför ringde han? Det måste finnas en baktanke...” vilket det inte finns, utan jag ärligt undrar hur det är med henne.

⁷⁵ Ibland kallas det *aftercare*.

Hur en verksamhet med kundomsorg skulle se ut är dock oklart.⁷⁶ I andra länder finns sorgegrupper kopplade till begravningsbyråerna,⁷⁷ men det förekommer inte i Sverige. Auktorisationsreglerna föreskriver att begravningsbyråerna tar kontakt med de anhöriga en tid efter att uppdraget är genomfört,⁷⁸ men bland begravningsentreprenörerna är man ense om att det inte är så lätt att ringa. Det gäller att ha något praktiskt ärende, exempelvis frågor om graven eller bouppteckningen.

För det kan ibland uppfattas lite... det är svårt och... Men att man har en anledning, då passar man på att höra hur man har det. Om man har några funderingar. "Hur har du det med det nu? Vi pratade ju om det då. Hur går det nu?" Och det är en viktig del. Det är det (Ingemar).

Tiden man har till sitt förfogande är också begränsad. På en fråga om hur långt efter begravningen som begravningsbyrå kan höra av sig till de anhöriga svarar en entreprenör:

Ett år, sorgeåret, går kanske bra. När det har passerat en allhelgonahelg, en jul, en Fars dag eller Mors dag, ska vi som begravningsbyrå nog inte ta kontakt igen. Livet måste få återgå till det normala.⁷⁹

Konserter – en specialstudie

Ett uttryck för kundomsorg är att ordna konserter. Under 1999 anordnades en konsert i mars i Lund av Axelssons begravningsbyrå och en i november i Malmö av Limhamns begravningsbyrå.⁸⁰ Jag var med på båda konserterna som observatör, och efteråt samtalade jag med ägarna på respektive byrå.⁸¹ Båda konserterna hade runt 400 åhörare, men konserterna hade helt olika karaktär beroende dels på utformningen, dels på musikvalet. Byråerna hade olika syften med att ordna konserterna.

⁷⁶ Se *Memento* 4/01:4.

⁷⁷ Parsons 1999:135. Psykologen J. William Worden (1999:81) uppmantrar begravningsentreprenörer till sorgerådgivning, liksom att sponsra frivilliga sorgegrupper. Emke (2000) konstaterar i en kanadensisk undersökning bland blivande begravningsentreprenörer, att kursen i psykosociala aspekter av död och begravning ansågs minst värdefull för det framtida yrket, samtidigt som branschen arbetar hårt för att utveckla just *aftercare*.

⁷⁸ *Praktikan* 1998:11.

⁷⁹ *Du & Co* 4/2000:46.

⁸⁰ Båda byråerna kan karakteriseras som stora, det vill säga med mer än 500 uppdrag per år.

⁸¹ Axelsson 990324 respektive Jacobsson 991122, intervjuer.

Konserten i Lund hölls i Allhelgonakyrkan. Man kallade den ”Minnesmusik” och tanken var att återknyta till begravningen genom att spela stycken som varit vanligt förekommande.⁸² Man ville få de anhöriga att minnas den avlidnes begravning, och sålunda spelades exempelvis *Jesus bleibet meine Freunde* (J. S. Bach), *Gammal fäbodpsalm* (O. Lindberg), *Largo* (G. F. Händel) och *Ave Maria* (F. Schubert).⁸³ Konserten annonserades i dagspressen och var öppen för alla. Den leddes av en inhyrd, känd programledare, som introducerade varje stycke och berättade om musikens eller kompositörens bakgrund.

Konserten i Malmö ägde rum i Limhamns kyrka och kallades för ”Minneskonsert”. Man ville spela vacker musik som de närvarande kunde minnas till, men valde medvetet bort den vanligaste begravningsmusiken. Syftet var främst att de anhöriga skulle minnas den avlidne. Det fanns även en målsättning att introducera musik som inte är vanlig på begravningar i dagsläget. Där sjöngs exempelvis *Esmeraldas bön* (A. Menken & S. Schwartz), *Vi ska ses igen* (Caravelli & Jourdon), och *Jag var en vandrare* (G. Fristorp & B. Wolgers).⁸⁴ Musiken spelades utan att någon kommenterade den. Där emot inledde en församlingspräst konserten och höll en andakt med betraktelse, bön och välsignelse. Till konserten hade en personlig inbjudan gått ut till dem som under det senaste året anlitat byrån.

I de församlingar där byråerna är lokaliserade hade man reagerat olika på anordnandet av konserter. Byrån i Malmö genomförde konserten för sjätte året i rad. Man hade alltid varit i kyrkan, men det

⁸² Huruvida urvalet är ”vanligast” statistiskt sett är svårt att påvisa. Det beror dels på vilket instrument som ska användas, dels på lokala variationer. För jämförelse med annat material se Bäckström 1992, Evertsson 2002.

⁸³ Övrig musik var: *Sinfonia* (J. S. Bach), *Vocalise* (S. Rachmaninov), *What a wonderful world* (G. D. Weiss), *Panis angelicus* (C. Franck), *Dans på de saligas ängder* (C. W. Gluck), *Largo* ur *Konsert för piccoloflöjt* (A. Vivaldi), *Largo* ur *Vintern, Årstiderna* (A. Vivaldi), *Så skimrande var aldrig havet* (E. Taube), *Tonerna* (C. L. Sjöberg), *Romans* ur *Pastoralsvit* (L-E Larsson) och *Guds lov i naturen* (L. van Beethoven). Källa: programbladet. Instrumentalisterna spelade orgel, piano, tvärflöjt, violin och trumpet. Vidare fanns en manlig och en kvinnlig sångsolist.

⁸⁴ Övrig musik var: *Allt under himmelens fäste, Tillägnan* (M. Dominique & L. Forsell), *Brusa högre lilla å* (B. J:son Lindh), *Vocalise* (S. Rachmaninov), *Låt till Far* (Melodi från Rättvik), *Meditation* ur *Thaïs* (J. Massenet), *Som en bro över mörka vatten* (P. Simon) *Cantilena* (J. Rheinberger), *Marsch* (Melodi från Leksand), *Is God a three letter word for love* (D. Ellington), *Epilog* ur en *Vintersaga* (L-E. Larsson) och *Pie Jesu* (A. Lloyd-Webber). Källa: programbladet. Solisterna spelade orgel, piano, tvärflöjt och violin. En manlig och en kvinnlig solist sjöng.

var först sedan ett par år tillbaka som konserten arrangerades i samarbete med församlingen. Detta blev ett krav från församlingen när en ny kyrkoherde tillträdde. Det var alltså församlingen som ville att prästen skulle medverka på konserten för att den skulle få äga rum i kyrkobyggnaden.

I Lund hade församlingen tillfrågats om den ville samarbeta. Kyrkoherden hade varit positiv, men kyrkorådet hade inte velat favorisera en byrå på orten och därför stod begravningsbyrån ensam för arrangemanget. För byrån i Lund var konserten en stor satsning, både ekonomiskt och tidsmässigt, som de funderat på i flera år och som äntligen blev av. Samtliga byråns medarbetare var närvarande på konserten. För byrån i Malmö hade konsertarrangemanget blivit en viss rutin och där deltog enbart ägarna.

Gemensamt för begravningsbyråerna som anordnade konserterna var att de ville ge något till de anhöriga där byråerna inte direkt fick någonting tillbaka. Huvudsyftet var att bry sig om de anhöriga genom att ge dem något att minnas, en form av kundomsorg.

En dag på jobbet

Tidigare i kapitlet har jag visat hur man vid kundbesök hjälper anhöriga att planera en begravning och vad som kan hända i receptionen på begravningsbyrån. Här vill jag ge en inblick i den variation som en dag kan rymma och hur man rör sig mellan olika platser genom att beskriva en enda begravningsentreprenörs arbetsdag.⁸⁵

Nedan återges en dag som den gestaltade sig för en av medarbetarna på en större begravningsbyrå. Som schemat tydliggör, och som framgått i andra sammanhang tidigare, är begravningsentreprenörens arbetsuppgifter mycket olika till sin karaktär. En stor del av uppgifterna är administrativa. Det handlar om att kontakta solister, servering och andra underleverantörer inför begravningen, samt få de tillstånd som behövs för transporter och gravsättning. En ständig kontroll pågår av att allt är beställt och att alla är underrättade. Det är viktigt att allt klaffar på begravningen. Andra uppgifter har mer

⁸⁵ De två tidigare arbetsbeskrivningarna har rört just relationen till de anhöriga. Här är det i betydligt lägre grad så, utan en del arbetsuppgifter rör hanteringen av den döda kroppen respektive ceremoniledande funktioner. Jag har dock valt att placera avsnittet här som en bakgrund till det som senare kommer diskuteras vad gäller upplevelser i arbetet.

kurativ karaktär, det gäller såväl telefonsamtal till anhöriga som kundbesök, men även samtal vid begravningar.

Entreprenörerna måste ständigt vara beredda på nya uppgifter. När som helst kan något oplanerat inträffa som omedelbart måste åtgärdas. Den här dagen är det kistan till en muslimsk begravning som byts två gånger. Det är många trådar som hänger i luften och som entreprenören måste ha kontroll över. Logistiken blir oerhört viktig på begravningsbyråerna, särskilt de större.

Varje dag planeras noggrant så att rätt person och sak är på rätt plats vid rätt tidpunkt. Dagen delas in i kundbesök, begravningar, visningar och urnsättningar. Utifrån dessa planeras transporterna, och på den tid som blir över utförs svepningar och administrativt arbete. För begravningsentreprenören innebär de skiftande arbetsuppgifterna att han eller hon ständigt behöver ”ställa om” för den uppgift som ligger framför honom eller henne.

Pauser är viktiga, samtidigt som de hela tiden riskerar att försvinna. Denna dag ville några anhöriga samtala just när lunchen skulle inmundigas. Istället för vila och mat, krävdes koncentration och energi. Direkt efteråt var det dags att köra till begravningen, men inte heller bilkörningen kunde utnyttjas till att ladda inför nästa uppgift, eftersom problemen med kistan dök upp. Lunchpausen ligger ofta i riskzonen, eftersom begravningar vanligen äger rum mitt på dagen.

I schemat syns att arbetet utförs på många olika platser, på bårhuset, i bisättningslokalen, på begravningsplatsen eller i kyrkan. Kontoret fungerar som en fast punkt dit man ständigt återvänder, inte minst för att fullfölja arbetet med begravningsbeställningen, såsom att ringa telefonsamtal, skicka eller mottaga fax etcetera.

Kontoret är även en viloplats. Därför är det viktigt med ”bakre regioner”,⁸⁶ vilka inte de som kommer in genom ytterdörren kan se och till vilka de inte självklart har tillträde. Dessa bakre regioner, personalpentryt till exempel, fungerar som återhämtningsplatser där man kan lossa på slipsen, berätta vad man varit med om, och hämta nya krafter.⁸⁷

⁸⁶ Begreppet *bakre regioner* kommer från Goffman (1974:101ff).

⁸⁷ Se Abiala 2000:87f.

Ett exempel på en begravningsentreprenörs arbetsdag

Tid	Plats	Arbetsuppgift
8.30	Kontor	Personalfika. Kort genomgång av dagen.
9.00	Kontor	Pappersarbete och uppföljande telefonsamtal. Bl.a. ett fax till Norge för att få papper som behövs för att göra en hämtning.
9.30	Bil – Bårhus	Kör till sjukhusets bårhus där muslimsk man läggs i kista och sen i bilen. Kontrollerar en man som ska visas nästa dag och har en skadad kroppsdel. Beslutar att visning ska gå bra.
10.00	Bil – Moské	Till moskén där männen tar emot kroppen för tvagning och svepning.
10.15	Bil – Begravningsplats	Kör brädor till den muslimska gravplatsen.
10.30	Bil – Bisättningslokal – Kyrka	Hämtar kista i bisättningslokalen och för till kyrkan. Bär in kistan.
11.00	Kontor	Pappersarbete och en del uppföljande telefonsamtal.
11.30	Kontor	Anhöriga kommer till byrån och vill planera en begravning. Lunchen går åt till besöket.
12.30	Bil	På väg till en begravning. De ringer från kontoret. Någon har ringt från moskén. De vill ha en furukista istället, inom en halvtimme. Ringer en annan medarbetare som får ordna den.
12.35		Nytt samtal. Nu vill de ha en vit kista till moskén. Ringer kollegan igen.
12.50	Kapell	Går ut och hälsar på de anhöriga, visar några barn kistan och kapellet. Är officiant på begravningen.
13.30	Bil – Begravningsplats	Åker till begravningsplatsen och är med vid den muslimska begravningen.
15.00 - 17.00	Kontor	Tillbaka på kontoret för ytterligare pappersarbete och telefonsamtal.

Till stor del fungerar även begravningsbilen som en sådan bakre region. Att ”*sticka ut*”, som många uttrycker det när man åker iväg med bilen från kontoret, inger en frihetskänsla. I bilen kan man lyssna på favoritmusiken, slappna av och koppla bort arbetet för en stund. Oskar som till största del arbetar ute beskriver skillnaden: ”*Ute är det så oerhört avslappnat. Här [på kontoret] är det så spänt och fint*”. Kanske är hans bild av ”innearbetet” inte helt rättvisande, men att ”utearbetet” inger en särskild sorts frihet kan inte nog understrykas.

Medarbetarna på begravningsbyrån utgör ett ”team” med nära samarbete.⁸⁸ Den här dagen märktes det särskilt när kistbytet fick delegeras till en medarbetare som hade en lucka i arbetsschemat. Mobiltelefonen är ofta en räddare i nöden. Idag är det näst intill otänkbart att man kunnat vara utan den.

Ute på krematoriekapellen, där det kan vara ont om tid mellan begravningarna, vidgas ofta teamet till att inkludera flera personer. Vaktmästare och representanter, ibland även från konkurrerande byråer, hjälps åt för att ställa i ordning kapellet innan de anhöriga kommer in. Konkurrensen mellan byråerna läggs åt sidan för att arbetet ska flyta.⁸⁹

När begravningsentreprenören går ut för att möta de anhöriga före begravningen ska ett lugn råda. Han eller hon får absolut inte förmedla den stress som förberedelserna ibland innebär. Skulle några oklarheter finnas, är det därför bra om man är flera. Få byråer har dock två personer närvarande under själva begravningen, men ibland finns en kollega i närheten som kan hjälpa till.

Det här exemplet på en arbetsdag visar på en bakgrund till de problem och de glädjämnen som begravningsentreprenörer upplever. Arbetets stora skiftningar vad gäller arbetsuppgifter och möten med människor på olika platser kräver flexibilitet, anpassningsförmåga, lyhördhet samt initiativ- och ansvarstagande, något som kan vara både positivt och negativt.

⁸⁸ Se Goffman 1974:95 för begreppet *team*.

⁸⁹ Jag vågar nog påstå att sådan är situationen oftast, men det finns tydliga undantag där man aldrig skulle ge varandra en hjälpare hand.

Att ge och ta emot

Alla yrken har sina baksidor. För begravningsentreprenörerna kan arbetet vara fysiskt tungt,⁹⁰ det ska inte förnekas, men framför allt är det psykiskt påfrestande. I mötet med anhöriga måste man ”ge 100%”, som Tomas säger, eller för att använda Valters ord, ”*av och till så brukar jag likna mig vid en andlig slaskhink*”. Även om Valter och Tomas använder diametralt motsatta uttryck, den ene talar om att ta emot, den andre om att ge, så tycks de mena samma sak. Det handlar om att lyssna till vad de anhöriga har att berätta, att koncentrera sig på vad de vill säga och att vara inkännande. Det är denna kurativa sida av yrket som är psykiskt ansträngande och som kan vara svår att hantera. Med ett arbete som innebär mycket social interaktion med andra, riskerar man att drabbas av det som Kristina Abiala kallar ”social överansträngning”.⁹¹ Alla möten på arbetet gör att man vill vara ifred på fritiden.

Ur existentiell synvinkel innebär arbetet som begravningsentreprenör en vana att möta döden, och för att klara arbetet måste man kunna hålla andras sorg på ett visst avstånd. Men det är inte möjligt att bli ”immun” mot att själv tänka på döden, och andras död kan kopplas samman med att man själv är dödlig.⁹² Tomas fortsätter:

Man bränner sig rätt mycket känslomässigt, faktiskt. Man ser döden, man inser människornas svaghet. Man kommer aldrig ifrån sanningen. Du kan aldrig fly undan det här som du får ta med dig.

Insikten om livets bräcklighet kan vara jobbig att bära, och några av de begravningsentreprenörer jag talade med hade ”gått in i väggen”.

En morgon /.../ så står jag framför badrumsspeglarna, står och rakar mig, så ser jag min egen spegelbild och bara storgråter. Det bara brister. Och benen bara vecklar ihop sig och sen seglar jag ner på badrumsgolvet. /.../ Jag grät i en hel vecka. Det bara forsade ur mig. /.../ [Min fru] kom och satt och strök mig på armen och tittade på mig och sa:

⁹⁰ Se kap. 5 *Den fysiska ansträngningen*.

⁹¹ Abiala 2000:134ff.

⁹² Sylvestre 1997:53. I en intervju med obduktionstekniker i *Hallandsposten* (2000-02-22, s 4) säger en av dem: ”Så fort man blir sjuk tänker man att det är något allvarligt. Vi vet att skillnaden mellan död och levande är hårfin”. En annan berättar att han aldrig ser amerikanska våldsfilmerna, eftersom han sett alldeles för många människor som blivit nedstuckna i verkligheten. Även om de trivs med jobbet, tycker de att livet fått en djupare och allvarligare innebörd.

”Men Valter varför gråter du så”?

”Ja,” sa jag, ”det måste vara all uppdämd sorg och bedrövelse som jag har samlat på mig för andra som kommer. Jag ser ingen annan orsak.” Alltså jag var helt slagen rent fysiskt. Det var knappt jag orkade lyfta upp armen, utan jag grät och grät och grät och ältade. /.../ Och det föll hela tiden tillbaka till upplevelser (Valter).

Det han upplevde har han idag fått ett ord för: utbrändhet. För Valter, liksom för andra som upplevt samma sak, betyder det att han idag är mycket mer uppmärksam på hur han själv mår.

För det har jag faktiskt lärt mig efter alla år: att det går inte att stoppa in och stoppa in. Det gjorde man i början. Men alltså, det går inte. Då tror jag inte att man gör något bra jobb heller. /.../ Du kan inte göra som jag gjorde då, bara trycka ner det i mig helt enkelt och sen gå vidare. Man förstör sig själv (Gunilla)

Arbetet kräver att man själv mår bra och orkar möta de anhörigas sorg.

Det är ju precis som för en idrottsman – det är dagsformen som avgör hur illa du far själv. Du kan vara väldigt starkt och i bra balans den dagen det händer och då tar du det på ett annat sätt. Men är du lite halvdålig själv och inte i form då kan man fara illa som bara den (Jan).

Det är en stor fördel om man är flera på begravningsbyrån, så att man kan dela på arbetet. Att ensam ha en begravningsbyrå innebär en stor utsatthet.

Jag är ju väldigt ensam, himla ensam är jag. Ibland är det jobbigt att vara ensam. /.../ Det är inte bara såna där praktiska saker utan just den här psykiska biten också. Ibland skulle det vara väldigt skönt att kunna åka två (Christina).

De som tidigare arbetat ensamma på begravningsbyrån kan berätta om vilken skillnad det är att ha någon att dela vardagsarbetet med och som kan stötta när det är jobbigt.

Krävande begravningar

En del begravningar kräver mer än andra. Föräldrar som mist barn behöver ofta särskild tid och omsorg. Det blir många möten med föräldrarna, och i ännu högre grad än inför andra begravningar hålls olika möjligheter öppna.

I över tre veckor har familjen väntat med begravningen. Man vill inte göra något förhastat. När pojken, som var i förskoleåldern, dog satt familjen hos honom. Sedan dess har man inte sett honom, men Magnus har fått saker som han stoppat ner i kistan: bollar, gosedjur, leksaker. Då har han också kontrollerat att pojkens kropp, som inte balsamerats, inte förändrats för mycket, om familjen skulle ångra sig och vilja se honom. De anhöriga och Magnus har träffats och talats på telefon flera gånger under de här veckorna.

Idag är det begravning. Den lilla vita kistan står där framme i kyrkan omgiven av kransar, buketter och en nalle formad av gröna växter. Ännu är inte kistan igenskruvad. Kanske familjen trots allt vill se pojken en sista gång? Det vill de inte, men de har med sig ännu ett gosedjur som Magnus får lägga ner. Pojkens keps läggs på kistan, och ett par av hans teckningar som ramats in ställs upp bredvid blomsterkransarna.

Med på begravningen är även den bara några månader gamla lillasyster. Magnus har lovat att ta hand om henne om hon börjar skrika, men hon sover lugnt begravningen igenom. Däremot behöver storasyster tas om hand. Magnus tar med henne och tänder ett ljus för lillebror. Det är viktigt att föräldrarna ska få sörja det barn som har dött och inte ägna sin kraft åt de andra barnen just nu, menar Magnus.

Men det är svårt att förstå vad som har hänt när ett barn dör. Efter begravningen kommer en släkting fram till Magnus och frågar: "Ligger han i kistan?" När Magnus svarar ja, bryter hon samman i hans famn. Först då verkar hon ha insett vad som har hänt. Magnus får trösta (fältberättelse).

Magnus roll på den här begravningen var betydligt mer omfattande än vid andra begravningar. Han la ner saker i kistan, han var ställföreträdande barnvakt och han tröstade släktingar. Hela begravningen satt han och observerade begravningsgästerna för att kunna rycka in om någon behövde hans hjälp.

Stress

Att katastrofsituationer och olycksfall innebär arbetsamma situationer vad gäller omhändertagandet av avlidna och anhöriga är inte svårt att förstå. Men det dagliga arbetet innehåller andra psykiska påfrestningar som kan vara väl så jobbiga att ständigt ha över sig. Stressen är en sådan faktor som påverkar, och påverkas av, kontakten med anhöriga.

Den första stressfaktorn är det omöjliga i att planera arbetet. Varje arbetsdagsplanering kan läggas upp först på morgonen, för att under dagens lopp revideras. Mycket som är oplanerat kan dyka upp mellan eller under de planerade aktiviteterna. Ett dödsbo kommer in och vill samtala, just när man är på väg till en begravning. Man vill inte vara oartig mot dem, samtidigt som man behöver komma iväg från byrån för att slippa stress på begravningen. Att titta på klockan när man har kundbesök är en dödssynd.

Genom att man samarbetar med så många, ökar risken för att något blir fel. En saknad kistdekoration eller en fellevererad kista utlöser snabbt panik, samtidigt som sådana problem innebär utmaningar att lösa, vilket är en viktig del i arbetstillfredsställelsen. Oftast lyckas man reda ut de problem som dyker upp, vilket vänder stressen till något positivt.

Den andra stressfaktorn är perfektionismen som ska prägla mycket av begravningen och kontakten med anhöriga. Ingenting får gå fel.⁹³ En ”*avbruten blomma eller prästens skitiga skor eller något helt annat – toleransnivån för det är under noll. Därför det är bara känslor. De är på ytan*” (Patricia). En begravning är en speciell tillställning.

Det är inte så som ett bröllop eller dop eller så att om någonting går fel så kan det bli ett trevligt minne. Det blir det inte, det blir det aldrig med en begravning, utan du har en chans att få det rätt” (Anders).

Det kan tyckas absurt att när ett psykologiskt trauma som ett dödsfall inträffar, då människor får en känsla av att ”detta har inte

⁹³ Självklart inträffar det ändå fel och man kan som betraktare ha en åsikt om huruvida saker görs på ”rätt” sätt. Vad jag syftar på är snarare en ambition där detaljer blir väldigt viktiga i sammanhanget.

hämt”,⁹⁴ blir detaljer som rena skor och placeringen av blommor viktiga.⁹⁵ Utan att gå in på de psykologiska aspekterna, vill jag föra samman detta med normalitetens princip som jag tidigare var inne på när det gällde de anhörigas val. Ingenting får avvika från det förväntade på begravningen. Fastän begravningsentreprenörerna inte själva råder över situationen när blommor eller solister inte kommer, så är de ansvariga för sina underleverantörer och de som får klä skott för att uppdraget inte fullföljs som det var beställt. Därför krävs ständiga kontroller. Men kontrollen rör inte bara de tjänster som är beställda genom begravningsbyrån eller som den är ansvarig för. Vid en begravning under ett av mina fältarbeten, var det begravningsentreprenören som delade ut psalmböcker i kyrkan medan vaktmästaren, som egentligen var ansvarig för den sysslan, satt på en stol. Även om det inte var någon stor sak, menade begravningsentreprenören att hon inte hade något val. Hade inga psalmböcker delats ut, hade det slagit tillbaka på hur hon ordnat begravningen.

Kraven på perfektion är högt ställda inom kåren. Samtidigt är förmodligen begravningsentreprenörerna själva de strängaste domarna, och till stor del verkar det handla om vilken attityd begravningsbyrån vill inta. Att visa en ”mänsklig” sida, det vill säga att våga visa de misstag man gör eller att man inte riktigt kan leva upp till den ambitionsnivå man har, tycker en del begravningsentreprenörer till och med kan vara en fördel. Ett exempel på detta är vad begravningsentreprenören gör om han eller hon inte har hunnit äta lunch, något som inte är ovanligt. För vissa vore det otänkbart att lämna de anhöriga om de kommit till kyrkan, antingen får man då låta bli att äta eller i smyg ta en medhavd smörgås. Andra kan frankt säga till de anhöriga att de inte fått något att äta och att de går ifrån en liten stund.⁹⁶

Den tredje stressfaktorn ligger i att ha ett yrke som helt bygger på service. Det är svårt att riktigt kunna koppla av när man alltid ska vara tillgänglig för anhöriga. ”*Man känner sig oklädd utan mobiltelefon helt enkelt*” (Bo). Även på fritiden måste man vara beredd att kliva i yrkesrollen för ett samtal eller en hämtning. De som har mindre byråer tycker att det är svårt, ja, näst intill omöjligt att ta

⁹⁴ Se t.ex. Worden 1999:12ff om förnekande av döden som en sorgereaktion.

⁹⁵ Se Hockey 1996:47.

⁹⁶ Fältobservationer.

semester. En vecka, kanske i form av en utlandssemester, nöjer sig en del med, medan andra låter bli att ta någon semester. *”Svårigheten är ju att om man är rädd för att det ska bli fel, att man inte har full kontroll, då kan man inte fara bort helt enkelt”* (Boris). Men kontrollbehovet och synen på ansvarsdelegation varierar, och andra begravningsentreprenörer överlåter arbetet till medarbetare mer obehindrat.

Serviceinriktningen gör också att man har svårt att säga nej till ett uppdrag eller att inte till varje pris försöka klara av att uppfylla anhörigas önskningar. Detta bidrar emellanåt till en press som är stressande.

På måndagen kommer några anhöriga in till Fredrik. En spansk dam har dött vid ett besök i Sverige. De beställer kista och ber begravningsbyrån ordna med transporten till Spanien, där begravningen ska äga rum. En rättsmedicinsk undersökning måste göras, eftersom hon dog i hemmet, dock troligen av en medicinsk orsak. Den anhöriga vill se henne i kistan, innan hon ska transporteras.

På onsdagen ringer de anhöriga. De har ändrat sig och vill inte se henne, men de har preliminärbookat begravningen till lördag förmiddag. På två-tre dagar ska Fredrik alltså se till att kroppen undersöks, balsameras och sveps med alla de kläder och smycken släktingarna skickat med, att zinkkistan inne i träkistan löds ihop, att alla papper är i ordning och att transporten kommer fram. Jag märker att han är stressad.

Han börjar med att be rättsmedicin skynda sig. En annan på byrån får senare under dagen åka dit och hämta utlåtandet om att inget brott ligger bakom dödsfallet, och att den avlidna inte har någon smittsam sjukdom. Även utförsel- och gravsättningsintyg från skattemyndigheten hämtas direkt för att undvika förseningar. Flygtransporten visar sig inte vara så lätt att ordna, dessutom måste allt vara klart med försäkringsbolaget och en ansvarig person ska ta emot transporten. Det blir många telefonsamtal. På torsdagseftermiddagen går allt i lås, och morgonen efter ska avgången ske.

Nästa dag har Fredrik precis pustat ut när speditjonsfirman ringer och säger att kistan är kvar i Sverige. Men de lovar att den ska komma iväg med lunchplanet. När Fredrik ringer de anhöriga och meddelar detta, säger de att det blir nog ändå ingen begravning på lördagen... (fältberättelse).

Handledning

När jag samtalat med begravningsentreprenörer har mycket få, trots det som sagts ovan om stressen och att jobbet innebär att ständigt lyssna och ta emot, tyckt sig behöva någon handledning, det vill säga en formell bearbetning av det man upplevt.⁹⁷ Många tycker att det är bäst att tala med familjen eller kollegorna på arbetsplatsen. ”Kafferastprat” är vanligt. Utomstående, som psykologer exempelvis, anses inte förstå det speciella med yrket. Andra hänvisar till tystnadsplikten.⁹⁸

Inom SBF har man de senaste åren börjat uppmärksamma den psykiska ohälsan inom kåren. En som drivit frågan är Anette Pettersson som mellan åren 1991 och 2002 satt i förbundsstyrelsen. Till den byrå hon äger finns en handledare kopplad. De anställda kan, när de själva vill, ta kontakt med handledaren och diskutera såväl privata problem som sådana som härrör från arbetet. För att jobbet ska fungera behöver man må bra även privat, menar Pettersson.⁹⁹ På central nivå har det varit svårt att få gehör för att man behöver satsa på handledning.

Det är mycket män och det är väldigt få män som anammar det här med handledning. /.../ Jag tror att det är en mognadsfråga. Många är så upptagna av det dagliga. Det här hela tiden som pockar på uppmärksamhet, det här med begravningen, besöken, och verkligen jobbet bara. Man stannar inte upp och tänker på sig själv förrän det kanske är lite sent (Pettersson 990331, intervju).

Man har nu möjliggjort för begravningsbyråerna att via förbundet teckna avtal med S:t Lukasstiftelsen för handledning per telefon, men enbart ett fåtal byråer har nappat på erbjudandet.¹⁰⁰

⁹⁷ Det finns dock de anställda som säger att de gärna skulle vilja ha handledning, men att det inte finns på den byrå där de arbetar. Det är alltså i stor utsträckning en arbetsgivarfråga.

⁹⁸ Någon formell tystnadsplikt finns inte för begravningsentreprenörer, däremot möjligen en etisk. Den borde dock inte vara något hinder för handledning. Handledning finns för flera andra yrkesgrupper, däribland präster och läkare, som har en betydligt mer reglerad tystnadsplikt.

⁹⁹ Pettersson 990331, intervju.

¹⁰⁰ Sju medelstora och stora byråer hade i juni 2002 anslutit sig (Rickenberg 020607, telefonsamtal).

Tacksamhet

Jag tycker ibland så /.../ gör jag egentligen inte någonting. Jag bara finns här och skriver ner en massa uppgifter, ändå så får man brev där de tackar. Det är ju liksom det som är kicken, att man tycker att man fyller en funktion (Lars).

Man kan vara så trött en fredagskväll att man inte vet vad man heter och så ringer en människa och säger: "Det här gjorde ni jättebra." Och plötsligt är tröttheten borta och så är man uppe och går på molnen och så suger man som en svamp på det här. Och så tycker man att det är ganska roligt i alla fall. Jag tror det är det som håller människor kvar i det här jobbet (Sven).

Mot stressen och det som tynger en i arbetet står tacksamheten från de anhöriga.¹⁰¹ Arbetet är "mycket mer tacksamt än vad man kunde drömma om" (Boris). Anhöriga som kommer med blommor och kakor, skickar brev eller ringer är bevis på att man utfört ett bra jobb. Men det finns också en tacksamhet som begravningsentreprenörerna känner av redan vid kundbesöket. Hjälplosheten som många anhöriga ger uttryck för när de kommer till begravningsbyrån, gör att begravningsentreprenören får en speciell roll. Ylva beskriver hur de anhöriga kommer utan masker och "det [är] som att 'Hjälp mig! Vi kan inte det här!' Och känner jag då ett behov att få hjälpa, någorlunda i alla fall. Det är så skönt! Det är jätteskönt!". Det finns en öppenhet hos människorna som borgar för djupa möten och som gör att man känner sig uppskattad.

"Man brukar tala om två sorters rikedom, den du har i börser och den du har i anden. Jag vågar påstå att jag är miljonär i andlig rikedom", säger Valter när han berättar om mötet med de anhöriga. För trots den utbrändhet han upplevt, är det de anhöriga som ger tillfredsställelse. Han har arbetat länge på samma ort och känner att han fått ett stort förtroende.

Jag har ju gamla tanter och farbröder som jag hjälpte på 70-talet som [säger]: "Ja, Valter, du kommer ihåg att du ska ta hand om mig också, nu är det inte långt kvar." Sen så stryker de mig på kinden.

¹⁰¹ Tanggaards undersökning i Norge visar att 84 % av de anhöriga upplevde att kontakten med begravningsbyrån var mycket bra och 16 % att den var bra (1992:38).

Sammanfattning

Mycket av begravningsentreprenörernas arbete kretsar kring de anhöriga. Det är för dem man arbetar och utför begravningsuppdraget. För att ett möte ska bli bra arbetar begravningsentreprenörerna på att bygga upp förtroendet mellan sig och de anhöriga. Det ska helst finnas en tillit byggd på tidigare relationer mellan parterna.

Inför de anhöriga vill man framstå som en rådgivare, snarare än en "fixare" som ordnar allt enligt en standardmall. Idealet är en anhörig som är förberett mötet med många frågor, och som sedan lyssnar på de olika förslag som begravningsentreprenören för fram. Men det är långt ifrån alltid som anhöriga är så aktiva, och när valen görs är det många faktorer som spelar in. Precis som begravningsentreprenörerna efterlyser, görs valen inte sällan utifrån vad den avlidne tyckt om och hans eller hennes personlighet. Hur tidigare familjemedlemmar begravts eller vad man hade och gjorde i samband med deras begravningar, kan påverka valen. På detta sätt skapas familjetraditioner. Men även de lokala traditionerna styr valen och man väljer enligt "normalitetens princip", det vill säga efter hur det "brukar" vara på orten. Begravningen ska vara unik och personlig, men inte allt för avvikande. Dessutom påverkas valen till viss del av ekonomin.

Med ambitionen att skapa en tillitsfull miljö har begravningsbyråerna fått en mer hemliknande atmosfär, där kistor och urnor är borttagna från lokalerna. Att samtala vid ett runt bord ses som ett sätt att skapa balans mellan begravningsentreprenören och de anhöriga.

Omsorgen om de anhöriga kommer till uttryck i de många samtal som sker efter att begravningsuppdraget är slutfört, men det finns även mer långtgående tankar på att man skulle ha någon form av kundomsorg inom branschen. Vad detta skulle innebära är dock oklart. Några byråer har ordnat konserter.

Arbetet på begravningsbyrån innebär att man pratar med många olika människor under en dag och ofta rör sig mellan skilda platser. Detta kräver en flexibilitet och lyhördhet från begravningsentreprenörerna, som måste kunna ta egna initiativ och fatta snabba beslut för att lösa problem som dyker upp under arbetsdagen. Arbetet är på det viset mycket självständigt. Mötena med anhöriga kan dock vara

psykiskt påfrestande. Man får ta del av många personliga berättelser och tragedier, som inte lämnar en oberörd. Om dödsfallet var orsakat av särskilda omständigheter krävs ofta många samtal och ett stort engagemang. Ytterligare en påfrestning i arbetet är den stress man utsätts för. Den kommer både av strävan efter att vara tillgänglig för de anhöriga och att ställa upp på deras krav, och av den perfektionism som man vill ska råda: ingenting får gå fel på en begravning. Trots detta är det först på senare år som man börjat med viss handledning inom branschen. Att tala med en psykolog om sina upplevelser är dock inte särskilt vanligt, utan de flesta samtalen förs med kollegor eller hemma hos familjen. Till stor del kompenseras den tacksamhet man får från de anhöriga de svåra upplevelser man har i arbetet.

7

Begravningsriter

Önde högg virke och klöv det och han grävde gropar, Könik hyvlade och timrade, ibland grävde också han och tillsammans förrättade de begravningarna. /.../ Efter prästen hade dödgrävaren tagit vid. /.../ Nu härmade Könik och Önde dödgrävaren /.../.

De nynnade entonigt och lågt och de sa ord som de aldrig hört förr, ord som kunde ha vilka bindande och befriande innebörder som helst, det var när de satt ner kistan i gropen och innan de skyfflade jorden tillbaka, och de gjorde stora tecken i tomma luften med händerna. Och Könik hade en spann vatten och en kvast och han stänkte vattnet över kistan och gropen och jorden runtomkring.

Ur *Ljuset* av Torgny Lindgren

Det finns många tillfällen när riter utförs på grund av ett dödsfall. En del av dessa sker i den döda kroppens närvaro, andra äger rum den förutan. De i Svenska kyrkan numera allmänt förekommande minnesgudstjänsterna vid allhelgonahelgen är ett exempel på de senare.

Detta kapitel handlar framför allt om riter där begravningsentreprenörer medverkar, antingen som ledare av riten eller som deltagare och medansvariga. Först diskuterar jag vad jag menar med rit i de här sammanhangen, för att sedan gå in på riter som ligger utanför själva begravningsakten. Vid dessa tillfällen kan begravningsentreprenörerna ha relativt fria händer att påverka vad som ska ske, och några exempel ges på hur begravningsentreprenörerna vill utforma riterna.

Vid begravningsgudstjänster har begravningsentreprenören många uppgifter, dock inte som ledare av riten. Arbetsuppgifterna varierar beroende på lokala traditioner, byråns policy och andras förväntningar. Om begravningen är borgerlig, tar en del entreprenörer på sig uppgiften som officiant.

Ritdefinition

För att kunna tala om en handling som en rit, måste man särskilja den från andra handlingar. I *Encyclopedia of Religion* används följande ritdefinition "...those conscious and voluntary, repetitious and stylized symbolic bodily actions that are centered on cosmic structures and/or sacred presence".¹ Genom att handlingen måste vara medveten och frivillig, samt ha ett transcendent fokus (kosmiska strukturer eller en närvaro av helighet²), försöker man skilja rituella handlingar från personliga vanor och neurotiska handlingar. Definitionen har en öppen hållning mot det religiösa eller transcendenta, eftersom trosinnehållet inte specificeras, vilket i det här sammanhanget är en fördel.

I samma uppslagsverk ger Victor Turner en definition som bygger på att riten är ett föreskrivet, formellt beteende. Turner framhåller att oftast är beteendet föreskrivet av den kulturella traditionen, men ibland skapas det spontant av individer.³ Samma reservation gör Roy Rappaport och menar att man inte kan bortse från att nya riter skapas, men han konstaterar också att de ofta bygger på delar av traditionella riter.⁴ Detta sätter fokus på ett problem med den föregående definitionen: Kan en spontant utförd, individuell handling kallas rit om den är fokuserad mot det kosmiska eller heliga? Med den reservation som Turner gör beträffande hur upprepad eller repetitiv riten måste vara, utgår jag från följande ritdefinition i den fortsatta diskussionen.

En rit består av medvetna och frivilliga, repetitiva och stiliserade symboliska kroppsliga handlingar som är fokuserade kring kosmiska strukturer och/eller en närvaro av helighet. Ofta återfinns handlingarna i den kulturella traditionen, men skapas ibland spontant av individer.

¹ Zuesse 1987:405. För en genomgång av hur olika forskare sett på ritbegreppet hänvisas till Bell 1997.

² Reimers (1994:36) använder i sin ritdefinition termen "en dimension som upplevs som över-individuell och tidlös" för att uttrycka det som här kallas "kosmiska strukturer och/eller närvarande helighet". Båda termerna är försök att uttrycka att ett föremål eller en handling pekar på något utöver sig själv.

³ Turner 1987:386.

⁴ Rappaport 1999:32f. Se även Durkheim 1995/1912:43f, 427. David Parkin (1992:19) ifrågasätter påståendet om att formella riter alltid upprepas på samma sätt. Riter formas under tiden de utförs och därmed kan de aldrig vara exakt likadana.

Ett exempel på en handling som jag utifrån denna definition anser är en rit, utan att den för den skull är en del i en tradition, är när en kvinna som kom hem från sin fars dödsbädd, ställde fram ett fotografi och tände ett ljus och uttryckte att hon ville vara ”stilla” där.⁵ Detta var en symbolisk kroppslig handling, som i sin helhet inte är generellt förekommande eller föreskriven. Däremot är ljusständning vanlig i religiösa sammanhang, inte minst i samband med dödsfall, så riterna kan sägas böttna i en kulturell tradition.⁶

Definitionen tar fasta på kroppsliga uttryck och inte verbala, vilket är en fördel. Ett exempel på vad jag vill kalla rit utan att verbala uttryck ingick var en begravning som några i min släkt blev inbjudna till. När en äldre vän hade avlidit, var kistan framställd i ett mindre rum på krematoriet med stolar omkring. Begravningsgästerna satte sig och var tysta i ca 10 minuter. Ingen musik spelades och ingen sa någonting. Därefter tog man avsked vid kistan genom att lägga en blomma på den, varefter alla gick ut. Riten upprepades när maken dött, och i båda fallen ägde riterna rum efter deras uttryckliga önskemål.

En invändning mot att beteckna detta för rit är att en sådan bör ha en tydligare transcendent intention bakom handlingen.⁷ Jag anser emellertid att den döda kroppen har en laddning som påverkar handlingarna så att de närvarande beter sig som om kroppen är helig.⁸ Man förhåller sig annorlunda till den än vad man skulle ha gjort till en levande kropp. De medvetna, stiliserade handlingarna kring kistan gör detta till en rit.

Jag menar alltså att visningar och urnsättningar är riter, eftersom den döda kroppen alternativt urnan med askan betraktas som heliga, vilket gör att människor beter sig på ett speciellt sätt vid dessa tillfällen. Vad som läses eller sägs är i sammanhanget underordnat. Däremot är inte allt begravningsentreprenörer gör med döda krop-

⁵ Nm 229, KU 18949.

⁶ Se Modéus 2000:205f.

⁷ Rappaport (1999:38f) är kritisk till en distinktion mellan rit och ceremoni. Det är ofta oklart dels vad som är transcendent, (eller för att använda det ord han diskuterar utifrån ”ockulta krafter”) och som i så fall skulle utmärka riterna, dels i vilken grad det som sker enbart är ett socialt skeende (ceremoni) eller om det faktiskt sker något (rit).

⁸ Det betyder inte att kroppen *är* helig, men man rör sig kring den som om den vore det. Se diskussion av Rappaport (1999:281ff) som menar att helighet framför allt är diskursiv. Se kap. 5 *Att bevara och rekonstruera kroppen* om kroppens laddning.

par att betrakta som riter. Svepning är ett exempel på en handling som vanligtvis inte är en rit. För begravningsentreprenörer är inte döda kroppar på samma sätt som för anhöriga "laddade", och därmed heliga. Om de anhöriga är närvarande under svepningen förändras dock karaktären, och liknar mer en visning fast med ett praktiskt moment, själva påklädningen.⁹

Meredith McGuire påpekar att valet av religionsdefinition handlar om att välja strategi för att studera ett fenomen, och inte om vilken definition som är "sann".¹⁰ Inom den sociologiska forskningen brukar man skilja mellan substantiella och funktionella religionsdefinitioner. Funktionella definitioner är ofta vidare än substantiella, vilket innebär att de kan även rymma företeelser som inte ses som religiösa i traditionell bemärkelse.¹¹ I den här studien används ett funktionellt perspektiv på religionen som är kopplat mer till människors beteende, än till deras trosföreställningar, vilket framgår av ritdefinitionen ovan.¹²

Begravningsriter

Det är viktigt att inte bara se på de fasta riterna som begravningen innebär, utan att även ta med andra riter. Renato Rosaldo har kritiserat andra forskare för att enbart studera riter med fasta gränser i tid och rum när de tolkar hur olika kulturer ser på döden. Dessa riter klargör inte hela sanningen om döden och säger framför allt inget om människors sorg, menar Rosaldo, och vill istället se begravningen som en del i en lång serie av formella och informella riter och vardagliga händelser.¹³ I linje med Rosaldo vill jag därför använda begreppet begravningsrit för alla riter som kan utföras i samband med ett dödsfall, och inte enbart för begravningen. Det är

⁹ Bland judar och muslimer följer svepningen ett fast ritual som utförs av företrädare för religionen. Se kap. 5 *I kistan* och kap. 6 *Muslimska och judiska begravningar*.

¹⁰ McGuire 1992:10.

¹¹ Gustafsson (2000b:12-25) har en utförlig diskussion om olika religionsdefinitioner.

¹² Den sociologiska diskussionen om synen på riter fortsätter i kapitel 8.

¹³ Rosaldo 1993:12ff. Inom psykologin har man de senaste åren uppmärksammat behovet av fortlöpande riter. Romanoff & Terenzio (1998), exempelvis, hävdar att det ofta inte räcker med en traditionell begravning om dödsfallet var oväntat eller våldsamt. Då behövs många riter, särskilt i ett senare skede, som hjälper människor att hitta nya sätt att förhålla sig till den avlidne och det liv som de anhöriga ska leva efter dödsfallet.

denna mångfald av riter som är intressant för den här studien. När någon dör kan flera begravningsriter utföras. De tillfällen som vanligtvis ges är:

- vid dödsbädden¹⁴
- i hemmet
- när man ser den avlidne (så kallad visning)
- i samband med transporter
- själaringning och tacksägelse
- vid vaka med öppen eller stängd kista
- vid begravningen (religiös eller borgerlig)
- vid samling efter ceremonin (minnesstund)
- vid gravsättning av urnan eller vid spridning av askan
- på arbetsplatser eller vid föreningsmöten (tyst minut)

Vid inget tillfälle är en rit obligatorisk. Det enda som i lag är föreskrivet är att kroppen måste gravsättas, dock inte nödvändigtvis i de anhörigas närvaro.¹⁵ Inte heller kan handlingarna vid de olika tillfällena alltid betraktas som riter. Exempelvis kan samlingen efter begravningen, vanligen kallad minnesstund, ibland innebära förtäring under vardagligt samtal, oftast utförs emellertid rituella moment, såsom psalmsång och bön.¹⁶ Att många tillfällen för riter ges, innebär inte att det sker en rit varje gång. Inte heller deltar de anhöriga vid varje tillfälle. Många är bara med vid dödsbädden, vid begravningen och på minnesstunden, och besöker sedan graven kanske ett par gånger per år. Det här varierar givetvis beroende på vilken relation man haft till den avlidne, lokala traditioner, val av gravform och det egna ställningstagandet till hur mycket man vill engagera sig.

Oavsett om man utför en rit eller ej, har det ofta slagit mig i möten med anhöriga såväl under fältstudierna som när jag arbetat som präst, att det finns många tillfällen vid sidan av begravningen som är viktiga för de anhöriga. Att avskedet vid dödsbädden har en

¹⁴ Det kan vara både före och efter dödens inträffande. Såväl Ariès (1978) som Bringéus (1994:11) har beskrivit hur viktigt det var i det förmoderna samhället att ”dö rätt”, med allt vad det innebar av att ha gjort upp ekonomiska förhållanden, bett om förlåtelse och tagit emot nattvarden. Redan innan någon dog inleddes avskedsceremonierna.

¹⁵ SFS 1990:1144, 5 kap. 10 §.

¹⁶ Gustafsson 2001:120.

stor betydelse märks inte minst på de kommentarer anhöriga ofta ger om denna stund. De berättar om hur personalen klätt den avlidne, och att ljus och blommor placerats i rummet. Oftast har detta varit en mycket positiv erfarenhet. De riter som sker privat i hemmet vet vi inte särskilt mycket om. Vid en minnesstund i ett hem där jag var med som gäst, hade ett foto på den avlidna ställts i fåtöljen där hon brukade sitta. På så sätt var hon närvarande vid minnesstunden, menade maken, samtidigt som placeringen av fotot innebar att ingen annan tog hennes plats.

Den här studien rör dock inte begravningsriter generellt, utan de riter där begravningsentreprenören har en roll. De rittillfällen som tas upp begränsas därmed till när begravningsentreprenören hämtar den döda kroppen, visning av den avlidne för de närstående, transporter till bisättnings- och begravningslokal, begravning, minnesstund, samt urnsättning (gravsättning av urnan) eller spridning av askan (i vatten eller över land).¹⁷

Utsjungning, bisättning och utfärdsbön

De riter som föregår begravningen och där den döda kroppen är närvarande, synlig eller i stängd kista, benämns vanligtvis utfärdsbön, bisättning, utsjungning och visning. Då orden ofta används synonymt, är det inte sällan oklart vad man menar. Jag använder dem på följande sätt:

- Utfärdsbön är en rit i samband med att en avliden ska lämna hemmet alternativt vårdsalen. Den avlidne kan ligga i sängen, på bår eller i en kista. Målet för transporten är vanligtvis bårhuset. Riten kan ledas av präst, diakon, begravningsentreprenör eller annan person.

¹⁷ En pilotstudie gjord av Curt Dahlgren och Jan Hermansson på Teologiska institutionen vid Lunds Universitet visar att vid askspridning skapas nya riter av de anhöriga som deltar. Särskilt tydligt var nyskapandet när inte någon präst eller begravningsentreprenör var närvarande, eftersom de tenderade att styra såväl över händelsens struktur som innehåll. När präst eller begravningsentreprenör deltog, strödde de askan och läste en vers eller bad en bön. Detta visar på den möjlighet begravningsentreprenörer har att påverka riter. Ur detta perspektiv vore det givetvis intressant att ha undersökt riter vid askspridning mer även i denna studie. Möjlighet till detta gavs dock inte under de perioder jag var på fältstudier, varför askspridning inte närmare kommer att belysas här.

- Bisättning reserverar jag för transporten från bårhuset eller hemmet till bisättningslokalen, vanligtvis belägen vid det kapell eller den kyrka där begravningen ska hållas, samt överlämnandet av kistan med den avlidne till huvudmannen för begravningsverksamheten. I samband med bisättningen kan det förekomma riter, som då inkluderas i begreppet. Oftast har en begravningsentreprenör ansvaret för dessa. Utsjungning kan sägas vara en utvidgad bisättning.
- Utsjungning är en rit kopplad till hemmet med den avlidne i kista, och innebär samtidigt en transport vidare, vanligtvis till en bisättningslokal. Utsjungningen har traditionella drag där följande moment kan, men inte måste, ingå: fler än den allra närmsta familjen är samlade, andakten leds av präst, förtäring erbjuds, och transporten av den avlidne sker i form av en procession.
- Visning är när de anhöriga ser den avlidne, vanligtvis liggande i en kista, några dagar efter dödsfallet. Oftast äger visningar rum på bårhus eller i bisättningslokaler. Visningen sker inte i samband med transporter där de anhöriga är närvarande, utan mötet med den avlidne står i fokus.

Utsjungningen har sin bakgrund som en del av händelserna under själva begravningsdagen i det agrara samhället. Man samlades på morgonen i hemmet före högmässan, där det serverades rikligt med mat och dryck. En andakt med psalmsång, bibelord och bön hölls, innan man i procession bar eller körde kistan till kyrkan för begravningen.¹⁸

Idag är oftast inte utsjungningen tidsmässigt sammankopplad med begravningsgudstjänsten, utan en rit i sig. Valter berättade om en utsjungning som ägde rum veckan innan jag var hos honom, en händelse som han inte betraktade som ovanlig på landsbygden.

Vi åkte härifrån med anhöriga och kistan till barndomshemmet i en liten by och så sjöng vi ut. Prästen var med och vi ställde ut kistan på gårdstunet där pojkar hade gjort en granrisbädd. Och så fikade man, kaffe och mycket kakor och bullar och tårta, och så går man ut på

¹⁸ Hagberg (1937:310-318) skildrar detta utförligt.

gårdstunet då och prästen läser några böner och känner ofta den döde och utvecklar personliga tankar och så sjunger man en eller två psalmer. Sen lastar man då och så åker vi upp till ett bårhus där man ställer in, i väntan då på begravningsdagen.

Trots att den avlidne inte hade dött i hemmet, konstruerades en sådan död, då man åkte till barndomshemmet med kistan, och där hade såväl en religiös ceremoni som en måltid. När Valter hade berättat om utsjungningen, frågade jag honom hur det är i staden där han också arbetar.

Jo. Vi har på ett arbetsår /.../ en handfull gånger där man då på det gamla viset i alla fall vill att vi åker förbi hemmet och har en tyst minut. Mitt inne i centrum ställer man ju inte ut kistan. Men vi kan stanna med bilen och ha en så kallad tyst minut där vi stannar hela följet och processionen och så sitter vi i en meditation då den tysta minuten. Sen åker vi.

Här hade utsjungningen, eller snarare bisättningen, kvar traditionella drag med procession och andakt ledd av präst, men hade anpassats till moderna förhållanden. Kistan fick stanna kvar i bilen.

På andra orter är prästen sällan med, medan processionen lever kvar. Christina berättar att detta är vanligt i hennes trakter. Man ska följa kistan till bisättningslokalen. Det centrala i riterna är själva transporten, medan det inte med nödvändighet ingår att se den avlidne. Ibland är kistan stängd hela tiden. Om dödsfallet inträffat flera mil bort, exempelvis på sjukhuset eller något vårdhem, lever traditionen kvar i modifierad form. Då möter de anhöriga upp vid vägkorsningen två mil bort och kör efter begravningsbilen den sista biten hem till byn. Generellt sett i Sverige är utsjungningar och bisättningar där familjen följer transporten ovanliga. Samtidigt visar de här exemplen att de ännu förekommer i vissa trakter, och är där en del av begravningskulturen.

Utfärdsbön är en rit på den plats där dödsfallet ägt rum. På sjukhusen tillkallar man ibland sjukhusprästen om de anhöriga särskilt ber om en andakt. Andra gånger är det inte så formaliserat. Flera begravningsentreprenörer berättar att det händer att någon anhörig ber dem läsa något innan de bär iväg den avlidne. De brukar då läsa en psalm eller *Fader vår*. Utöver detta äger privata riter rum, utan

att en präst eller begravningsentreprenör är närvarande. Dessa vet vi inte omfattningen av, men jag har själv bevittnat det vid anhörigas död. Spontant har bland annat *Gud som haver betts*, såväl vid dödsögonblicket som vid avskedet senare.

I Göran Gustafssons undersökning uppgav en fjärdedel av prästerna att det förekommit någon form av andakt före begravningen. Hälften av andakterna hade letts av en präst och femton procent av begravningsentreprenören. I de två nordligaste stiftet var andakter vanligare än söderut.¹⁹ Det är troligt att andakter ägt rum utan att man berättat det för prästen. Andakter är dessutom en tämligen svårdefinierad företeelse. Kan psalläsning utgöra en andakt, eller måste den även innehålla bön? Om man bara läser de psalmverser som ”inte är religiösa” – ett uttryck som en del begravningsentreprenörer använder – är det då en andakt?

Syftet här är inte att formalisera det rituella beteendet till enbart andakter och Gustafssons fråga har därför en begränsning som gör resultatet osäkert i det här sammanhanget. Till skillnad från prästernas uppgift att de var med vid hälften av de andakter som ägde rum, så de begravningsentreprenörer jag intervjuade att en präst var med vid ungefär en av tio visningar, andra nämnde en något högre andel. Att det skulle röra sig om hälften av tillfällena, var dock ingen i närheten av. Detta kan bero på den skillnad som präster gör mellan andakter och visningar, eller på att de inte känner till vad som skett vid visningen.²⁰

Att se den avlidne

Visningar handlar om att se den avlidne i kistan, och utifrån redovisningen ovan kan jag konstatera att detta är ett tillfälle när begravningsentreprenören har möjlighet att utforma en rit utan att en präst är närvarande. Vid visningar finns det en rad frågor att ställa om begravningsentreprenörens agerande: Vad vill man att de anhöriga ska få ut av stunden? Läser man något och i så fall vad och varför

¹⁹ Gustafsson 2001:76f. Frågan löd: ”Vet Du om det förekom någon andaktsstund (som utfärdsbön, vid bisättningen eller på annat sätt) före begravningen?” (2001:40).

²⁰ Gustafsson (2001:76) konstaterar att många präster, framför allt i tätbebyggda miljöer, inte kunde svara på frågan huruvida någon andakt ägt rum.

just det? Hur vill man att de anhöriga ska möta den döda kroppen? Har man någon "rekvisita" till sin hjälp? Med dessa frågor har jag nalkats berättelser om visningar från intervjuerna och fältobservationerna. Någon generalisering av vilka sederna är kan förstås inte göras utifrån den här studien, utan vad materialet visar är något av den mångfald som finns.

Det verkar vara så att visningen idag inte har någon given form. Mitt intryck från fältstudierna är att även om de anhöriga har möjlighet att framföra önskemål om hur visningen ska gå till, saknas kunskap och erfarenheter.²¹ Sålunda blir begravningsentreprenörens agerande avgörande för hur visningen utformas.

Glennys Howarth visar i sin studie hur de engelska entreprenörerna utformar begravningsprocessionen till kyrkan som ett drama och att detta är en del av deras yrkesprofessionalitet – och yrkesstolthet.²² I Sverige förekommer processioner ytterst sällan och kan därför inte tjäna samma syfte. Emellertid kan visningar få en liknande funktion. Begravningsentreprenörerna har stora möjligheter att sätta ramar för vad som sker, bidra med rekvisita och bestämma manus. Jämförelsen med processionerna i England haltar dock något, eftersom visningar till skillnad från processioner inte är offentliga. Visningar kan inte på samma sätt framhålla begravningsentreprenörens yrkesprofessionalitet gentemot en större skara människor, däremot i relation till de anhöriga.

Genom den frihet begravningsentreprenörer har att själva påverka innehållet, demonstrerar visningarna hur begravningsentreprenörer tolkar människors behov av riter och hur de anser att dessa riter bör utformas. Jag hävdar alltså att begravningsentreprenören i första hand agerar vid visningen på det sätt han eller hon tolkar att andra vill att han eller hon ska göra, och inte såsom begravningsentreprenören skulle göra om han eller hon själv var sörjande. Men det går självklart inte att separera det egna jaget från det man gör. Det

²¹ Detta gäller generellt för det som planeras vid besöket på begravningsbyrån (se kap. 6). Att visningen är en privat rit som hålls inom familjen, bidrar givetvis till att erfarenheterna av vad den innebär är begränsade

²² Howarth (1996:171-194). I analysen av visningarna ser Howarth dem som en möjlighet för begravningsentreprenörerna att visa sin professionalitet genom en väl utförd balsamering och presentation av kroppen (:136-139). Det viktigaste arbetet utförs då före själva visningen och inte under den, vilket hindrar en jämförelse med visningar i Sverige.

finns till exempel tendenser i materialet att de begravningsentreprenörer som är kyrkligt aktiva eller betraktar sig som troende oftare uppger att de läser psalmer eller böner vid visningar, än de som intar en relativt passiv hållning till kyrkan eller tron.²³ Jag ser inte detta som att de aktivt troende begravningsentreprenörerna vill föra ut ett kristet budskap, utan som deras tolkning av vad andra vill ha. De kan till exempel hävda att anhöriga inte störs av att Gud nämns i sammanhanget. På samma gång är det tydligt att begravningsentreprenörernas egen tro inte är avgörande för om det ska förekomma andakt, bön, psalmläsning eller psalmsång.

Men jag vill säga det, att jag tänkte på det här med andakter. Man måste ändå se oss som en... Det vi gör, vi är alltså rådgivare och vägledare åt de här människorna. De köper varor och tjänster och andakten är ju en del av arbetstiden. Så man måste se det som att den andakt vi håller är någonting som de betalar för, inte att jag av eget intresse vill sprida ett budskap. För det vill prästen, han ser ju ett tillfälle att sprida ett budskap och ge tröst. Och visst, om jag kan ge det så är det ju ännu bättre, men jag gör det ju för att de vill och inte för att jag tycker det är jätteviktigt (Tomas).

Visningar är mycket olika. Det enda gemensamma är att man ser den avlidne i kistan.²⁴ Oftast äger visningen rum någon dag före begravningen, men kan också ske så sent som en kvart före aktens början. I en del fall är visning en stund före begravningen ett alternativ till en öppen kista under själva akten. Man vill ge möjlighet

²³ När jag inledde studien hade jag tänkt analysera begravningsentreprenörernas trosföreställningars kring Gud och ett liv efter döden. Inte oväntat finns det en stor variation bland de intervjuade, från dem som bekänner sig som aktiva kristna till dem som inte tillhör något samfund alls. De allra flesta är medlemmar i Svenska kyrkan, men inte aktiva. Jag har från olika håll mött en föreställning om att begravningsentreprenörer är mer religiöst aktiva än svensken i gemen. Denna undersökning ger inga sådana indikationer, samtidigt som jag vill betona att det inte är möjligt att generalisera resultatet från intervjupersonerna till hela gruppen begravningsentreprenörer i Sverige. Efterhand förändrades mitt intresse, och jag släppte frågan om trosföreställningar, för att fokusera analysen på de tolkningar av religionens roll för de sörjande som begravningsentreprenörerna gör.

²⁴ Jag talar om visningar enbart vid dessa tillfällen. I bisättningsexemplet från Christina ovan är det inte självklart att kistan är öppen, utan de anhöriga kan följa kistan på vägen och sen ta farväl av den avlidne i en stängd kista, vilket visar att det inte krävs att man ser den avlidne när man tar avsked. Detta betecknar jag hellre bisättning än visning, såsom Christina själv gjorde, eftersom åtföljandet av kistan är det viktigaste, och inte att se.

för dem som vill se den avlidne att göra det, men ändå visa respekt för dem som inte vill.

Det finns vid en visning många praktiska detaljer som kan arrangeras på olika sätt. Ska kistan vara öppen när anhöriga kommer in eller inte? Ska den lilla vita duken täcka den avlidnes ansikte eller inte? Ska begravningsentreprenören lägga blommor i kistan, och i så fall var? Ska psalmer sjungas? Ska böner och välsignelsen läsas? Allt detta, och mer därtill, är ställningstaganden som entreprenörerna måste göra. Mycket varierar förstås beroende på de anhörigas önskemål, men jag hävdar ändå att grundhållningen hos entreprenörerna skiljer sig åt och detta kommer tydligt fram när de anhöriga inte har några önskemål.

Tre visningar

Tre berättelser om visningar ska få vara exempel på olika sätt att leda visningar, men också på tankar som kan finnas om vad ritens ska ha för funktion för de anhöriga. Först berättar Olof om hur det går till när han har en ”vanlig” visning, även om han själv tvekade inför ordet vanlig.

...en vanlig visning kan gå till på det viset att jag träffar folk uppe i huvudentrén på sjukhuset för att här hittar man inte till kapellet, oftast. Sjukhusen är stora och bråtiga, och arkitekterna ritar in begravningskapellen någonstans där ingen människa ska hitta dem. Upp till huvudentrén så möter jag i huvudentrén, så går vi ner till kapellet, och under tiden berättar jag hur den döde ser ut. Sen så är det något väntrum man får komma in i och då gör jag ärende in i kapellet igen så att de ska hinna vänja sig vid hur väntrummet ser ut, hänga av sig ytterkläder och såna saker.

Sen går vi in i kapellet och då har jag inte någon sådan här ansiktsduk över utan där ligger den döde, lite ljus tända runt omkring. Och så går vi in, och så är det då mera frågan om att de ska överhuvudtaget känna igen honom och vänja sig vid tanken att nu står vi här. Och så börjar det komma lite kommentarer då att ”vad blek han är...” eller ”tänk ändå att han ser så här bra ut...” När de kommentarerna börjar komma så känner jag att då har man börjat att komma (igenom den här vällen) vad det här är. För att i början så känner man sig bara rent slagsjuk.

Ibland är det någon kvar ute i väntrummet och då håller vi dörren öppen så att man har möjlighet att gå in och ut, och när jag ser att de är ledsna och det här är mycket upprörda känslor så brukar jag säga att det är inte ett dugg konstigt om ni vill ut lite grann utan vi håller dörren öppen. Vill ni gå ut och få lite frisk luft så är det bara att gå ut den vägen. Sen står vi ett tag och pratar om honom. Och så när jag känner att nu börjar det stilla sig lite grann. Man börjar titta sig omkring hur det ser ut i kapellet för övrigt och "åh vilken fin tavla här" och såna saker, då känner jag att då börjar det hela lugna sig lite.

Och när det har fått gå ytterligare lite tid så frågar jag om jag ska läsa någonting eller de vill vara ensamma. Och rätt ofta säger de att de gärna vill vara ensamma och då så visar jag för dem hur det är med locket och säger det att om ni nu känner att ni vill vara de sista som ser så lägg gärna på locket själva och det finns skruvar där det är bara att fästa med skruvarna. Är det ett sådant där lock som man fäller igen så: "Så här gör du för att stänga.". Och sen går jag ut.

Rätt så ofta så är man inne ett bra tag och sen hör jag hur man börjar prata och sen kommer det ett litet skratt. Någon berättar någonting. Så småningom så kommer man, då kan man ha varit där i två minuter, tjugo minuter eller vad det nu kan vara. Sen så när jag kommer tillbaka till kapellet så är det rätt ofta att de har lagt på locket för att på något vis vara de sista. Ibland så om jag är kvar så läser jag gärna någonting. Så att det känns som att nu börjar de vilja gå, så frågar jag om de vill lägga på locket och rätt ofta vill de göra det.

Jag frågar alltid om ansiktsduken, vilket är ganska intressant och de flesta människor reagerar mycket starkt mot den och undrar vad ska den vara till och varför ska man lägga en duk över ansiktet. Jag försöker förklara att det är en gammal tradition och det kanske var för att den döde skulle ha någon integritet när han låg ute i vedbon, eller vad det nu var för någonting, så den finns alltid med. Men den behövs inte. "Och jag, nej, jag tycker det skulle vara hemskt obehagligt att ha en duk över ansiktet,"[säger de anhöriga]. "Okej, då har vi det så." Det är ganska intressant. Det är en sådan här detalj som många hakar upp sig på. Jag skulle utan vidare kunna slopa den i sveputrustningen och ingen skulle fråga efter den tror jag.

Men då att man får gärna skruva till kistan ordentligt. Är det tre stycken som kommer så får de skruva en skruv var och såna saker, man gör en liten ritual av det, då känns det bra. Nu är det här klart.

Anna: Om du läser någonting, vad läser du då?

Rätt ofta så är det enklast att läsa ur psalmboken. Harry Martinsson har skrivit 202, "De blomster som på marken bor". En psalm som har

den fördelen att den blir inte religiös förrän de två sista raderna. Och är det någon som jag känner är fientligt inställd mot religion så läser jag inte de två sista raderna. Jag brukar inte så sällan läsa den här 304 [”Lär mig, du skog, att vissna glad”].

Jag ska återkomma till Olof, men först låta två andra begravningsentreprenörer berätta vad de gör. Boris brukar ha bisättningsstunderna, som han väljer att kalla dem, i gravkapellet tillsammans med sin fru, Gun. De följs alltid åt och deltar båda aktivt i stunden.

...det är så fina utrymmen där, det finns förrum och anhörigrum innan man kommer in i kapellet – och kapellet är väldigt fint. Inte så där att du kommer på kistan så fort du kommer innanför dörren utan du har ett bra, luftigt utrymme innan du kommer fram till kistan längst fram. Där är den alltid stängd. Under tiden sitter alltid jag och spelar lite dämpad musik, någon psalm eller så. Sedan formas den här utifrån hur vi känner. /.../

Den formas då så att när de har satt sig så föreslår vi att vi kanske ska sjunga ”Tryggare kan” eller någon annan psalm. Sen kan Gun läsa något och berätta hur det ser ut i kistan, hur den avlidne ser ut, försöka tala på deras [barnens] nivå, så att de vuxna får ha överseende. För det gäller ju att inte skrämma bort någon om de är spända, de måste ju kunna slappna av, och även våga sitta kvar när hon då så småningom säger:

”Nu när jag öppnar locket då börjar Boris spela lite dämpad musik och sen får ni då gå fram när ni känner att ni har ork och lust.”

Ibland kan det vara så att man inte hinner sjunga någonting utan de har bara siktet inställt rakt fram till kistan, står där några minuter och så går de ut. Så ytterligheten är ju väldigt... Medan andra kan ta en stol exempelvis om en gammal maka har dött och maken kommer och nästan inte orkar stå. Då kan vi ställa dit en stol invid kistan så kan han sitta där. Ibland vill de stanna själva så vi kan lämna dem medan de sitter kvar och vill ha tystnaden. Så att man ska inte fylla den här tiden, som vi har upplevt det. /.../

När de kommer fram till den öppna kistan då är det deras stund och då ser man ungefär när de är nöjda. Ofta kan det vara att vi stannar kvar och läser ”Gud som haver tillsammans”. Även vuxna människor.

Elisabeth tycker inte om ordet visning, utan använder uttrycket personligt avsked för den här stunden.

Jag går alltid in tillsammans med de anhöriga, förklarar lite grann, visar lite grann, talar om att de får ta på den döde, de får klappa, känna, titta och så här. Förklara varför det ser ut så och så kanske. Det finns stolar där inne, psalmböcker ligger där. Då kan man också, känner man det i den situationen då kan man liksom säga det. Sen går jag alltid ut därifrån. Lämnar dem ensamma. Då hör man ibland att det är alldeles tyst, ibland står de därinne och pratar. Det kan ju vara deras farväl. De vill ju säga det här själva utan att jag ska stå där och lyssna, det här svåra som jag aldrig hann säga förut, det kan jag ju säga nu. När ingen hör mig. Därför tror jag det är viktigt att de är ensamma därinne./.../

Jag kan läsa en dikt och jag kan läsa en psalmvers eller något sådant, men att stå och läsa böner det tycker jag tillhör prästens gebit. Det ska inte jag göra. Jag ska inte ta prästens roll, likaså ska han inte överta min roll. Jag tycker man ska veta vad man håller på med. Kan jag stå där och mässa då kan jag nästan ta över begravningen uppe i kapellet. Och det är inte min sida./.../

Anna: Men normalt sett när det är ett personligt avsked och de inte har bett dig, så läser du ingenting eller läser du en dikt?

Nej, jag läser oftast ingenting. Det där kan man nästan avgöra från gång till gång. Ibland har det hänt att de varit inne och haft sitt personliga avsked och kommit ut och jag känt på situationen att "ah, det ska vara något mer, det ska vara någonting". Det finns ju alltid psalmböcker och små diktböcker där. Då har jag sagt: "Vill du, ska vi gå in igen och läsa en dikt eller psalmvers?" Vill de det, då gör vi det. Jag kan också överlämna den till dem själva och säga att: "Här kan ni få med in och läsa."

Även om jag valt att använda ordet visning för den stund när man ser den avlidne, så kan man notera att Olof, Boris och Elisabeth väljer olika ord. Kanske är det inte en slump? För Olof handlar *visningen* till stor del om att tydliggöra döden. De anhöriga ska få se den avlidne sådan han eller hon är och gärna engagera sig praktiskt, till exempel genom att skruva fast locket. Men det är viktigt att få närma sig den avlidne långsamt. Dörren ska stå öppen ut, kistlocket vara av och den avlidne ligga synlig i kistan. Ansiktsduken ska vara av från början, och det är inte självklart att den läggs på när vis-

ningen är över.²⁵ När det gäller psalmer tycker Olof inte att det är främmande att läsa en psalm för...

...svensken är ju egentligen, tror jag, väldigt kyrklig, det är bara det att han inte vet om det. Det var ju Stendahl som sa det, så det är inte min idé men så tror jag att det är /.../ [så] jag läser ur psalmboken om det inte är så att jag vet att det ska vara en borgerlig begravning.

Olof berättar om visningar i sjukhusets lokaler, medan Boris *bisättningsstunder* framför allt äger rum i krematoriekapellet, vilket ger andra förutsättningar för utformningen. Men skillnaderna är betydligt större än så. Olof nämner att han brukar tända några ljus i rummet, medan Boris har betydligt mer rekvisita. Han spelar själv på orgeln och sjunger, medan hans fru leder riten. Till skillnad från Olof har Boris kistlocket stängt från början och öppnandet blir en del av riten. Här är inte bara synintrycken viktiga, utan helheten med musiken och eventuella gemensamma böner och psalmer. Flera traditionellt kristna inslag verkar användas frekvent.

Elisabeth har inget emot psalmläsning, men däremot tycker hon inte att hon ska leda böner. Hon kallar stunderna för *personliga avsked* och överlåter mycket av det rituella handlandet till de anhöriga, till exempel genom att hellre visa dem var psalmboken finns, än att själv läsa ur den. Stunden är de anhörigas avsked.

Jag är medveten om att det är känsligt att säga att begravningsentreprenörerna har olika syften eller intentioner, då alla menar att de anpassar sitt handlande efter de anhörigas önskemål och den situation som uppstår just där. Dessa berättelser visar dock att det finns klara skillnader, och detta blir särskilt tydligt då innehållet även avspeglas i hur man betecknar riten.

Riktigt så enkelt som att visning handlar om att se och få döden konkretiserad för sig, bisättningsstund om en andakt och personligt avsked om att anhöriga själva tar farväl och agerar, är det dock inte generellt sett. En del begravningsentreprenörer ogillar just ordet visning. Anders jämför det med ordet lik, som han inte heller gillar.

²⁵ Valter har ett uttryck för när den avlidne har ansiktsduken på när de anhöriga kommer in och duken tas bort i deras närvaro, ett sätt som han inte tycker om. Han kallar dem "olé-visningar", eftersom det för tankarna till tjurfäktarna med sina mantlar. Andra begravningsentreprenörer har inte på samma sätt reflekterat över ansiktsduken.

”Det är ingen respekt i lik. Det ordet använder jag inte.” Han använder hellre ordet bisättning än visning. Eva tycker inte heller om ordet, med motiveringen att det förstärker känslan av att den avlidne inte är de anhörigas, utan begravningsentreprenörens eller sjukhusets. *”De visar oss”* (det vill säga begravningsentreprenören visar de anhöriga). Det gör döden skrämmande, tycker Eva. Men något annat bra ord har hon inte hittat. Andra begravningsentreprenörer tycker däremot att visning är ett bra och korrekt ord för vad man gör. *”[Jag använder] uttrycket visning, för det är det sanna, det riktiga uttrycket, det är det som sker, det är det vi ska göra. Vi ska visa den döde för någon eller några”* (Valter).

Som nämnts ovan finns en begreppsförvirring kring de här orden. I Kyrkohandboken (1986) används bisättning för en andaktsstund före begravningsgudstjänsten, och biskoparna motsätter sig användningen av ordet visning. I ett biskopsbrev skriver de:

Vid samtalet bör man komma överens om eventuell bisättning. Enklast är väl att kalla denna för andakt i gravkapellet; därigenom kan man kanske få bort den besvärliga beteckningen ’visning’.²⁶

Oavsett val av ord är förskjutningen mot det intima och personliga den största förändringen av den här stunden. Det är i de allra flesta fall en stund för de närmast anhöriga och inte för en större skara av släkt, vänner och bekanta. Visningen ter sig i detta perspektiv fjärran från den tid då man skulle ”stå lik” i hemmet. ”När så den döde var svept och lagd i kistan, skulle alla dit för att se liket. Hela byn, även små barn, skulle dit, särskilt om det var ett ungt lik”, berättar Hagberg.²⁷ Inte heller har den mycket gemensamt med utsjunkningen, som Valter berättade om, med kaffe och kakor hemma på gården.

Här ska dock tilläggas att förtäring förekommer i samband med visningar i vissa invandrargrupper. Dessa visningar kan ha en tämligen offentlig karaktär, med många deltagare. Under fältstudierna har jag vid ett par tillfällen varit med om när ortodoxa trosbekännare kommit till bårhusens visningslokaler med matkorgar som

²⁶ Biskopsmötet 1988:20.

²⁷ Hagberg 1937:227.

dukats upp.²⁸ Dessa lokaler är sällan tänkta för fler än ett fåtal personer och trängseln kan bli stor när 40-50 personer samlas.

När det inte blir som man tänkt sig

I intervjuberättelserna ovan var det ideala situationer som målades upp. Det var så begravningsentreprenörerna ville att en visning skulle gå till, och ur det perspektivet har jag också velat granska dem. Men det är inte alltid det blir som man har tänkt sig.

En kvart innan kommer vi till sjukhuset. Kistan är framtagen och vi rullar in den i visningsrummet. Där möts vi av två systrar till den avlidna som redan satt sig inne i rummet. Fler släktingar väntas. Nils säger till systrarna att ”vi brukar samlas utanför i hallen” i hopp om att de ska gå ut. I hallen finns en soffgrupp där de kan vänta. Det gör de inte.

Redan här blir det inte som Nils har tänkt sig. Han tändar stearinljusen i rummet, men öppnar inte kistan som han brukar, eftersom han vill invänta de andra. De kommer strax efter. Två barn och två barnbarn, ungefär tre och sex år gamla är med förutom maken. Systrarna sitter fortfarande kvar i visningsrummet.

Kanske är det systrarnas beteende som gör att Nils ställer den i mitt tycke märkliga frågan: ”Hur ska ni göra med barnen?” Varpå han förklarar att dörren till visningsrummet kommer att stå öppen så man kan röra sig in och ut. Men själva frågan innebär att barnens närvaro vid kistan inte är självklar. Föräldrarna svarar att barnen ska vara med, men en tveksamhet som inte märktes tidigare infinner sig, inte minst hos sexåringen.

Så går alla in, sexåringen bakom mamman. Nils lyfter av locket på kistan och tar snabbt bort ansiktsduken. Systrarna står närmast kistan, om än på en halvmeters avstånd. Under hela visningen är någon av dem kvar. Sexåringen går genast ut igen. De andra vuxna rör sig in och ut mellan hallen och visningsrummet. Ingen rör den avlidne eller själva kistan. Någon gemensam samling kring kistan blir det inte heller. Efter en kvart går alla.

Efteråt kommenterar Nils att det blev ingen bra visning. Framför allt tog systrarna alldeles för stor plats. Men det är känsligt att säga till allt

²⁸ Det är inte säkert att det var trostillhörigheten som avgjorde hur visningarna gick till, utformningen kan härröra från kulturella, etniska eller regionala traditioner. Dessa släkter tillhörde dock ortodoxa kyrkor.

för skarpt, tycker han. I efterhand konstaterar han att han borde ha gjort det i alla fall (fältberättelse).

Även för en erfaren begravningsentreprenör som Nils, så kan saker ske som man inte riktigt styr över eller som rubbar ens tankar. Nils tyckte att systerarna störde makens och döttrarnas avsked, vilket påverkade honom, och hans fråga om barnen var mer tänkt att visa på att barnen kan gå ut och in genom visningsrummet, att rörelser är tillåtna.

Det sätt Nils brukar ta emot anhöriga på, berättar han för mig, är annorlunda. Han samlar de anhöriga vid soffgruppen, berättar vad som ska ske och följer sen med dem till den öppna kistan som står lite snett i rummet för att man ska få ett bra första intryck. Ansiktsduken brukar han ha tagit av innan. Nu blev denna ordning inte möjlig för att systerarna hade placerat sig i visningsrummet.

Det går ändå inte att säga att visningen var misslyckad, eftersom vi inte vet hur de anhöriga upplevde den. Men det blev inte som Nils hade tänkt sig.

Vems område?

Visningar sker, som sagt, oftast utan närvaro av en präst. Även om det inte finns några hinder för att begravningsentreprenörerna leder andakter, är detta inte helt okomplicerat i relation till prästerna.²⁹ Boris och hans fru är medvetna om att den utformning de har för visningar kan vara konfliktladdad.

Vi har inte fått någon påbackning efteråt. Däremot har vi varit med om någon gång där de sagt: "det här var ju så bra, måste man ha en begravningsgudstjänst?" När jag lyser frid där. Då är det viktigt att man inte missuppfattar det så att vi på något sätt är ute efter att ta över, för vi har väl också mött ett ifrågasättande... [av] dem som inte är med, inte vet hur det här utformas (Boris).

För många begravningsentreprenörer verkar det gå en gräns för vad som är prästens uppgift vid välsignelsen. De leder bön, oftast *Fader*

²⁹ I Kyrkoordningen 1999, 24 kap. 5 §, står att utfärdsbön, bisättning och gravsättning utan anslutning till begravningsgudstjänst kan ledas av någon som inte är präst.

vår och sjunger psalmer, men läser däremot inte välsignelsen. Lite annorlunda är det om man får en direkt fråga av de anhöriga.

Det var en tant en gång som sa: "Ska du inte läsa välsignelsen?" Då blev jag väldigt, jag fick en svår situation som jag snabbt måste besluta mig om, och jag sa: "Nej jag gör inte det." Jag sa att "eftersom jag inte är präst så läser jag inte välsignelsen." Och hon köpte det direkt. "Ja, men visst!" Så läste hon välsignelsen själv (Tomas).

Välsignelsen brukar jag inte läsa, för jag känner att det ska jag inte göra, tills en gammal tant kom och frågade när allting var klart: "ska du ändå inte välsigna oss?" Ja, då gjorde jag det. Och då gick det bra kanske (Ulf).

Något formellt hinder från kyrkans sida finns inte om man läser välsignelsen med orden "Herren välsigne oss". Samtidigt finns det en skillnad mellan om prästen eller begravningsentreprenören leder andakten som man inte får glömma bort och som Tomas uttryckte ovan.³⁰ Entreprenören leder en andakt för att de anhöriga vill det, oavsett om han eller hon själv är troende. Det är en del av servicen gentemot de anhöriga. Prästen däremot representerar kyrkan och har som uppgift att förmedla hopp och tröst genom andakten. Han eller hon förväntas (förmodligen) tro på det som bibeltexter, psalmer och böner uttrycker.

Det finns dock de begravningsentreprenörer som inte alls vill komma i närheten av prästens område. Jan varken läser eller säger någonting och det är ett mycket medvetet val. Han vill inte riskera att bli anklagad av kyrkan för att ta prästernas uppgift. När Jan började i branschen höll han andakter, men i samband med att en annan byrå kritiserades av kyrkan ändrade han sig:

...då sa jag: 'Från och med nu ska prästerna få leva under samma betingelser som oss.' Så vill de ha en bisättning där de vill ha att man ska läsa och sjunga, då ska prästen vara med.

³⁰ Se Att se den avlidne.

Urnsättning

Markus parkerar bilen en liten bit från gravplatsen. Han går ut och kontrollerar att graven är grävd. Det är en kvart kvar tills de anhöriga ska komma och han sätter sig i bilen igen.

Nu ser vi dem komma, fyra män. Markus tar en psalmbok och går fram och hälsar. Han frågar om någon vill sänka urnan. Ingen vill. ”Ska jag läsa något?” undrar Markus. Jo, det vill de. Han nickar åt mig, och jag kommer fram med urnan. Markus ber sällskapet komma närmare så att vi samlas kring själva graven. Han läser ”Jordens Gud, stjärnornas Herre” (Sv.Ps. 626). Sedan sänker han urnan och avslutar med en kort minnesvers. Innan vi går därifrån säger Markus till de anhöriga att de kan stanna en stund om de vill (fältberättelse).

Medan begravningsentreprenörerna är med på nästan alla visningar,³¹ varierar det huruvida de är med vid urnsättningar. ”*Aldrig*” svarar någon, ”*till 90%*” en annan. Här kan inte sällan församlingarnas policy spela in. I vissa församlingar är nästan alltid prästen med, i andra åligger det kyrkvaktmästaren eller kyrkogårdspersonalen, medan åter andra låter begravningsentreprenören sköta urnsättningen om inte de anhöriga specifikt vill ha med en präst. Generellt sett har prästers närvaro minskat vid urnsättningar.³²

Andelen kistbegravningar eller gravsättningar i minneslund påverkar mängden urnsättningar och därmed sannolikt hur stort intresset är från församlingens sida att medverka. Men det kan också handla om olika strategier och prioriteringar i församlingarna. Visas inget intresse från prästens sida, till exempel genom att specifikt nämna medverkan vid urnsättningen, eller att de anhöriga uttryckligen önskar prästens närvaro, är det lättare att bestämma en tid i enlighet med anhörigas önskan utan inblandning av fler personer.

³¹ Ibland sköter personal på bårhuset eller annan sjukvårdspersonal visningar. Likaså kan kyrkvaktmästare och/eller präst själva sköta en visning om kistan bisatts i eller vid kyrkan. Detta är dock relativt ovanligt.

³² Frågeformulär från Lunds kyrkohistoriska arkiv, så kallade LUKA-listor, visar att 1968 svarade 60 % av församlingarna att prästen i regel var med vid urnsättningar, 1974 var det 53 %, 1986 hade siffran sjunkit till 40 % och 1995 till 27 %. I 1995 års undersökning utmärker sig Strängnäs, Göteborg och Stockholm stift genom att under 7 % av prästerna i regel är med. I vilken utsträckning begravningsentreprenörer övertagit uppgiften eller den sköts av kyrkogårdspersonalen framkommer inte (*Kyrklig sed* 1968, 1974, 1986, 1995).

Urnsättningen är, som syns i berättelsen ovan, en kort rit där det viktigaste momentet är tydligt definierat, att sänka ner urnan i jorden. Detta kan ske under tystnad, men vanligtvis läser begravningsentreprenören någonting. Här, liksom vid visningarna, spelar entreprenörens egna tankar kring stunden en viktig roll.

Jag brukar fråga: ”Vill ni att jag ska läsa något?” Då säger 99% ”ja”. Men frågar jag ”Vill ni att jag ska läsa något eller ska det ske i stillhet?” Då säger alla ”i stillhet”, för det låter fint. Men jag tycker mer om det första, så det säger jag (fältberättelse).

Huruvida texterna har religiöst innehåll varierar från begravningsentreprenör till begravningsentreprenör. Att använda den vers som de anhöriga valt för dödsannonsern är ”*aldrig fel*”, som flera påpekade.

Ett sätt att utvidga riten är att till urnsättningen ta med de band från kransar och buketter som fanns vid begravningen. Så gör exempelvis Elisabeth, som när det gäller visningar överlåter mycket till de anhöriga. Till urnsättningen gör byrån en krans som de lägger runt urngraven och sätter på alla kort och band från begravningen. Urnan dekoreras med en blomma och sedan läser man en dikt eller psalmvers.

I ett utskick från förbundskonsulenten pekar man på att vissa anhöriga efterfrågar ett omhändertagande av banden, medan andra vill att de ska sitta kvar på kransarna. Tjänsten att ta hand om banden bör erbjudas de anhöriga, menar han, för det är ”[e]tt enkelt och billigt sätt att höja kvalitén på begravningsuppdraget”.³³

Erik fäster alltid ett par blommor på urnan, helst av samma sort och färg som i kistdekorationen. Det är stor skillnad mot en ”naken” urna, menar han, blommor ”*skapar lite mer känsla*”. Erik håller gärna en liten ceremoni vid urnsättningen, med bibelcitat, psalm eller dikt och ett litet minnestal. Han lyser frid över graven, till exempel med orden ”*Ja, så lyser vi frid över mamma Ingas livsgärning. Hennes minne fylls av kärlek och omtanke. Låt friden vara oändlig såsom havet.*”

³³ Hänt i månaden november 2000. Vad som är kvalitet i sammanhanget kan givetvis diskuteras. Vad gäller spridningen av denna sed, bedömer jag den inte som allmän, även om jag hört den beskrivas från olika håll.

På begravningsgudstjänsten

Visningar och urnsättningar är båda riter där begravningsentreprenören kan vara ansvarig. Annorlunda är det vid begravningsgudstjänster, där entreprenören under själva riten har en relativt undanskymd roll. I stora delar av landet är det idag en självklarhet att entreprenören är med vid begravningsgudstjänsten. Det finns dock undantag, inte minst i den norrländska glesbygden där präst, vaktmästare och de anhöriga sköter det som begravningsentreprenören annars gör.

Den person från begravningsbyrån som är med vid gudstjänsten kallas ibland för representant, medan andra hellre talar om ”värdskap vid begravning”. Beroende på den arbetsdelning begravningsbyrån har, kan det vara samma person som tagit emot de anhöriga på kontoret eller en person vars främsta arbetsuppgift är just detta.³⁴ De lokala traditionerna, liksom begravningsbyråns syn på uppdraget, gör att uppgifterna skiljer sig en hel del åt.

En dag följer jag med Ola till kapellet i den stora staden. Han kommer dit en timme innan begravningen ska börja, vilket är byråns policy. Ola går till den vagn där blomsterkransarna och buketterna finns. På blommorna sitter två papper, ett mindre kort som får sitta kvar och en större beställningslapp som Ola samlar in. Han sätter sig i det rum som bland kapellets arbetsutrymmen tilldelats stadens begravningsbyråer. Datorn används för att skriva ut namnen på dem som skänkt blommor. Blomsterförteckningen sätter han in i ett minnesalbum som begravningsbyrån ger varje dödsbo.

Vaktmästaren har rullat in kistan när Ola kommer för att lägga ut blommorna, nio buketter och en krans. Ola har sitt eget sätt att dekorera. Han tycker om att göra dem som ett V. Olika begravningsentreprenörer dekorerar på olika sätt, några föredrar att blommorna pekar inåt, andra att de pekar utåt eller rakt fram. Hur man placerar dem kring ljusen är också olika. Ola har lätt för att känna igen sina kollegors sätt att dekorera blommor.

De anhöriga har kommit, men visats in i ett väntrum av vaktmästaren. Tio minuter innan begravningen ska börja går Ola ut och pratar med dem och undrar om de har några frågor. Det finns en viss oro,

³⁴ Se diskussion om arbetsdelning i Bremborg 2002.

eftersom en person inte har kommit. Ola har med sig agendor som ska delas ut. Vaktmästaren hjälper till med detta när de anhöriga går in och sätter sig. När begravningen börjat, försvinner såväl vaktmästare som Ola ut genom den bakre dörren och överlämnar ansvaret till prästen.

Under själva begravningsakten är Ola i begravningsbyråernas rum. Där är även representanter från en konkurrerande byrå och en vaktmästare. Ett livligt samtal om hur man får igång ett dataspel bryter ut. Med jämna mellanrum slås högtalaren på så att man hör hur långt man kommit i gudstjänsten.

Under tredje psalmen går Ola tillbaka in i kapellet. När psalmen är slut går han fram, bugar inför kistan, lyfter undan kransen som står vid fotändan och bjuder de anhöriga att gå fram. Han ställer sig sen vid sidan. När alla varit framme flyttar han tillbaka kransen, bugar och träder tillbaka mot utgången.

När de anhöriga några minuter senare är på väg ut, kommer nästa sällskap och vill in i kapellet. De visas snabbt in i väntrummet, så att de inte alltför uppenbart ska krocka med dem som är på väg ut ur kapellet. Ola överlämnar minnesalbumet till en av de anhöriga. En annan anhörig fotograferar kistan och blommorna. Hon tittar lite på blommorna, men vill komma tillbaka senare när de lagts ut på kransgården utanför kapellet.

Att anhöriga stannar kvar efter begravningsakten är inte populärt bland vaktmästare och begravningsentreprenörer, nu börjar det nämligen bli bråttom. Det är mindre än en kvart till nästa begravning ska börja. Så fort de anhöriga kommer ut genom dörrarna stängs de. Vaktmästaren hastar ut med kistan på den rullande katafalkvagnen genom dörren som leder in till kapellets "bakre regioner". Utanför väntar den andra kistan som snabbt rullas in. Den konkurrerande byrån kommer med såväl en tom blomstervagn som en med blommorna på till nästa begravning. Nu är det inte konkurrens som gäller utan man hjälps åt. Upp med de gamla blommorna och ner på golvet med de nya. Den ansvarige representanten kontrollerar så att han är nöjd med dekoreringen.

Ola kör ut "sina" blommor till kransgården. Även här syns spår av vem som har lagt ut blommorna. Var och en har sin smak vad gäller hur de ligger snyggast, och kanske spelar det inte någon roll för en del. Ola är i varje fall noga med hur de ligger, vilka färger som kan kombineras, och storleken avgör var de ska ligga. Är det riktigt många buketter brukar han lägga dem som ett hjärta med kistdekorationen i mitten. När vi kommer in har vaktmästaren kört ner kistan till kylrummet i väntan på kremeringen.

Någon månad senare är jag med Krister på ett kapell i en mindre stad. Han brukar vara där en dryg halvtimme innan begravningen börjar. På vägen för han förbi församlingshemmet, där minnesstunden ska vara, och lämnade in de telegram som kommit under veckan. Telegrammen talar om vem som skänkt pengar till vilken fond, och byrån förmedlar dessa från vänner, släkt och bekanta. Själv ska Krister inte vara med på minnesstunden, men prästen eller någon annan kommer att läsa upp telegrammen. Prästen har också lovat att spela piano till psalmsången och Krister ser till att det är framtaget.

I kapellet är det mesta klart. Redan tidigt på morgonen har vaktmästaren satt in kistan i kapellet. Begravningen är den enda denna dag. Blomsterhandlaren har varit där och lagt decorationen på kistan och de tolv handbuketterna på de första bänkarna till höger. Krister kontrollerar att det är rätt kista och konstaterar att antalet handbuketter stämmer med beställningen. Det finns inga kransar eller buketter runt kistan.

De anhöriga kommer en halvtimme innan. De väntar utanför själva kapellet i den stora entréhallen med kapphall, toaletter och tre soffgrupper. Krister frågar om de har några frågor. Jo, dottern är orolig för att hennes son inte har kommit än, men tre minuter innan begravningen börjar dyker han upp.

Strax innan klockorna ringer går de anhöriga in i kapellet. Under begravningen sitter Krister längst bak. Han har ingen speciell funktion under akten. Han antecknar psalmerna, solosångerna och orgelmusiken, men något minnesalbum ska han inte skriva för det är inte beställt. Prästen visar fram de anhöriga vid avskedet.

Efteråt, när de anhöriga lämnat kapellet, tar Krister blomsterkortet från den bukett som las på kistan. Han kommer att skicka hem det till de anhöriga. Strax efter kommer kyrkogårdsarbetarna och hämtar kistan. Det är kistbegravning såsom i 90 % av fallen, men som brukligt är har man tagit avskedet i kapellet och inte vid graven (fältberättelser).

Jag har valt ta med dessa långa avsnitt från fältstudier för att visa på de skillnader som finns dels i begravningskulturer, dels i begravningsbyråernas arbete. Några skillnader vill jag särskilt lyfta fram.

Seden att hedra den avlidne och visa att man tänker på de anhöriga sker antingen via telegram eller blommor, något jag tidigare nämnt.³⁵ Hos Krister kan telegrammen sägas uttrycka samma sak som kransar och buketter där Ola arbetar. När man jämför Olas och Kristers arbete är det påtagligt hur stor roll blommorna spelar för

³⁵ Se kap. 4 *Telegram – en specialstudie* och kap. 6 *I receptionen*.

Ola. Han placerar blommorna kring kistan och sätter stor ära i att göra det vackert, där liksom på kransgården. Blomsterförteckningen skrivs före eller under begravningen, så att de anhöriga kan få med den direkt efter begravningen.

För Krister fyller telegrammen samma funktion. De skrivs ut vartefter de beställs, men ska på begravningsdagen överlämnas till de anhöriga i snyggt och samlat skick. Telegrammen ska kunna läsas upp vid minnesstunden, och det är därför mycket viktigt att de anhöriga får dem på begravningsdagen. Blommor förekommer däremot inte särskilt rikligt på begravningarna. Att där inte är mer än en kistdekoration är inte ovanligt. Utplaceringen av blommor sköter blomsterhandlaren och är alltså inte på samma sätt en viktig uppgift vid begravningen för Krister, såsom den är för Ola.

Närvaron under själva begravningsakten är ytterligare en sak som varierar betydligt. Ola tycker inte att han har någon meningsfull uppgift under själva akten, utan det är bättre att han exempelvis skriver ut blomsterförteckningen, om han inte hunnit göra det eller ringer och meddelar hur många som kommer på minnesstunden, räknat på antalet begravningsgäster.³⁶ Men även när han inte har något speciellt att göra, såsom denna gång, går han ut ur kapellet. Bara i undantagsfall sitter han med, exempelvis om ingen annan är närvarande förutom prästen.

Trots att han är frånvarande större delen av gudstjänsten har Ola en viktig uppgift som han inte får missa. Vid avskedet sker nämligen en ansvarsförändring. Då tar Ola över från prästen och visar fram de anhöriga, såvida inte prästen sagt något annat. Efteråt lämnar han över till prästen för gudstjänstens avslutning.

Krister tycker att det är självklart att vara med hela tiden, även om han säger att han slår dövörat till när prästen börjar tala. Efter flera hundra, kanske tusen begravningar, ”vet” han vad som sägs. Han har ingen speciell uppgift under begravningsakten, eftersom

³⁶ Detta är såväl en arbetsfördelnings- som en faktureringsfråga. Ola förväntas skriva ut blomsterförteckningen före eller under begravningen, på andra byråer görs detta när man kommit tillbaka till kontoret. Fördelen med det sätt Ola arbetar på, är att de anhöriga får minnesalbumet direkt efter begravningen, så att de på minnesstunden kan skicka runt albumet eller läsa upp ur det. Denna begravningsbyrå låter minnesalbumet ingå i kostnaden för representationsuppdraget. Detta innebär att viss tid av begravningen används för att utföra arbetet. De byråer som skriver ut förteckningen efteråt, fakturerar vanligtvis minnesalbumet som en särskild post.

prästen sköter avskedet, men han sitter med om något oförutsett skulle hända.

Stressen Ola utsätts för i sitt arbete har att göra med att han arbetar på en större ort och att denna begravning var i ett kapell där begravningar äger rum varje timme. Att agera snabbt mellan begravningarna utan att de anhöriga märker det är en del i arbetet. För de anhöriga betyder det att skulle någon vara försenad till begravningen, har man små möjligheter att vänta några minuter. Krister, liksom vaktmästarna och prästerna i den andra staden, kan ta det betydligt lugnare, även om arbetet kan vara stressigt för att man måste förflytta sig mellan olika kapell och kyrkor. Begravningar varje timme på samma plats är däremot otänkbart. Skulle inte sonen ha dykt upp precis innan utsatt klockslag, hade man kunnat vänta ett tag.

I den ena staden var kremering vanligast, i den andra kistbegravning. Men eftersom avskedet i båda fallen ägde rum inomhus, blev arbetet för begravningsentreprenörerna i det avseendet detsamma.³⁷

Rollförväntningar

I exemplen ovan märks en skillnad mellan hur Ola och Krister ser på sin roll under själva begravningsgudstjänsten. Huruvida det är begravningsentreprenörens uppgift att visa fram de anhöriga vid avskedet är en sådan fråga som kan skilja geografiskt. Men skillnaderna är också stora mellan olika församlingar, och de förväntningar som finns på begravningsentreprenören varierar.

Det är en dryg halvtimme till begravningsgudstjänsten ska börja, och Markus sitter i ett sidorum till kyrkan och skriver ut blomsterförteckningen på den medhavda skrivmaskinen. Plötsligt öppnas dörren från kyrkan. In kommer prästen med två anhöriga för att de ska hänga av sig

³⁷ Kistbegravning som avslutas i kyrkan eller kapellet är mycket vanligt i Härnösands och Luleå stift (Gustafsson 2001:108). Förfaringssättet har kritiserats av biskoparna (Biskopsmötet 1988:21). Enligt Svenska kyrkans Församlingsförbunds regler för begravningsclearing, ska församlingen bestämma huruvida begravningsgudstjänsten ska avslutas vid graven eller ej. Om den avslutas vid graven, ska utbärningen bekostas av församlingen som en del av församlingsverksamheten. Om församlingen väljer att alltid avsluta begravningsgudstjänsten i kyrkan, är det huvudmannen för begravningsverksamheten som ordnar gravsättningen (*Förbundsinfo* 29/2001:4, 3/2002:3).

rockarna. Knappt hinner Markus hälsa, än mindre plocka ihop sina saker för att erbjuda platsen, förrän de är ute ur rummet igen. Prästen sätter sig lite avskilt i kyrkan och samtalar med maken och sonen som är de enda som ska komma till begravningen. Markus har dagen innan träffat dem i samband med visningen, men idag känner han sig överkörd. Varför har inte prästen sagt att han skulle träffa de anhöriga före begravningen? Varför hänger de av sig kläderna i det rum där prästen vet att han sitter, när det finns klädhängare på andra ställen? Hur ska han få kontakt med dem innan begravningen börjar för att höra om de har några frågor?

Men han har ett "vapen", handbuketterna. De måste överlämnas. Strax innan begravningen ska börja går en av de anhöriga på toaletten i vapenhuset, intill där vi sitter. Markus tar handbuketten och går för att "fånga" sonen. De pratas vid och Markus följer med in i kyrkan. Han visar fram sonen och fadern till platserna bredvid kistan. När prästen, som gått för att byta till liturgiska kläder, kommer in börjar begravningen, och Markus lämnar kyrkorummet. Prästen vill själv visa fram till kistan och ta hela ansvaret för begravningsgudstjänsten.

Efter gudstjänsten går Markus in i kyrkan för att överlämna kransförteckningen, men nya problem uppstår. Prästen, som först ser ut att ta farväl av de anhöriga, tar kommandot till kapprummet och följer med hela vägen ut till kyrkdörren. Markus står där med kransförteckningen och gör tappra försök att få kontakt med de anhöriga, men först när de är på väg ut ur kyrkobyggnaden får han möjlighet att prata med dem en kort stund och överlämna mappen.

Några dagar senare är det en katolsk begravning. Familjen har även denna gång kommit en halvtimme innan begravningen. De går in och sätter sig. Minuterna går. Gästerna kommer, men ingen präst. Markus, vaktmästaren, organisten och solisten står i entrén och undrar hur det ska gå. Sju minuter före begravningen ska börja dyker prästen upp. Första frågan kommer från organisten: "Vilka psalmer ska vi sjunga?" "Vet inte ni det?" svarar prästen undrande och tittar på Markus. Organisten, vaktmästaren, Markus och prästen går iväg till sakristian och snabbt beslutas om två psalmer. Prästen frågar Markus på vilket språk begravningen ska vara. Det vet inte Markus, men det har eventuellt talats om kroatiska. Han frågar familjen som bekräftar att det blir bäst så. Innan gudstjänsten börjar frågar prästen Markus vad den avlidne heter (fältberättelse).

Begravningsentreprenörerna slits mellan de här ytterligheterna vad gäller rollen på begravningsgudstjänsterna. I det ena fallet förvänta-

des han ligga väldigt lågt. Vem det var som hade kommandot, och makten över begravningsgudstjänsten var mycket tydligt. Prästen hade utfört vissa praktiska uppgifter som vanligtvis begravningsentreprenörerna sköter, exempelvis tryckt upp agenda och ordnat musik, och han var där i god tid för att ta hand om de anhöriga. Begravningsgudstjänsten var något som kyrkomusikern, de anhöriga och prästen gemensamt hade kommit överens om utan inblandning av begravningsentreprenören. Han sågs främst som en kisttransportör.

I det andra fallet kom prästen bara några minuter före begravningen och antog att andra hade stått för förberedelserna. Begravningsentreprenören förväntades ha svar på de frågor som uppstod: psalmer, gudstjänstspråk och den avlidnes namn. Det praktiska var begravningsbyråns ansvar och för att gudstjänsten skulle fungera var entreprenören en viktig länk. Prästen stod enbart för de liturgiska delarna.

I sitt arbete samarbetar begravningsentreprenörerna ständigt med andra. För detta krävs flexibilitet och förmåga att förstå vad andra förväntar sig av begravningsentreprenören. Många gånger är det frågan om outtalade förväntningar. Efter ett tag känner de prästerna, och vet om hon eller han har synpunkter på vad man ska göra.

Begravningsgudstjänsterna anses först och främst vara prästernas område, och till stor del är det de som sätter ramarna. Ändå är begravningsentreprenörens arbete viktigt för helheten. Ett underförstått samarbete är självklart, även om det sker på församlingens villkor.

Anhöriga i konflikt

”Ibland får man ta till riktiga slamkrypare”, säger Magnus till mig på begravningsdagens morgon. Han berättar om de senaste samtal han haft med föräldrarna till ett avlidet barn. Föräldrarna är skilda och har olika religioner. Från början verkade de överens, men under veckan som gått har allt större kontroverser uppstått. Idag vill båda ha kistan med på den rit som respektive religion ska genomföra.

När de igår försökte utnyttja Magnus som telefonlinje, alternativt slagträ mellan sig, blev han till sist så arg att han sa: ”Jag bestämmer

inte. Det är ni två som gör det. Det är ert barn som ska begravas.” Sen föreslog han en kompromiss, och till sist kom de magiska orden: ”Vi vill ju det bästa för Anton.”

Kanske är det så att det blev just så bra som det kunde bli, trots att smockan hänger i luften när mamman och pappan möts. Under dagens lopp närmar sig dock föräldrarna varandra. Den här begravningen tar närmare fem timmar i anspråk, men så är vi också på tre platser, bisättningslokalen, ett av samfundens lokaler och gravplatsen.

Att ett barn har dött överskuggas denna dag av konflikter och oförutsedda händelser. Vad som riktigt sker har vi ingen som helst kontroll över, och kanske är det bäst just så. Plötsligt dyker en präst upp och leder bönen. Ceremonin på den ena platsen drar långt ut på tiden. Det smusslas med religiösa symboler. Olika personer, med sympatier på skilda håll, dyker upp under dagens lopp.

Kanske blev pojkens begravning sådan som hans liv varit, funderar jag. För Magnus blir begravningsdagen en dag av medling. Att vara neutral, men samtidigt visa var och en empati i lagom dos. Det bästa för Magnus tycks vara att hålla sig i bakgrunden och inte lägga sig i för mycket (fältberättelse).

Den kontroll som begravningsentreprenörer oftast har vid begravningar var som bortblåst denna dag, och Magnus försökte inte få någon. Att hålla konflikten mellan föräldrarna, som även återspeglades bland släkt och vänner, så dämpad som möjligt blev det viktiga. Det var en tuff dag för Magnus, som ändå efter dagens slut tyckte att det kommit något gott ut av det. De mycket hätska stämningarna dagarna före, och under förmiddagen, försvann så smått och fokus riktades allt mer på det döda barnet.

Begravningar med konflikter av det här slaget tillhör undantagen, men med ökat antal skilsmässor och nya familjebildningar, dyker liknande situationer emellanåt upp på alla begravningsbyråer. Vid en annan begravning jag deltog i under mina fältstudier fanns en mycket ansträngd relation mellan den avlidnes familj och hans mor, med vilken han inte hade haft kontakt på flera år. Denna löstes genom att modern placerades några rader bakom familjen, som gick in under ingångsmusiken och först ut under utgångsmusiken med tydlig distans markerad av prästen till de andra begravningsgästerna. På så vis slapp de att mötas, men båda parter var med på

begravningen. Detta var en medveten strategi, som familjen talat med såväl begravningsentreprenören som prästen om i förväg.

Som tidigare nämnts, reglerar inte svensk lagstiftning vem som ska bestämma vad som ska ske med den avlidne vad gäller riter, utan behandlar enbart gravsättningen.³⁸ För begravningsentreprenörerna kan situationen därför bli svår att hantera.

Borgerlig begravningsförrättare

Att borgerliga begravingar ökar, om än mycket långsamt, och framför allt kommer att öka i framtiden, är begravningsentreprenörerna eniga om. Det är inte bara de som inte är tillhör Svenska kyrkan som efterfrågar en borgerlig begraving. En del kyrkotillhöriga väljer bort en kyrklig begraving, till förmån för en rit där de mer kan styra innehållet. Andra kanske vill ha psalmsång, men inte så mycket annat ”religiöst”.³⁹

Många kommuner har utsett borgerliga begravningsförrättare som kostnadsfritt kan anlitas. Det finns dock inget krav på vem som ska vara officiant; det kan vara en familjemedlem eller vän, alternativt behöver man inte ha någon alls. Någon reglering vad gäller borgerliga begravingar finns inte, utan detta är en rit som de anhöriga är fria att utforma.

En del begravningsentreprenörer tar själva på sig rollen som borgerliga begravningsförrättare. Detta medför ett helt annat agerande vad gäller kroppsspråk och tilltal, än begravningsentreprenören visar i besöksrummet på byrån. För vissa begravningsentreprenörer är denna roll helt främmande, medan andra tycker att det är en krydda i tillvaron. Några begravningsentreprenörer har relativt många borgerliga begravingar.

Sven är van att ha borgerliga begravingar och har hittat en utformning som han tycker är bra. Han använder den kyrkliga aktens struktur, eftersom han tror att människor vill känna igen sig. När han utformar en ”vanlig” borgerlig begraving består den av

³⁸ Se kap. 6 *Osämja bland de anhöriga*.

³⁹ Se Aggedal 1998:31. I *Memento* 4/00:18 och 2/01:5 kritiseras användandet av begreppet borgerlig begraving för en begraving med religiösa inslag. Här används det dock för samtliga begravingar som inte är knutna till religiösa samfund.

inledningsmusik, inledning, eventuell solosång, dikt, tal med återspjgling av den avlidne, nedläggning av tre rosor på kistan,⁴⁰ dikt, avsked, musik, dikt och avslutningsmusik.

Strukturen motsvarar de tre borgerliga begravningar jag följde under fältstudierna, dels två med en begravningsentreprenör som officiant, dels en med en kommunal begravningsförrättare. Men de anhöriga kan alltid själva bestämma utformningen, och det kan vara stor variation på begravningarna.⁴¹

Det finns begravningsentreprenörer som officierar på borgerliga begravningar under ett visst motstånd. Martin är kluven till uppgiften, eftersom han menar att den många gånger har sin grund i att Svenska kyrkan inte kan möta människor på ett adekvat sätt i den här situationen.

Lite motvilligt gör jag ju de här borgerliga begravningarna, det tar mig emot lite grann. För jag känner på något sätt att jag hoppar in och räddar situationen där inte Svenska kyrkan duger /.../ Många entreprenörer kan nog se det som ett tillfälle att de borgerliga ceremonierna kan ju få öka då kan de ju få mera utrymme att skapa ceremonier själv då, om inte kyrkan har samma inflytande. Men där har jag ingen strävan efter att det ska bli så.

Hans eget engagemang i Svenska kyrkan är förmodligen en bidragande orsak till hans åsikt. Jan, som inte håller andakter vid visningar, har tagit beslutet att inte heller vara borgerlig begravningsförrättare. Han anlitar alltid kommunens officiant. Genom att konsekvent säga nej undviker han eventuella konflikter med prästerna om anhöriga skulle börja efterfråga honom som borgerlig officiant istället för att ha en begravningsgudstjänst, och ett sätt att slippa misslyckas om han inte skulle vara tillräckligt bra. Andra begravningsbyråer ser det däremot som en service att kunna erbjuda en borgerlig officiant.

⁴⁰ Sven berättar vad han säger i samband med att rosorna läggs på kistan: "Tre rosor vill jag lägga på din kista", så säger namnet på personen som dött. "Tre rosor som symboliserar en hälsning från det liv som du nyss har lämnat. Den första rosen är från dina barn, den andra rosen är från övrig släkt och vänner, den tredje rosen är från alla de människor som du mött på din vandring genom livet."

⁴¹ För exempel på hur borgerliga begravningar kan utformas se *Den svenska högtidsboken 2000* och Berglund & Wallin 1999: *Fem borgerliga begravningar*.

Begravning utan officiant

Det finns anhöriga som väljer att ha en borgerlig begravning utan att någon leder den och där inget rituellt handlande har bestämts i förväg. En del samlas för att i tysthet sitta vid kistan, andra spelar musik.

Gustav hade inte själv planerat sin begravning, men hans bror hade en gång nämnt hur han kunde tänka sig det med musik, och då hade Gustav sagt att det lät bra. För några år sedan gick han ur Svenska kyrkan. Nu sitter ett tiotal anhöriga och sex bärare på stolar i det lilla rum på äldreboendet som gjorts i ordning för begravningar. Där framme står en vaxad furukista med röda rosor på. Syskonen var överens om att en enkel, men inte nödvändigtvis billig, begravning skulle passa Gustav. Kring kistan ligger två kransar samt sex bundna och två lösa buketter.

När klockan närmar sig ett tar Hasse till orda. Han förklarar kort vad som ska hända, och att det är så som de anhöriga tror att Gustav ville ha det. Sen går han bak i rummet till stereon och sätter på musiken som syskonen valt. Saxofonmusiken fyller rummet och de anhöriga gråter. Detta är musik som Gustav ofta spelade, från hans stora jazzsamling. I 25 minuter sitter vi i rummet. När musiken är över går bärarna fram och bär ut kistan till begravningsbilen. Vi åker i procession till kyrkogården där kistan bärs till graven och sänks. Därefter tar de anhöriga sitt eget farväl av Gustav.

Efteråt kommer syskonen fram till Hasse och tackar så mycket. Det blev precis som de hade önskat, och som Gustav förmodligen ville ha det. Brodern säger att precis så här ska det vara på hans begravning (fältberättelse).

Såväl jag som Hasse kände en viss osäkerhet inför begravningen. Hur skulle det vara när ingen skulle säga något eller leda det hela? Hasse hade föreslagit den kommunala begravningsförrättaren, men syskonen ville inte ha någon. Då hade han undrat om någon bland släktingarna ville läsa något, men det varken kunde eller ville de. Det skulle bara vara musik, det var de övertygade om. De få ord Hasse sa inledningsvis var rent instruktiva, och inte en del av begravningen. Musiken fick tala för sig själv, och det gjorde den. Den berörde och skapade en samhörighet mellan dem som var i rummet, och mellan dem och Gustav, såsom jag och Hasse uppfat-

tade det. De positiva reaktionerna efteråt tyder på att även de anhöriga upplevde det så.

Den enkelhet som eftersträvades innebar inte att man valde den billigaste kistan, att man sparade på blommor eller att de anhöriga själva bar kistan. Enkelhet stod i det här sammanhanget för något annat. Man ville skapa en intim, personlig rit, nära förknippad med den avlidne och frånsade sig en formell rit. Autenticitet i ett intimt sammanhang eftersträvades.⁴² Utbärningen av kistan, bilprocessionen, liksom processionen till graven och avskedet var dock rituella moment som liknade andra begravningar.

Sådana här begravningar är ovanliga, men Gustavs begravning visar att musik tillsammans med ett kroppsligt förhållningssätt kan utgöra en rit. Det fanns dock en risk, ansåg Hasse, att de anhöriga skulle uppleva en tomhet, en känsla av att något borde ha sagts. Douglas J. Davies hävdar att ord mot döden har använts i alla kulturer i alla tider, och att tystnad inte fungerar särskilt väl.⁴³ Musiken på Gustavs begravning kan möjligen betraktas som ”ord”. I vilket fall som helst var de anhöriga nöjda, och det var det som betydde något för Hasse.

Minnesstund

Efter begravningen ordnas ofta en minnesstund där begravningsgästerna, eller enbart familjen, samlas och äter något. Precis som nämnts, varierar det huruvida det är smörgåsmat eller lagad mat, även om ”tre snittar” är ett begrepp man stöter på runt om i landet.

I mycket stor utsträckning, vid nio av tio begravningar, deltar prästen vid minnesstunden. Ofta läser han eller hon bordsbön, leder psalmsång, läser upp kondoleanser och telegram. Variationen mellan stiftet är dock stor vad gäller i vilken mån prästernas uppgifterna är religiösa.⁴⁴

De flesta begravningsentreprenörer är inte med under själva minnesstunden, utan ansvarar enbart för beställningen av lokal och för-

⁴² Jämför kap. 6 *Autenticitet*.

⁴³ Davies 1997. Tesen att människor behöver ”words against death” driver Davies i hela boken, se dock särskilt sid. 1-8.

⁴⁴ Gustafsson 2001:120f.

täring, samt eventuellt insamlande av anmälningar. Men i en del trakter är det vanligt att begravningsentreprenören fungerar som värd. Han eller hon tar emot gästerna, placerar dem vid borden, hjälper till med serveringen och läser eventuellt telegram.

Några begravningsentreprenörer brukar föreslå för de anhöriga att de kan lägga fram en gästbok för begravningsgästerna att skriva i eller att sång och musik kan framföras.⁴⁵ SBF ger en endagskurs om minnesstunder där "[p]rogrammet, inbjudan, lokalen, placering, menyn, toastmaster mm." tas upp.⁴⁶ Kursens innehåll pekar på de utvecklingsmöjligheter man ser för att minnesstunden inte bara ska vara en samling med förtäring.

En enda rit

Ibland sker ingen formell begravning eller rit. Då händer det att begravningsentreprenören utför en rit själv.

Markus tar urnan ur bilen och vi går bredvid varandra mot graven. På vägen dit tystnar vårt samtal. Graven är ett runt hål med granris kring. Markus tittar på namnet som sitter på urnplåten för att en sista gång kontrollera identiteten och sänker sedan urnan sakta med hjälp av bandet som sitter fäst i toppen. Därefter bugar vi oss lätt och går därifrån (fältberättelse).

Mannen som kommit som flykting till Sverige hade inga släktingar här, och ingen i hans hemland ville, eller kunde, ta emot den döda kroppen. Förmodligen blev detta den enda rit som avslutade hans liv, två personers tyst promenad och en bugning.⁴⁷

När inga anhöriga tar på sig ansvaret för vad som ska ske med en avliden person får kommunen eller staten göra det.⁴⁸ Begravnings-

⁴⁵ I Nm 229 (KU 18920) berättar en kvinna om det program hon höll i på minnesstunden när hennes mor hade dött. Barnbarn sjöng och spelade, fyra psalmer sjöngs gemensamt och det förekom diktläsning och tal om den avlidne.

⁴⁶ *Kurskatalog* 2002.

⁴⁷ Man kan ifrågasätta påståendet att detta var en rit. Tydligt var dock att promenaden ändrade karaktär när vi närmade oss graven, och att vi, trots att inga andra var närvarande, tystnade och bugade i någon slags respekt för den avlidne eller för livet. Vårt beteende vid graven gör det till en rit enligt den ritdefinition jag utgår från.

⁴⁸ SFS 1990:1144, 5 kap. 2 §. Kommunen är även ansvarig för turister som avlider i Sverige. Flyktingar är däremot statens ansvar (Erman 2001:23).

entreprenörerna måste ha en beställare av uppdraget för att utföra arbetet. När ingen rit beställs, så händer det ändå att de utför riter på eget initiativ. Första gången Gunilla ställdes inför det faktum att de anhöriga inte ville ha någon officiell rit för den avlidne, kände hon att *"det här klarar inte jag av /.../ det är ju ingen hund vi begraver!"*. Hon ringde prästen och tillsammans utförde de en kortare rit. Martin berättar att det händer att han själv har en rit för dem som ska kremeras direkt.

Jag vet att jag vid några sådana tillfällen också har ropat ut lasarettsvaktmästaren innan jag åkt, så har jag sagt: "Vi tänder ett ljus och så läser vi några rader."

Jag menar det blir taffligt och sådär, men på något sätt så just det där: Vi representerar mänskligheten, det är någon som ska kremeras här, men innan det så tar vi lite farväl i alla fall. Det har kanske känts bra för oss (Martin).

De här begravningsentreprenörerna står inte ut med tanken på att den avlidne begravs utan att någon uppmärksammar deras död i form av en rit. För deras egen skull, deras hälsa och de egna värderingarnas trovärdighet, är de tvungna att göra någonting. Att utföra en kortare rit blir en överlevnadsstrategi. Insikten om hur litet värde en människa ibland tillskrivs,⁴⁹ gör att begravningsentreprenörerna tar på sig en roll som ställföreträdande anhöriga, eller som Martin uttryckte det, några "representanter för mänskligheten" som kommer ihåg att ett liv har levt.

Alla entreprenörer ser dock inte likadant på riter. Lars berättar att det händer att han föreslår att man inte behöver ha någon begravning. Det kan till exempel vara avlägsna släktingar som ringer och undrar hur de ska göra. De kände inte den avlidne och bor inte på samma ort.⁵⁰ När han sagt det gör Lars själv en reflektion:

⁴⁹ Inte alla som gravsätts utan formell begravning kan tillskrivas litet människovärde. Ibland är det en uttalad vilja från den avlidne, och frånvaron av begravning hindrar inte att privata ceremonier utförs för att hedra den avlidne. Faktum kvarstår dock, att det händer att den avlidne betraktas av dem som tar kontakt med begravningsbyrån med ett visst mått av förakt, enligt vad entreprenörerna uppger.

⁵⁰ Fulton (1988:274) pekar på den problematik som uppstår när begravningen anses vara för de anhöriga, och de anhöriga inte har haft någon närmare kontakt med den avlidne. Samtidigt menar han att traditionellt har begravningen haft en social funktion att samla inte bara familjen, utan vänner och representanter från samhället och på det viset varit en del i den kulturella socialiseringen.

Det är inte klokt alltså /.../ Alltså det, jag tycker det /.../ det är ingen bra utveckling, att det inte blir någon begravning, det tycker inte jag. Det blir väldigt, ja det blir väldigt knepig situation på något sätt. Jag har inte satt mig in i det så mycket, ärligt talat. /.../ Nej, jag tror nog att vi sitter nog och föreslår en hel del dumma saker ibland.

Sammanfattning

Mötet med de anhöriga syftar oftast fram mot en begravning, och på vägen mot denna slutstation kan många andra riter utföras. De vanligaste riterna, utöver begravningen, som entreprenören deltar i sker vid hämtningen av den avlidne och vid visningar, samt vid gravsättningen av askan efter kremering. Eftersom visningen är ett tillfälle då begravningsentreprenören själv har stora möjligheter att utforma ritens analyserades tre berättelser om ”vanliga” visningar. Det visade sig finnas stora skillnader mellan hur begravningsentreprenörerna vill att en visning ska gå till. En begravningsentreprenör betonade konkretiseringen av döden och att de anhöriga är delaktiga i det praktiska, såsom att stänga kistlocket. En annan tog på sig en mer aktiv ritledande roll med tal och läsningar samt spelade musik. En tredje överlät i hög grad till de anhöriga att själva ta avsked och om de ville läsa något, så hjälpte hon dem tillrätta. Hon höll en låg ritledande profil. Detta visar att anhöriga, som sällan själva uttrycker önskemål om hur en visning ska gå till, kommer att få olika upplevelser och erfarenheter av en visning beroende på vilken begravningsentreprenör de möter. Begravningsentreprenörerna deltar i ett nyskapande av riter, utan att alltid själva vara medvetna om det.

Begravningsgudstjänsterna leds av en präst, vars förväntningar på begravningsentreprenören kan se mycket olika ut, och varierar från ort till ort, från präst till präst. Här måste begravningsentreprenörerna anpassa sig efter situationen.

Att vara officiant vid borgerliga begravningar är ett sätt att gå in i en ny, mer officiell, ritledande roll. För vissa begravningsentreprenörer är denna uppgift en spännande utmaning, medan andra anser den vara helt främmande.

Riter är betydelsefulla för begravningsentreprenörerna, vilket märks när de anhöriga inte själva vill delta. Det händer att begravningsentreprenörerna då på eget initiativ utför kortare riter.

8

Analys och diskussion

På väg hem från en debatt om döden i vårt samhälle, går jag inom en mataffär. Klockan är mycket och det är utplockat på hyllorna. Den unge ägaren håller på att ta fram fler varor och ursäktar röran. Det har varit en stressig dag. Han har fått göra två personers jobb, för en av de anställdas mamma dog idag, förklarar han.

Plötsligt inser jag att jag tycker det är märkligt att han så ärligt anger orsaken. Jag är ingen stamkund i affären och känner honom inte, ändå döljer han inte omständigheterna. Någon timme tidigare berättade en arkitekt om det motstånd från myndigheterna som han mött mot att anlägga en begravningsplats i det nya bostadsområdet. Men kanske är det inte så främmande. Kanske är det bara något vi tror att andra tycker... (dagboksanteckning).

Att forska kring döden har inneburit en resa där nya upptäckter ständigt gjorts. Frågan om vilken plats döden har i det senmoderna samhället har varit återkommande när jag försökt förstå hur andra ser på begravningsentreprenörer och vad detta har för betydelse. Svaret har inte sällan varit tudelat: dödens plats är både nära och långt borta, och präglas både av intimitet och främlingskap. Båda aspekterna speglar verkligheten. På samma sätt är synen på begravningsentreprenörerna dubbel. De har ett yrke som uppfattas som ”smutsigt” och konstigt, samtidigt som många ser dem som experter vars kunskap man vill ta del av. Denna dubbelhet kring begravningsentreprenörernas arbete måste därför finnas med i diskussionerna.

I inledningen angav jag två syften med studien. För det första att beskriva vad begravningsentreprenörer gör och hur de upplever sitt arbete, och för det andra att klarlägga om, och i så fall hur, begravningsentreprenörer påverkar riter kring avlidna, såväl offentliga riter, som mer privata riter. I det här kapitlet återknyter jag till syftena och analyserar materialet utifrån sociologiska och religions-

sociologiska teorier.

En genomgående teoretisk infallsvinkel i kapitlet är professionalisering. Trots den olikhet de två syftena kan tyckas ha, det första vars grund vilar på organisations- och arbetslivsforskning och det andra på religionsvetenskaplig forskning, finns det flera beröringspunkter. Jag börjar med kort presentera några olika professionaliseringsteorier för att sedan se i vad mån dessa kan tillämpas på utvecklingen inom begravningsbranschen. Teorierna kompletteras efterhand, och analysen koncentreras istället på riter. Jag diskuterar begravningsentreprenörernas roll vid olika begravningsriter, den religiositet de möter bland de anhöriga och tar sedan begravningsentreprenörernas roll vid begravningsgudstjänsten som utgångspunkt för en fortsatt diskussion om deras professionalisering.

Innan jag går vidare, vill jag uppmärksamma en utsaga som ibland hörs: döden har överlämnats till professionella experter. Jan Magnusson, exempelvis, skriver i en bok om hur vi sett på döden under olika tidsepoker:

Att döden är professionaliserad kan ses som det moderna dödshanteringssättets viktigaste inslag. Konsekvensen är att detta sätt att hantera döden egentligen är lika esoteriskt som högsta yoga tantra. För att få lov att utföra uppgiften måste man förbereda sig genom långa grundstudier, accepteras som student, ta en examen och få någon slags formell legitimation. Den andra sidan av samma mynt är att en grupp professionella dödsexperter får ett övertag över andra som, eftersom de inte själva behärskar hanteringsättet, måste vända sig till dem med sina problem.¹

Det intressanta är att de kriterier Magnusson sätter upp för vilka som får hantera avlidna inte är relevanta för flera av de yrkeskategorier som sysslar med detta i sitt arbete. Visserligen ska läkare – som har långa studier, examen och legitimation – konstatera dödsfallet, men i övrigt hanteras den döda kroppen av undersköterskor, sjukhusvaktmästare, obduktionstekniker, begravningsentreprenörer och krematoriepersonal, det vill säga personalgrupper som vanligtvis endast har en kortare utbildning.

Däremot kan man se att under 1900-talets första del fördes hanteringen av avlidna över från att ha utförts av nätverket kring familjen eller grannskapet till yrkesgrupper inom sjukvården och

¹ Magnusson 2000:101.

begravningsbyråbranschen.² Att tala om en professionalisering av döden ur detta perspektiv, är enbart möjligt om man därmed menar att de personer som handhar de döda gör det för att tjäna sitt uppehälle, på samma sätt som man talar om amatöridrottsmän och professionella idrottsmän.³ Den formen av professionalisering är dock inte i fokus här. Inte heller handlar det om att vara professionell i bemärkelsen ”skicklig i yrket”, en betydelse som termen ibland har.⁴ Professionalisering används här som en sociologisk term för strävan att nå en högre position i samhället, ett erkännande och/eller en viss social ställning.

Professionalisering av organisationer

Professionaliseringsforskningen började som professionsforskning.⁵ Utgångspunkten var att vissa yrken kunde definieras som professioner, andra inte, och det gällde att hitta tydliga kriterier. Geoffrey Millerson, exempelvis, definierar professioner utifrån kriterierna:

- Användande av färdigheter som är grundade i teoretisk kunskap
- Utbildning och träning i dessa färdigheter
- Professionellas kompetens garanteras genom examina
- En handlingsetik som garanterar yrkesintegriteten
- Utförande av tjänster för det allmännas bästa
- En yrkessammanslutning som organiserar medlemmarna⁶

Att på detta sätt bestämma kriterier för att klassificera vilka yrken som är professioner lever delvis kvar inom forskningen, men har också kraftigt ifrågasatts. Staffan Selander menar till och med att begreppet profession ska reserveras för utvecklingen under en spe-

² Adams 1993, Åhrén Snickare 2002:136-139.

³ Jag vill förtydliga att jag talar om personer som är döda, till skillnad från dem som är döende. De sistnämnda är i betydligt högre grad omgivna av personer med en så kallad klassisk profession, framför allt läkare. Skillnaden från ”förr” är kanske inte heller så stor som man ibland vill göra gällande. De sveperskor som under 1800-talet och i början av 1900-talet gjorde i ordning avlidna fick en viss ersättning för detta, så det var frågan om en köpt tjänst som utfördes i hemmen (Hagberg 1937:177). Det nya som kom med sjukhusens framväxt var att döden flyttades från hemmet. Det skedde en separation, snarare än en professionalisering. Se kap. 3 *Yrket begravningsentreprenör tar form*.

⁴ Se *Nationalencyklopedins ordbok*, band 2, *professionell*.

⁵ För mer om olika definitioner se t.ex. Hellberg 1978, Selander (red.) 1989, Burrage & Torstendahl (red.) 1990.

⁶ Millerson 1964:4. Översättning från Brante 1987:128.

cifik period i arbetshistorien i övergången från agrarsamhälle till industrisamhälle.⁷ Även Rolf Torstendahl avvisar begreppet professioner och vill hellre tala om kunskapsbaserade grupper. Han menar att istället för att definiera dessa grupper utifrån kriterier som exempelvis autonomi, examina, teoretisk kunskap, eller service är detta variabler som kan undersökas hos de kunskapsbaserade grupperna.⁸

Med detta synsätt blir förändringar inom varje yrkesgrupp mer intressanta än skillnaderna mellan dem. Det handlar snarare om en professionaliseringsprocess, än att ett visst slutmål, att betraktas som en profession, ska uppnås, menar Selander. Professionalisering definierar han som ”en yrkesgrupps strävan att uppnå exklusiva samhällseliga fördelar och tolkningsföreträde inom sitt speciella kunskaps- och yrkesområde”.⁹ Ett sådant processtänkande är numera vanligt bland professionaliseringsforskare.¹⁰

Kritiken mot den tidiga professionsforskningen har inte enbart gällt fokuseringen på egenskaper och därmed ett statistiskt sätt att se på professionalisering som ett uppnåeligt slutmål. Under 1970-talet växte en kritik fram mot den positiva synen på professioner som tidigare forskare hade, och man menade att professionalisering egentligen handlar om ett maktövertagande.¹¹ Bland kritikerna fanns Frank Parkin som hävdar att när en yrkesgrupp ska professionaliseras, så sker det genom att det krävs någonting, exempelvis ett ägande eller en högre utbildning, för att få tillhöra gruppen. På detta sätt utesluts andra grupper eller individer, vilket Parkin benämner social stängning.¹²

Idag betvivlas sällan att sociala stängningar kan vara en viktig strategi, men teorin måste kompletteras.¹³ Under senare år har man exempelvis ifrågasatt betydelsen yrkes- eller kunskapsmonopol, eftersom de flesta yrkesområden undergår förändringar som kräver att ny kunskap inhämtas eller att arbetet omstruktureras. Ingen yrkesgrupp kan låta sig nöjas med den kunskap man en gång

⁷ Selander 1989:111f.

⁸ Torstendahl 1989:31.

⁹ Selander 1989:111.

¹⁰ Se t.ex. Hellberg m.fl. (red.) 1999 *Professional Identities in Transition*.

¹¹ Brante 1987.

¹² Parkin 1979. Enligt Parkin kan man inte bara stänga nedåt, utan även klättra uppåt, genom så kallad usurpation, övertagande.

¹³ Se t.ex. Selander 1989, Åmark 1989.

inhämtat eller den examina man erhållit. Professionalisering är en fortlöpande process och inte ett statiskt tillstånd.¹⁴

Även om stängningar ofta förs fram som medel för att professionalisera en yrkesgrupp, har andra strategier använts. Klas Åmark har pekat på det han kallar öppna karteller som ett alternativ till de sociala stängningarna. En öppen kartell karakteriseras av att den är öppen för alla, men mellan parterna sker överenskommelser om vissa ramar, såsom prisreglering, etiska regler och en standardisering av arbetsuppgifterna. Till dessa kommer kollektiva regler i syfte att upprätthålla kartellens regler. Medan de sociala stängningarna reglerar vem som får utöva yrket, syftar de öppna kartellerna till att begränsa konkurrensen inom kåren genom regleringar av hur arbetet utförs.¹⁵

SBF och professionaliseringen

Glennys Howarth konstaterar att de brittiska begravningsentreprenörerna och deras organisation uppfyller de professionskriterier som Millerson satte upp.¹⁶ I den svenska kontexten är en sådan analys inte på samma sätt meningsfull, då kriterierna i hög grad fokuserar på utbildning och legitimation; beträffande båda har jag tidigare konstaterat att dessa inte är aktuella i sammanhanget. Istället för att diskutera huruvida begravningsentreprenörerna utgör en profession vill jag se förändringarna inom SBF och yrkeskåren som en fortlöpande professionaliseringsprocess där olika strategier har använts och används.

Under den period som jag framför allt studerat, det vill säga tiden från mitten av 1980-talet och framåt, använde sig SBF från början av vad Åmark beskriver som en öppen kartell för att professionalisera organisationen. 1988 auktoriserade SBF sina medlems-

¹⁴ Peter Dellgran och Staffan Höjer definierar i sin avhandling om den akademiska utbildningen i socialt arbete professionalisering med: "den fortlöpande utvecklingen av kollektiva och individuella strategier för att upprätthålla och utveckla kognitiva och sociala resurser och positioner i en värld av osäkerhet och konstant förändring" (2000:40).

¹⁵ Åmark 1989.

¹⁶ "The BUA/NAFD [den engelska motsvarigheten till SBF] was the professional organisation regulating members through a code of conduct. Funeral directors promoted a view of their deathwork as a public service protecting the bereaved. The level of skill in funeral work and the knowledge involved in such techniques as embalming require education, training and qualifications" (Howarth 1997:129).

byråer. Auktorisationen kom att fungera som en ram för kartellen och en grund att bygga vidare på. Att den innebar några nya krav på byråerna tonades ned.

Till grund för normerna ligger den praxis och kundomsorg som medlemmarna själva seriöst och engagerat utvecklat genom åren. *Praktikan* endast dokumenterar och upphöjer denna praxis till ”medlemslag” och tjänar som plattform för fortsatt positiv utveckling.¹⁷

Auktorisation hade diskuterats under lång tid, utan att ha införts, varken av staten eller förbundet. I ett uttalande från en begravningsentreprenör 1957 märks tydligt att en auktorisation kan kopplas till status:

Vårt mål är att bli auktoriserade begravningsentreprenörer, vare sig det nu sker genom handelskammare eller genom lokala myndigheter, huvudsaken vi får papper på att vi är auktoriserade. Det är en önskan vi skall genomdriva. Då skulle vi få större respekt inför allmänheten.¹⁸

Med auktorisationen följde regler för hur begravningsbyråerna skulle drivas och därmed en standardisering av arbetsuppgifterna. Någon direkt prisreglering infördes inte, men priserna skulle framgå tydligare och dokumenteras vid beställningen. Reklamationsnämnden, och senare etiska rådet, tillkom som en markering, både inåt och utåt, av den höjda yrkesetiken. Auktorisationen präglades av en öppenhet där det var viktigt att tillsammans höja yrkets status.

1998 skedde dock en förändring. Uppfyllandet av de krav som tillkommit under 1990-talet behövde kontrolleras bättre, menade man. Följden blev att man införde en tidsbegränsad auktorisation och en möjlighet att vara medlem i SBF utan att vara auktoriserad. Detta pekar mot att stängningar börjar användas som medel i professionaliseringsprocessen. Det är inte längre avgörande att alla är med i organisationen, utan att den grupp som är auktoriserad verkligen håller sig till de normer som satts upp. Att utbildningskraven minskat, både vad gäller längden och undergången examination visar dock att stängningar inte är självklara och lättanvända medel. Viljan att få med sig så många som möjligt gör att man tvekar att driva denna metod allt för långt.

¹⁷ *Praktikan* 1990:1.

¹⁸ Nm 166, EU 54637. Understruket i originalet.

Utbildning – önskvärd för vem och till vad?

Utbildning är ett av de viktigaste medlen för professionalisering ur ett organisationsperspektiv. Oavsett om man har en mer statisk syn på att ett yrke blir en profession genom utbildning och examination, eller man har en processinriktad syn på hur ett yrke professionaliseras, så betonas utbildning.

För SBF blir alla utbildningskrav problematiska genom att förbundet är en medlemsorganisation för begravningsbyråer, och inte för de enskilda utövarna av yrket. Auktorisationen kräver en utbildning av någon på byrån och inte av de enskilda personer som arbetar där. Därmed finns det på individplanet ingen formell skillnad mellan dem som gått högskoleutbildningen och dem som inte gjort det, utan nyttan tillkommer begravningsbyrån, som för att bli auktoriserad måste ha någon som gått kursen.

Sålunda är det varken individens yrkesutövning eller yrkestitel som regleras,¹⁹ utan enbart byråns medlemskap i SBF. Detta är en brist i auktorisationen. Kunder är garanterade att det finns en kunskap inom företaget, men det är inte säkert att den som specifikt tar emot har denna kunskap. Med dagens regler är kravet på dem som möter kunder enbart att de ska ha gått *Omtanke i minsta detalj*, en kurs på ett par-tre dagar. För att höja ett yrkes professionella status med hjälp av utbildning krävs att kraven ligger på individnivå.

Ett annat problem för SBF vad gäller utbildning är att det finns en otydlighet vad gäller syftet med den. En anledning kan vara att SBF:s målsättning både är att ”verka för upprätthållandet av en kunnig och ansvarskännande yrkeskår” och att ”tillvarata medlemmarnas yrkesintressen”.²⁰ Det finns en risk att de här två målsättningarna står i motsättning till varandra. Om yrkesintresset blir viktigare än att yrkeskåren ska vara kunnig, kan detta bidra till att kraven på de enskilda medlemmarna får stå tillbaka. Det är viktigare att ha många medlemmar, än en hög kunskapsnivå bland dessa. Halveringen av längden på högskoleutbildningen, samt att man frångått kravet på examination visar att utbildningen, och därmed den kunskap man vill att medlemmarna ska erhålla, är förhandlingsbar och

¹⁹ Se Davies 1999: not 1.

²⁰ Ur stadgarna, *Praktikan* 1998:3. Ytterligare målsättningar/uppgifter är att främja god begravnings sed och yrkesetik, att ge allmänheten konsumentupplysning och konsumentskydd samt att bistå medlemmarna vid yrkets utövande.

beroende av vad medlemmarna tycker. Orsaken kan ligga i förbundets målsättning med högskoleutbildningen. Bo Forslund svarar så här på frågan om varför man har en högskoleutbildning:

Det är väl mycket en marknadsförings... eller vad ska man säga... ett konkurrensmedel delvis också. Är det någonting som en allmänhet utanför en bransch känner till så är det begreppet högskoleutbildning och poäng. Att du har gått en veckokurs eller tredagarskurs, det säger inte så mycket. Så det är väl för att skapa ett mått på den här utbildningen, ett samhällsmått helt enkelt. Jag tror det ligger där. Så det är egentligen då för att utåt kunna tala om [den], rätt beskriva den (Forslund 010529, telefonintervju).

I centrum står inte kunskapen, utan det viktiga är att ha en högskolekurs. Många av de begravningsentreprenörer jag intervjuat är kritiska och ifrågasätter nyttan med kurser, vilket visar att medlemmarna inte delar förbundsledningens uppfattning i detta avseende. Att auktorisation och högskoleutbildning ger förtroende bland allmänheten, är inte ett tillräckligt argument för att gå en kurs för den som redan är känd på orten och har ett tillräckligt stort kundunderlag. Bland många enskilda begravningsentreprenörerna finns också en uttalad skepsis till teoretisk kunskap. Margareta ger uttryck för en uppfattning som inte är ovanlig, när jag frågar henne om hon upplevt ett behov av utbildning:

Man kan nästan inte läsa sig till det här arbetet, jag tror inte det. Utan det är någonting man måste lära sig praktiskt. Så att det är ingenting jag har saknat. /.../ Frågan är om behovet finns... Jag tror inte det. Jag tror att man lär sig mer genom andra som redan har erfarenhet. Praktisk erfarenhet. Så jag tror inte att kurser gör så stor nytta. Det finns nog ingen utbildning som kan göra en bättre lämpad för arbetet, tror jag i alla fall inte.

I detta avseende skiljer sig dagens begravningsentreprenörer inte från 1950-talets som berättar:

Några teoretiska kurser i detta yrke finns inte. Man får gå i lära. Ett så vitt omfattande yrke som begravningsentreprenörens lär man sig inte i brådrasket.²¹

²¹ Nm 166,EU 54637.

Ett vanligt påstående bland de entreprenörer jag intervjuade är att det inte skulle finnas någon efterfrågan på kurser på nybörjarnivå. Yrket är helt enkelt sådant att ingen väljer det, vilket i sig är en intressant uppfattning om det yrke man själv valt.

Det bör ändå påpekas att det finns en grupp studiemotiverade begravningsentreprenörer som inte missar chanserna till vidareutbildning. Skillnaden i inställning till utbildning tycks inte bero på byråns storlek, ortens storlek eller entreprenörens ålder, utan till stor del vara relaterat till personliga faktorer.²² Kostnaderna för utbildningarna, tillsammans med resor och uppehälle, betyder dock att för små begravningsbyråer (med färre än 100 uppdrag per år) kan kurser bli en stor utgiftspost.

När man diskuterar om det är önskvärt med mer utbildning inom yrkeskåren, är det viktigt att observera att kopplingen mellan hög utbildning och professionalisering kan ifrågasättas på flera punkter. Ofta talas det om att man behöver forskarstatus i ett ämnesområde för att en yrkesutbildning ska kunna kopplas till en profession,²³ men en högskoleutbildning behöver inte öka den professionella statusen, vilket visat sig bland annat när det gäller arbetsterapeuter.²⁴

Och tvärtom, så kan man visa på professionella karriärer, till exempel den politiska banan, som inte kräver en formell utbildning, utan där den professionella socialisationen sker inom gruppen istället.²⁵ En sådan socialisation in i yrket är den ”utbildningsväg” som många begravningsentreprenörerna hänvisar till. Frågan är dock om det räcker för den höjning av yrkets status som många av dessa också vill se.

²² Här har inte sådana faktorer som föräldrars utbildningsbakgrund beaktats. En hypotes är att eftersom yrket i hög grad har ”ärvts”, så har inte föräldrarna haft så hög utbildning. Om detta nu är under förändring, vilket vissa entreprenörer pekar på, så kanske de som vill ha mer utbildning har en annorlunda social bakgrund. Huruvida sådana samband föreligger, har inte denna studie sökt svar på.

²³ Se Selander 1989 för en längre diskussion om ”förvetenskapligande” av yrken.

²⁴ Bellner 1997.

²⁵ Brante 1992.

Teknisk professionalisering

Svenska begravningsentreprenörer har inte i lika hög grad som kollegor i många andra länder professionaliserat yrket genom bruket av tekniska eller medicinska hjälpmedel. Ett exempel är balsameringen, som bland annat i USA och Storbritannien har varit ett sätt att erövra professionell respekt genom att den dels kräver en teknisk kunskap som måste förvärfvas, dels ger kontroll över kroppens föruttnelse.²⁶

I Sverige utförs balsameringar, i den mån de äger rum, främst av obduktionstekniker på sjukhusen, och inte av begravningsentreprenörer, även om det finns några undantag.²⁷ Om balsamering hade kopplats till en utbildning, hade den yrkesmässiga kunskapen kunnat formaliseras. Att utföra balsameringar är dock inget som eftersträvas bland begravningsentreprenörerna. Tvärtom verkar man vara ganska tacksam över att inte ha med ingrepp i den döda kroppen att göra. En anledning kan vara de negativa associationer som är kopplade till den döda kroppen.²⁸

Inte heller förvarar svenska begravningsentreprenörer de döda kropparna i egna lokaler, något som är vanligt i flertalet andra länder. Visserligen har detta ibland förts fram som en möjlighet när debatten om bårhusen varit livlig, men än så länge har det inte blivit verklighet.²⁹ I en internationell jämförelse kan man konstatera att Sverige på detta vis skiljer ut sig genom att begravningsentreprenörerna inte har den kontroll över kroppen som balsamering och förvaring innebär. Båda dessa faktorer har av utländska forskare framhållits som ett led i professionaliseringen av yrket, där kontroll över den döda kroppen brukar vara kännetecknande.³⁰

Ruth Richardson har pekat på att faktorer inom den vetenskapliga världen under 1800-talet bidrog till de brittiska begravningsbyråernas framväxt. De anatomiska institutionerna var i stort behov av

²⁶ Howarth 1996:204f, 1997:129f, Bradbury 1999:16, Parson 1999:130f.

²⁷ En av de intervjuade entreprenörerna genomförde själv balsameringar och ytterligare någon har jag hört talas om. I Nordiska museets undersökning från 1950-talet berättar ett par personer om balsameringskurser på Karolinska sjukhuset som begravningsentreprenörer kunde gå, vilket tyder på att detta kan ha varit vanligare för några decennier sedan (Nm 166 EU 54637).

²⁸ Se kap. 5.

²⁹ Några enstaka byråer har lokaler för visningar respektive minnesstunder, dock inte för kylförvaring (*Kristianstadsbladet* 2002-04-05, s 13, samt Gustafsson 020304, intervju).

³⁰ Howarth 1996.203f, 1997:130f, Parsons 1999:130f.

döda kroppar, och dessa kom inte sällan från liktjuvar som sålde kroppar de tagit upp från gravar. Människor blev därför rädda för att deras avlidna släktingar skulle försvinna, och de hemmagjorda kistorna ansågs inte längre duga. För att hindra tjuvarna sålde begravningsbyråerna patenterade skruvar till kistorna, och kistor med flera innerkistor i olika material. Denna teknifiering av yrket blev en del i den tidiga professionaliseringen.³¹

Det viktigaste tekniska hjälpmedel som svenska begravningsentreprenörer använder sig av är bilen. Många entreprenörer är stolta över att ha en vacker och ren begravningsbil, även om det kräver stora investeringar och många biltvättar. Begravningsbilen är en statussymbol. Bilen var också viktig vid bildandet av yrkeskåren, då många begravningsentreprenörer från början arbetade som körkarlar. Först användes droskfirmor för transporter, men med tiden skaffade allt fler begravningsbyråer egna bilar.³² Howarth menar att bilen hade en avgörande betydelse för utvecklingen av yrket. Med bil, istället för hästdroska, kunde man effektivisera begravningsprocessionerna, vilket innebar ekonomiska fördelar för såväl de anhöriga som begravningsbyrån.³³ Genom bilen kom även yrket att könsbestämmas som manligt, vilket det fortfarande betraktas som.³⁴

Professionalisering genom erkännande

Genom utbildning och auktorisation har SBF velat förändra synen på yrket. Men organisatoriska förändringar räcker oftast inte för att en yrkesgrupp ska professionaliseras. En annan betydelsefull faktor för professionaliseringen är hur andra ser på gruppen, och vilken roll den tillerkänns.

Thomas Brante påpekar att det inte är säkert att en grupp har någon speciell kunskap, men den kan lyckas göra anspråk på att ha det, och andra kan tillerkänna gruppen det. ”Att professionalisera ett yrke är att övergå från ’grupp-i-sig’ till ’grupp-för-sig’, och samtidigt framstå som ’grupp-för-andra’”.³⁵

³¹ Richardson 1989.

³² Se Howarth 1996:184, samt Nm 166 där två ägare av hyrverk intervjuades som en del av undersökningen om begravningsentreprenörer.

³³ Howarth 1997:131f.

³⁴ Se Cline 1996:126ff, Bremborg 2002.

³⁵ Brante 1987:150f, se även Hellberg 1978:91-105.

Genom informationsnumret för allmänheten, omdaning av *Memento* och utgivningen av broschyrer, skrifter och barnboken söker SBF att framstå mer som en grupp för andra än för sig själv.³⁶ Man är aktiv i diskussioner kring lagar och rekommendationer som rör avlidna, begravning och gravsättning, och tar i dessa inte sällan tydligt parti för de anhöriga. Allt detta kan ses som uttryck för en önskan om att den professionella statusen ska baseras på en expertroll i förhållande till omgivningen. Tilliten till begravningsentreprenören ska inte enbart vara beroende av att han eller hon är känd i lokalsamhället, utan vara en tillit till ett abstrakt system, en expertkunskap.³⁷ Begravningsbyrån ska erbjuda en ”socialt sanktionerad expertis”, som Svante Beckman uttrycker det.³⁸

Ett exempel på hur man inom SBF försöker komma bort från den enskilde begravningsentreprenörens betydelse för allmänhetens förtroende till att gå mot ett mer abstrakt kunskapssystem är samlandet av byråerna kring auktorisationen och dess emblem. De nationella reklamkampanjerna och det gemensamma informationsmaterialet pekar i samma riktning.

Under senare år har man inom förbundet diskuterat möjligheten att bilda en kedja eller att ha ett gemensamt byrånamn. Fördelen skulle ligga i ett stärkt varumärke att använda bland annat i reklamkampanjer där man anser att Fonus har ett betydande övertag genom sitt namn. Förslagen har dock inte vunnit gehör bland medlemmarna och de flesta av de begravningsentreprenörer jag intervjuat menar att det är det förtroende som uppstår ”ansikte-mot-ansikte”, och inte ”expertmarkeringar” såsom auktorisationen, som gör att människor kommer till dem. Utvecklingen i Storbritannien där de mindre familjeägda företagen åter börjar få en roll, efter att ett tag riskerat att elimineras från marknaden av större kedjor, tyder på samma sak.³⁹

³⁶ Se kap. 4 *Informationsspridning*.

³⁷ Se Giddens 1996, särskilt avsnitt 3.

³⁸ Beckman 1989, se även Brante 1992.

³⁹ Se kap 3 *Konkurrensen*.

Från ting till levande människor

Det är alltså problematiskt att tala om professionalisering inom SBF, eftersom den varken bygger på användningen av tekniska hjälpmedel eller teoretisk kunskap dokumenterad i någon längre utbildning. Ett annat sätt att se på förändringarna innebär att man skiljer mellan olika slags professionalisering.

Inga Hellberg tecknar en professionaliseringsmodell där hon skiljer på yrken med utgångspunkt från deras kunskapsbas, T-kunskap som står för ting och L-kunskap för levande.⁴⁰ Utifrån Hellbergs kriterier skulle begravningsentreprenörer kunna definieras som en yrkesgrupp med T-kunskap. Man tillhör den privata sektorn och arbetet består till stor del av att sälja varor och tjänster, det vill säga att sälja kistor och urnor, utföra svepningar och transporter samt förmedla blommor, tidningsannonser och musiker. Förbundet har en egen auktorisation och personerna som arbetar inom yrkeskåren har skiftande utbildningar. Allt detta är, enligt Hellberg, karakteristiskt för yrkesgrupper med T-kunskapsbas.⁴¹

Samtidigt syns idag en strävan bland begravningsentreprenörerna att försöka ändra yrkets kunskapsbas från att handla om ting till att handla om människor. Det främsta uttrycket för detta är de vidgade arbetsuppgifter där de levande, det vill säga anhöriga och i viss mån allmänheten, står i fokus. Man hävdar att man besitter en kunskap om människor – hur man omhändertar avlidna så att de anhöriga mår bra – som är till nytta för allmänheten. Detta kommer till uttryck i debatterna om Estoniakatastrofen och bårhussituationen, i inrättandet av 020-numret för upplysningar i begravningsfrågor, och i utgivningen av skrifter och böcker. Likaså funderar såväl förbundet som enskilda byråer på att införa en uppföljning av begravningsuppdraget genom någon form av omsorg om de anhöriga. Sorgegrupper skulle kunna vara en form av kundomsorg, men några sådana finns ännu inte kopplade till begravningsbyråerna. Däremot är minneskonserter som togs upp i kapitel sex ett exempel på denna inriktning.

⁴⁰ Se Hellberg 1986, 1989, 1991, 1999.

⁴¹ Hellberg talar om T- respektive L- professioner, men då Hellberg reserverar termen profession till yrkesgrupper med kunskaps- och yrkesmonopol, är det tveksamt om hon skulle definiera gruppen begravningsentreprenörer som en profession. Det är därför bättre att tala om ”yrken med T- respektive L-kunskap” när modellen används på begravningsentreprenörer.

Fokuseringen på de anhöriga innebär en nyorientering av arbetet i jämförelse med tidigare, då begravningsentreprenörerna främst sålde kistor och svarade för transporter. Samtidigt tycks det som om omhändertagandet av avlidna har glidit över till att bli en del av L-kunskapen. Den avlidne betraktas inte bara som ett ting, utan någon som ska handhas med ”värdighet”, ett inom branschen ofta använt ord, och kunna presenteras inför de anhöriga. Likaså ses transporterna ur ett etiskt perspektiv där enbart begravningsbilar ska användas. Normen är att den avlidne ska hanteras som om han eller hon var levande.

Enligt Hellberg utmärks yrkesgrupper med L-kunskap av sociala stängningar såsom hög utbildning och statlig reglering av yrket. Eftersom begravningsentreprenörerna inte har dessa kännetecken, hotas de ständigt av att vem som helst kan öppna en begravningsbyrå. En statlig legitimation eller auktorisation har diskuterats vid olika tillfällen, och Bo Forslund uttryckte sig positivt om förslaget.⁴² Om en allmän legitimering skulle krävas för att utöva yrket, skulle det vara ett steg på väg mot att bli ett yrke baserat på L-kunskap. Då måste emellertid kraven vara kopplade till individen och inte till byrån som helhet. Det är dock osäkert hur medlemmarna skulle ställa sig till de krav som kan bli aktuella vid en legitimering. De intervjuer jag gjort visar, som nämnts tidigare, att få är beredda att gå en längre utbildning, och teoretisk kunskap anses inte vara särskilt viktig i yrkesutövningen.⁴³

En allmän begravningsförsäkring skulle också kunna leda till att begravningsentreprenörsyrket uppfattas som ett yrke baserat på L-kunskap. Behovet av begravningsentreprenörer skulle sanktioneras som en medborgerlig rättighet i form av en statssubventionerad privat verksamhet, liknande den som privata läkare eller sjukgymnas-

⁴² Se *Råd & Rön* 8/99:6. I *Råd & Rön* 5/99:40 kritiserades bl.a. begravningsbranschen av Carl Lagercrantz för en falsk användning av auktorisation. Enbart staten kan utfärda auktorisationer, menade han. I kommande nummer (6-7/99:6) bemötte Sveriges Tvätteriförbund och Mäklarsamfundet kritiken, och i numret därefter (8/99:6) svarade Bo Forslund för SBF. ”En auktorisation skulle möjligen vara ännu mer värd och ännu mer trygg för konsumenten om den utfärdades av någon myndighet eller liknande” skrev han, och menade vidare att det är bättre att förbundet har en auktorisation än att det inte finns någon alls. I en motion till riksdagen (1999/2000:N263) aktualiserades frågan om auktorisation av bland annat begravningsentreprenörer.

⁴³ Om allt för höga krav i samband med en legitimering skulle innebära att en välkänd och omtyckt begravningsentreprenör inte längre kan bedriva sin verksamhet, är det möjligt att även allmänheten på orten skulle vara skeptisk till en sådan reglering.

ter bedriver. En allmän begravningsförsäkring har varit uppe till diskussion ända sedan 1920-talet, och framfördes som en möjlighet vid utredningen 1990.⁴⁴ Trots riksdagens positiva inställning, har ingen regering hittills lagt förslag om en sådan försäkring.

En förklaring till varför ingen begravningsförsäkring har införts kan ligga i hur begravningsentreprenörernas kunskap värderas i samhället. Brante har pekat på att den kunskap som ett samhälle värderar högt, bidrar till att de som använder sådan kunskap får hög status. Idag premieras läkarvetenskapen, och därmed den medicinska expertisen, medan prästers och militärers status sjunkit.⁴⁵ Om inte begravningsentreprenörernas kunskap anses ha betydelse, får yrket ingen hög status. Det är då även troligt att man inte får del av några samhällseliga resurser. En allmän begravningsförsäkring som hade kunnat användas för att delvis betala de varor eller tjänster som begravningsentreprenörerna tillhandahåller, hade också inneburit ett erkännande av deras kunskap och arbete.

Ett problem som hänger samman med detta och som även skyntar fram i diskussionerna om utbildning är att det finns en oklarhet om kunskapsbasen, det vill säga vad det är som begravningsentreprenörerna är experter på: Är det omhändertagandet av kroppen, trots att det är obduktionsteknikerna som eventuellt balsamerar kroppen och församlingen som enligt de nya reglerna ansvarar för vissa transporter? Är det omhändertagandet av de anhöriga, något även präster gör? Är det riter, när inte prästen är närvarande? Eller är det logistiken kring hanteringen av de avlidna och begravningen? När kunskapskärnan inte tydligt kan definieras, kan enligt Hellberg professionaliseringssträvandena motverkas.⁴⁶ Detta kan vara ett av de stora problemen på väg mot en professionalisering av för begravningsentreprenörerna.

⁴⁴ Motion 116 i Första kammaren 1924, SOU 1990:82.

⁴⁵ Brante (1992:4) skriver att läkarvetenskapens status är beroende av "the contemporary cultural focus on health, life and death". Jag anser dock att det är ett misstag att låta döden ingå sammanhanget. Fokus ligger hälsa och liv, precis som Zygmunt Bauman(1994) lyft fram det senmoderna samhällets fokus på odödligheten, och inte döden.

⁴⁶ Hellberg 1986:25.

Begravningen – en skärningspunkt

Göran Gustafsson ser begravningen som en skärningspunkt mellan stat, marknad och civilt samhälle och vill med det föra in begravningen i ett större socialt sammanhang. I den modell Gustafsson tecknar bestämmer staten med ett ramverk villkoren för marknaden och det civila samhället. I staten innefattas lokala myndigheter och Svenska kyrkan, i den mån den utövar samhällsliga funktioner, med såväl det juridiska regelverket som de tjänstemän som tolkar och verkställer lagarna. Marknaden består av företag och andra ekonomiska intressenter inom näringslivet, såsom begravningsentreprenörerna, medan det civila samhället kännetecknas av frivillighet och personliga lojaliteter. De sistnämnda återfinns i familjen och vänskretsen, men även i intresseorganisationer av olika slag, såväl profana som religiösa. I begravningen sammanstrålar staten, marknaden och det civila samhället.⁴⁷

Genom att se begravningen som en skärningspunkt, framträder den komplexa situation som möter den avlidne och de anhöriga. Det finns många intressenter kring den döda personen.⁴⁸ Men bilden kan också stå för begravningsentreprenörernas situation. Han eller hon måste samarbeta med andra aktörer i det dagliga arbetet, och det är möjligt att i relation till dem tala om yrkets status och position i samhället, med andra ord om hur man professionaliseras.

Professionalisering på verksamhetsfältet

Ytterligare ett sätt att se på professionalisering är att inte fokusera på förändringar inom en yrkesgrupp, utan på dess relationer till andra yrken och rollen den spelar i samhället. Detta sätt att se på professionalisering använder Johan Edman i sin studie av stadsplanering.⁴⁹ Utgångspunkten är det från Pierre Bourdieu hämtade begreppet fält.⁵⁰ Ett fält är en social arena där olika intressegrupper

⁴⁷ Gustafsson 2000a.

⁴⁸ Prior (1989:153ff) beskriver den komplexa situation och de många intressen som finns kring avlidna i Belfast på Nordirland. Beroende på perspektiv ser man på den avlidne ur tre aspekter, sjukvården och begravningsentreprenörerna ser den som ett lik, kyrkan som en själ och släkt och vänner som en social varelse.

⁴⁹ Edman 2001.

⁵⁰ Se Bourdieu 1984. Det sätt som begreppet fält används på här, såväl som i Edmans studie, är mer begränsande än Bourdieus egen användning (se Broady 1990:270ff). Skulle jag ha följt

eller aktörer strävar efter att påverka vad som sker. Begreppet används som ett analysredskap, ”ett sökarljus, riktat mot system av relationer mellan positioner”⁵¹ för att klargöra maktstrukturer mot den bakgrund de olika aktörerna har.

Edman kallar det fält han undersöker för ett verksamhetsfält, vilket står för den gemensamma spelplan där olika yrkesgrupper kämpar om att få utföra de centrala arbetsuppgifterna.⁵² Genom att fokusera på vem som utför vilka arbetsuppgifter och inte yrkesgruppers organisation, tillför fältmodellen ett nytt sätt att se på professionalisering, menar Edman, som hämtat grundidén från Andrew Abbot.⁵³

På verksamhetsfältet finns olika typer av arbetsuppgifter. De centrala arbetsuppgifterna ger status, och de som har rätt att utföra dem bildar en överordnad yrkesgrupp. De underordnade yrkesgrupperna utför de mindre centrala, eller perifera, arbetsuppgifterna, men kan förändra relationerna genom att få dessa uppgifter att bli betraktade som centrala alternativt erövra den överordnade gruppens uppgifter.⁵⁴ På ett verksamhetsfält kan flera yrkesgrupper agera samtidigt, men fältet kan också vara förbehållet en enskild yrkesgrupp. Varje yrkesgrupp kan dessutom verka på olika verksamhetsfält, och en grupp kan byta fält.⁵⁵

Relationen mellan yrkesgrupperna och verksamhetsfälten är beroende av det Edman, och Abbott, kallar jurisdiktionen, det vill säga ”den offentligt erkända rätten för en profession att utöva

Bourdieu's intention med att kartlägga ett fält, borde flera yrkeskategoriers bakgrund och målsättning analyserats. Här används begreppet funktionellt för att belysa begravningsentreprenörernas förhållande till andra med särskild fokus på ett maktperspektiv.

⁵¹ Broady 1990:275.

⁵² Edman 2001:43ff. Edman använder ordet profession relativt diffust. Huruvida begravningsentreprenörer är en profession eller inte är här mindre viktigt, då Edman menar att även andra yrkesgrupper kan användas i analysen (:41 not 4).

⁵³ Edman 2001:31-34. Abbott skriver: ”The central problem with the current concept of professionalization is its focus on structure rather than work. It is the content of the professions’ work that the case studies tell us is changing. It is control of work that brings the professions into conflict with each other and makes their histories interdependent. It is differentiation in types of work that often leads to serious differentiation within the profession. By switching focus from a focus on organizational structures of professions to a focus on groups with common work we replace several of the problematic assumptions at once” (1988:19f).

⁵⁴ Edman 2001:44f.

⁵⁵ Edman 2001:45.

yrkesverksamhet på ett givet verksamhetsfält”.⁵⁶ Jurisdiktionen innebär en legitimitet för en yrkesgrupp att ha makt på fältet.⁵⁷

Edmans teoretiska modell kan användas för att belysa hur yrkesgrupper får och förlorar status, hur kunskapsbasen kan förändras och hur relationerna mellan olika yrkesgrupper ser ut. Den tydliggör det erkännande av andra som Hellberg och Brante lyfter fram som väsentligt för professionalisering, och tar fasta på professionaliseringen som en utvecklingsprocess där nya kunskaper ständigt behövs. Den möjliggör också en social placering av det som jag utifrån Hellberg kallat för yrken med T-kunskap respektive L-kunskap.⁵⁸

Begravningsfältet

Alexa Døving genomförde i mitten av 1990-talet en studie i Oslo bland såväl begravningsentreprenörer som präster. Hon använde Bourdieus fältbegrepp och tog döden som utgångspunkt för ett eget fält, gravfärdsfältet, inom vilket de verksamma aktörerna – staten, kyrkan och begravningsbyråerna – skapar handlingsstrukturer.⁵⁹ På gravfärdsfältet jämförde Døving prästers och begravningsentreprenörers möjligheter att påverka vad som sker med den avlidne och de riter han eller hon omgärdas av.

Døving kommer fram till att det är begravningsbyråerna som drar det längsta strået, och den aktiva roll de har under hela den så kallade gravfärdsveckan (från dödsfall till begravningsgudstjänst) får en avgörande betydelse. De förmedlar diverse undertjänster, som prästerna bara blir mottagare av. De har betydligt längre öppettider än vad församlingarna har, vilket ökar kontaktmöjligheterna, och begravningsentreprenörerna får den första och bredaste kontakten

⁵⁶ Edman 2001:47.

⁵⁷ Det finns, trots ambitioner att vara tydlig, en oklarhet hos Edman vad gäller relationen mellan begreppen jurisdiktion och legitimitet (se Svensson 2001). Jag har valt att här inte fördjupa mig i den diskussionen, utan ser jurisdiktion som det som legitimerar en aktörs arbetsuppgift.

⁵⁸ Hellberg har i en artikel (1995) använt sig av Bourdieus fältteori för att diskutera de professionella i tjänstesamhället. Hon håller fast vid att använda begreppet de professionella för akademiskt utbildade personer, men menar att denna grupp växt väsentligt de senaste decennierna. Flera yrkesgrupper som tidigare sågs som semiprofessioner gör sedan högskolereformen 1977 anspråk på en professionell position. Samtidigt sker en allt större differentiering sett ur statussynpunkt bland de professionella.

⁵⁹ Døving 1995:8.

med de anhöriga. Kyrkan blir därför beroende av begravningsbyråerna.

Døving ger ett exempel på hur prästerna i Oslo är beroende av begravningsentreprenörerna. Prästerna ville att kyrkor i större utsträckning än tidigare skulle användas för begravningsgudstjänster. Förändringen kunde dock inte genomföras, eftersom entreprenörerna ansåg att detta dels skulle innebära ett merarbete för dem själva, dels att de anhöriga troligen inte skulle vara beredda att betala för de ökade kostnader som förändringen skulle innebära. Døving konstaterar att begravningsentreprenörerna är fältets verkliga auktoriteter, även om den norska kyrkan, både genom tradition och genom att prästen leder den enda offentliga riten, förefaller ha den centrala rollen för de anhöriga. Begravningsentreprenörerna kan direkt påverka vad som ska ske i kraft av sitt ansvarstagande och sin marknadsideologi.⁶⁰

Den bild Døving tecknar kan till stora delar appliceras på den svenska situationen. För att använda Edmans terminologi, kan hanteringen av avlidna och de riter som dessa omgärdas av ses som ett verksamhetsfält där olika yrkesgrupper, inte minst präster och begravningsentreprenörer, kämpar om att kunna påverka vad som sker. Begravningsentreprenörerna har lyckats skaffa sig ett utrymme på fältet, dels genom kontakterna med anhöriga, dels vad gäller den praktiska organisationen kring begravningsgudstjänsten, så att deras arbetsuppgifter blivit allt viktigare. Prästernas uppgift i gudstjänsterna kan begravningsentreprenörerna inte ta över, men denna arbetsuppgift verkar spela en allt mindre roll. En förändring av vad som är centrala arbetsuppgifter har ägt rum. Kundsamtalen avgör till stor del vad som kommer att ske efteråt, och därmed har prästernas roll försvagats, samtidigt som begravningsentreprenörernas har stärkts.

Jurisdiktionen, det vill säga den legitimitet som ger begravningsentreprenörerna möjlighet att påverka fältet, bygger till stor del på relationen till de anhöriga. De anhöriga vänder sig först och flest gånger till dem, och det är begravningsentreprenörerna som får i uppdrag att ordna de praktiska arrangemangen kring begravningen. Genom de anhörigas förtroende, får begravningsentreprenörerna

⁶⁰ Døving 1995:93f.

jurisdiktion att agera på fältet. Men jurisdiktionen innehåller fler legitimerande element än att de anhöriga överlåter till dem att ta hand om de avlidna. Begravningsentreprenörerna får, som visats i kapitel sju, i de flesta fall möjlighet att dekorera kyrkor och kapell, tillgång till bårhus, bisättningslokaler och visningsrum,⁶¹ samt inbjuds att föreläsa och ta emot studiegrupper.⁶²

Døvings exempel på hur prästerna misslyckades med en förändring som vid första anblicken faller inom deras ansvarsområde, visar att maktförhållandena på fältet mer har med jurisdiktion att göra än sådana faktorer som utbildning och andra organisatoriska stängningar. Begravningsentreprenörerna blev den överordnade yrkesgruppen. Frågan om utbildningens relevans för att erhålla status kan alltså åter väckas. Är det nödvändigt med utbildning för att få de centrala arbetsuppgifterna på fältet? I detta exemplet var det inte så.

Begravningsentreprenörernas verksamhetsfält

Tidigare diskuterades begravningsentreprenörernas utvidgade arbetsuppgifter och delvis förändrade kunskapsbas, från att uteslutande hantera döda kroppar till att även ta hand om anhöriga. Arbetsuppgifterna har blivit mångskiftande och för att tydliggöra dem kan det som Døving kallar gravfärdsfältet delas upp i flera mindre verksamhetsfält. Jag urskiljer bland begravningsentreprenörerna fem sådana verksamhetsfält, med sinsemellan olika arbetsuppgifter och delvis olika konkurrenter.

Det första är likfältet, där huvuduppgiften är att ta hand om den avlidne. På detta fält verkar många yrkesgrupper: läkare, vårdpersonal, patologer, rättsläkare, obduktionstekniker, vaktmästare (på sjukhus respektive i kyrkor och kapell), krematoriepersonal och begravningsentreprenörer. Detta fält innefattar flera platser, och har den avlidne i fokus.

⁶¹ Ibland har begravningsentreprenörer nyckel och/eller kod till dessa lokaler för att kunna nyttja dem när inte de huvudansvariga är på plats. Så är dock inte fallet överallt.

⁶² Vad gäller föreläsningar och studiebesök finns dessa inte på "gravfärdsfältet" om man, som Døving, menar att det sträcker sig från dödsfall till gravsättning. Snarare hör de hemma inom det allmänna "död- och begravningsfältet", där olika yrkesgrupper gör anspråk på kunskap om död, begravning och sorg. Erbjudandet att få föreläsa kan ses som en form av jurisdiktion, som ger begravningsentreprenörerna legitimitet att beskriva vad som sker på detta fält.

På likfältet har transporter av avlidna varit en central uppgift för begravningsentreprenörerna. Den nya lagstiftningen, år 2000, ger dock församlingarna ansvaret för transporten från bisättningslokalen till ceremonilokalen och vidare till gravplatsen.⁶³ Även om byråerna på de flesta orter fortsätter att sköta transporterna, har ansvarsförändringen inneburit att entreprenörerna förlorat möjligheten till en egen prissättning och får istället teckna avtal med församlingarna.⁶⁴ Detta medför en försvagad position på fältet. Likfältet är det ursprungliga fält som begravningsentreprenörerna verkade på. Fortfarande utförs mycket av deras arbete på detta fält, men andra fält får allt större betydelse.

Det andra fältet är logistikfältet. Huvuduppgiften är att samordna allt som ska ske med den avlidne och vid begravningen, exempelvis boka begravningstid, solist, förtäring och annons, samt ansvara för när den avlidne ska hämtas, svepas och transporteras. Denna logistik skötte förut de anhöriga,⁶⁵ men numera överläts den nästan alltid till begravningsbyrån. På detta fält har begravningsentreprenörerna i stort sett monopol.

Det tredje fältet är sorgfältet, där arbetsuppgifterna är att visa omsorg om de anhöriga, samt att upplysa om sorgebearbetning och andra frågor som relaterar till efterlevande. Detta är ett nytt fält för begravningsentreprenörerna, där man ännu inte hittat formerna för verksamheten. I arbetet vill man sätta fokus på de anhöriga och medverka till en begravning som hjälper dem i sorgen. Man bygger upp ett förtroende mellan de anhöriga och byrån och vill gärna ha någon uppföljande verksamhet. Samtidigt vill man inte gå in i en allt för terapeutisk roll. Till fältets uppgifter hör även kunskaps-spridning om möjligheten att planera sin egen begravning, om att skriva testamente och om hur avlidna omhändertas. Vid dessa tillfällen poängteras ofta att förberedelser hjälper de efterlevande i sorgen.

På sorgfältet agerar, förutom begravningsentreprenörerna, präster och psykologer. Dessutom finns det grupper som inte är yrkesutövare, men som har inflytande på de efterlevande: anhörigrupper, sorgegrupper, släkt och vänner. Även om begravningsent-

⁶³ SFS 1990:1144 9 kap. 6 §.

⁶⁴ Se kap. 4 *Samhällsdebatten i Memento*.

⁶⁵ Se kap. 3 *Yrket begravningsentreprenör tar form*.

reprentörerna är relativt diffusa vad gäller vilken uppgift de egentligen vill ha, kan steget in på sorgfältet innebära ett hot inte minst mot präster.

Det fjärde fältet är ritfältet. Här inkluderas alla riter som utförs tillsammans med de anhöriga. En del av dem leder begravningsentreprenörerna själva, medan andra leds av präster. Oavsett vem som håller i själva riten, har begravningsentreprenörerna flera uppgifter som påverkar skeendet. Jag återkommer nedan till ritfältet.

Det femte fältet är juridikfältet. På många begravningsbyråer erbjuds hjälp med testamenten, bouppteckningar och arvsskiften, liksom med att teckna livförsäkring eller söka efter okända försäkringar som den avlidne haft. En del begravningsentreprenörer utför själva dessa uppgifter, medan andra samarbetar med en juristfirma eller bank.⁶⁶ Arbetsuppgifter på juridikfältet ger en möjlighet att ha kontakt med de anhöriga efter själva begravningen, och i de fall det rör testamenten eller försäkring en kontakt med presumtiva kunder.

Fördelen med att analysera arbetet i ett fältperspektiv är att professionalisering inte behöver ses som en uppåtgående spiral, utan som en del i ett växelspel med andra yrkesgrupper. Det handlar om att skaffa sig bättre positioner på verksamhetsfälten. De förändringar som skett och sker vad gäller olika former av begravningsriter pekar på att begravningsentreprenörerna erhållit en ny form av jurisdiktion och därmed en ny position på ritfältet.

Begravningsgudstjänsten som ritfält

Begravningsgudstjänster i Svenska kyrkan kan enbart ledas av prästvigda personer. De har därmed en central uppgift. Men det är inte bara prästen som bestämmer vad som sker, utan begravningsgudstjänsten kan ses som ett ritfält med flera aktörer med varierande uppgifter och olika positioner.⁶⁷ Kyrkomusikern påverkar gudstjänsten genom att ha åsikter om vad som är lämpligt att spelas och att bestämma hur musiken framförs. Vaktmästaren har ansvar för de praktiska delarna före, under och efter begravningsgudstjänsten, och kan trots sin ofta undanskymda roll påverka vad som sker. Exem-

⁶⁶ Se även kap.6 *Osämja bland de anhöriga*.

⁶⁷ Exemplet är från en begravningsgudstjänst i Svenska kyrkan, men givetvis är ritfältsteorin tillämpbar även vid andra religiösa begravningar.

pelvis är det vaktmästaren som svarar för ljudinställningen på högtalarna, vilket kan avgöra hur prästens budskap hörs.

Solister och instrumentalister tillför riten musik, och kan ha åsikter om vad som är lämpligt eller hur musikstycken bör framföras. Floristernas blomsteruppsättningar är generellt sett estetiska inslag i riten, men de kan innehålla symboler i form av fioler, nallar med mera, som inte överensstämmer med det andra anser är begravningsgudstjänstens budskap. Slutligen påverkar begravningsentreprenörerna gudstjänsten genom sitt agerande direkt före, under och efter den, och genom att ha planerat den och i många fall vara ansvarig för flera av aktörerna som medverkar: solister, instrumentalister och bärare.

De olika aktörerna har mer eller mindre centrala arbetsuppgifter och därmed olika status och positioner. Utan att närmare bestämma vilka positioner de olika yrkesgrupperna har, kan jag utifrån fältstudierna konstatera att maktkamper utkämpas i samband med begravningsgudstjänster. Många av dessa är diskreta och subtila, inte minst för att det finns en ovilja att synliggöra dem inför de anhöriga.⁶⁸

När man närmare granskar hur de inblandade rör sig, kan man dock se hur den rumsliga positionen kan vara en markering av makt. Vem tar emot de anhöriga när de kommer till kyrkan: begravningsentreprenören, prästen eller vaktmästaren? Var befinner sig prästen under avskedet: bredvid de anhöriga, i mittgången för att organisera begravningsgästernas avsked, stående där framme eller sittande på en stol vid sidan? Vem leder processionen till graven: vaktmästaren, prästen eller begravningsentreprenören? Många gånger har rutiner utarbetats för vilka positioner de olika aktörerna bör ha i den enskilda församlingen, men när nya aktörer dyker upp kan invanda positioner rubbas.⁶⁹

Även de rent praktiska sakerna kan ge upphov till konflikter. En del begravningsentreprenörer ser exempelvis gärna att det tänds

⁶⁸ Se Bradbury 1999:186.

⁶⁹ Det finns stora lokala skillnader på vilka arbetsuppgifter varje yrkesgrupp har. Agneta berättar att hon på en kurs inom SBF fick höra av föredragshållaren att det är begravningsentreprenören som ska ansvara för processionen till graven. Hon protesterade och menade att där hon arbetar har det alltid varit, och kommer att förbli, vaktmästarens uppgift. Om hon skulle göra anspråk på den, skulle det ställa till besvär i församlingen. Föredragshållaren tyckte att det var oansvarigt av henne att överlåta uppgiften på vaktmästaren och att det var byrån som skulle synas först, framför kistan. Detta fick dock inte henne att ändra sig.

många extra ljus, medan vaktmästarna ofta ogillar att behöva skrapa stearin från golven. En del florister binder så stora kistdekorationer att prästen får svårt att lägga mull på kistan och begravningsgästerna saknar plats att lägga sina blommor.

I begravningsgudstjänsten möts yrkeskategorier med olika syn på gudstjänstens syfte, vad som är viktigt och hur den ska genomföras. Ritfältet består dock av fler riter än begravningsgudstjänsten. Jag har i tidigare kapitel visat den ceremoniledande roll som vissa begravningsentreprenörer har vid visningar. Frågan om begravningsentreprenörernas syn på riter mer generellt liksom de religiösa attityder de möter hos de anhöriga och som de vill ta hänsyn till, går därför inte att komma förbi när man vill klargöra vad som sker på ritfältet.

Ritens sociala funktion

Sociologen Émile Durkheim var bland de första att visa hur religionen och samhället är sammanvävda. Istället för att se riten som fristående från samhället, ansåg Durkheim att riten har sin grund i människors behov av att förenas i en gemenskap. Det kollektiva i samhället kommer till uttryck i riten, som därmed har en samlande funktion i samhället.⁷⁰ Trots att Durkheims tankar om ritens funktion har ett sekel bakom sig, är de fortfarande aktuella idag.⁷¹ Per Pettersson skriver i sin studie om Svenska kyrkan:

Livsriterna, kyrkobyggnaden, kyrkogården och prästen är inbördes starkt förknippade med varandra och upplevs som förbindelselänkar till traditionen, den svenska kulturen och till slakten.⁷²

Eva Reimers utgår i sin avhandling *Dopet som kult och kultur* från frågan ”Vad gör människan med riten?”⁷³ och resultatet kommer nära Petterssons. Reimers ser deltagarna i riten, såväl präster som dopföräldrar, som aktiva subjekt med möjlighet att påverka det som sker. Både föräldrarna och prästerna tycker dopet är viktigt, men när de förklarar vilken funktion dopet har, så skiljer de sig markant åt.

⁷⁰ Durkheim 1995/1912.

⁷¹ Se Straarup 1994.

⁷² Pettersson 2000:277f.

⁷³ Reimers 1995:13.

För prästerna är dopet en kristen initiationsrit. Den som döps blir medlem i Svenska kyrkan och en del av gudsgemenskapen. Dopföräldrarna däremot ser dopet primärt som en livscykelrit vid livets början. ”Dess funktion är att integrera deltagarna i ett meningsfullt sammanhang och att skänka legitimitet åt det sammanhang de är insatta i”.⁷⁴ För föräldrarna spelar dopteologin inte särskilt stor roll, utan ritens mening ligger på ett annat plan, bortom prästernas tolkningar. Reimers menar att det är positivt att inte betona individers egen trosavgörelse, utan låta dopet vara en livscykelrit.⁷⁵

Att riter, såväl privata som officiella har sociala funktioner är dock inte något nytt. Ingegerd Sjölin visar i sin avhandling om dopseder under 1710-1910 att den sociala funktionen var betydelsefull. Det var inte så att människor ”förr” döpte av djupt religiösa skäl, tvärtom spelade såväl magi som den sociala kontexten en stor roll. I linje med Reimers konstaterar hon att det i Svenska kyrkan idag inte är ”ovanligt att strävan efter att betona dopets officiella och privata religiösa funktioner sker på bekostnad av de sociala och då särskilt de privata sociala funktionerna”.⁷⁶ För att dopseden ska fortleva och vara stark, behöver alla de olika funktionerna bejakas, menar Sjölin.

Både Reimers och Sjölin's resultat pekar på hur dopet används som en kollektiv manifestation, i enlighet med Durkheims teorier, och det finns anledning att tro att begravningsgudstjänsterna följer samma mönster.⁷⁷ Att en rit har en kollektiv, social funktion, betyder dock inte, som framgått av Reimers studie, att riten har samma funktion för alla som deltar i den.

En postmodern ritteori

Thomas Gerholm har utvecklat en, vad han kallar ”postmodern” ritteori där han tar fasta på de olika perspektiv som personerna som är samlade till en rit har.⁷⁸ Gerholm delar in dem i ceremoniledare, deltagare och åskådare. Alla har olika personliga erfarenheter med sig och olika kulturella meningssystem och var och en kommer där-

⁷⁴ Reimers 1995:255.

⁷⁵ Reimers 1995:255.

⁷⁶ Sjölin 1999:221.

⁷⁷ Se nedan, *Förrättningsreligiositet*.

⁷⁸ Gerholm 1988.

för att uppleva riten på sitt sätt, varav inget är rätt eller fel. Även om det finns ett korrekt sätt att utföra riten på, använder deltagarna och åskådarna sig av riten på det sätt som stämmer överens med deras egna tolkningar. Visserligen kan den offentliga diskursen sätta ramar, men det finns inga garantier för att de enskilda individerna upplever riten så, utan de kan mycket väl distansera sig från den officiella tolkningen.

Genom att studera hur individerna upplever riten, kan man komma åt kommunikationen eller effekten av riten, menar Gerholm. Ser man däremot på deltagarna som ett kollektiv, kan man visserligen få fram fina strukturer och ett gemensamt symbolsystem, men detta speglar inte verkligheten. Riten är ett resultat av många individuella bidrag, både av engagemang, deltagande, förväntningar och syften.

Gerholm anser inte att riten bara uttrycker abstrakta idéer, utan att det sker något i den, det vill säga riten är instrumentell. Den kan vara symboliskt instrumentell, det vill säga att man genom symboler försöker nå ett visst syfte. Men individerna kan också använda riten för sociala syften, till exempel för att höja sin egen status eller för att markera förändrade sociala relationer.

Utifrån Gerholms teoretiska modell kan man definiera och analysera de olika rollerna vid begravningsriter. Begravningsentreprenörer kan ses som åskådare vid begravningsgudstjänsten, medan de anhöriga är deltagare och prästerna ceremoniledare. Vid visningar och urnsättningar däremot, händer det inte sällan att begravningsentreprenörerna övertar den ceremoniledande rollen, utan att de nödvändigtvis är delaktiga av samma kulturella symbol- och meningssystem som prästerna.

Mot bakgrund av vad Gerholm för fram, blir de olika perspektiven viktiga för förståelsen av begravningsriten. Riten bärs upp av många individers bakgrund, syften och upplevelser. Alla bidrar med något i riten och allas bidrag är viktiga för ritens tolkning. En liknande syn på riten har Roy Rappaport, som jämför riten med en teaterföreställning. På teatern agerar skådespelarna och publiken lyssnar och ser på. I riten däremot deltar alla närvarande, menar

Rappaport. Givetvis har inte alla samma roll, men riten påverkas av och bygger på allas deltagande.⁷⁹

Det finns en spridd uppfattning att prästerna sköter det rituella vid begravningen och begravningsentreprenörerna de praktiska.⁸⁰ Utifrån Gerholms sätt att se på riter går det dock inte att skilja det praktiska från det rituella. Kistans färg, vad som ligger på och i kistan, blommor och annat som vanligen betraktas som begravningsentreprenörens område är en del av riten. Om man ska tolka riten, måste alla dessa delar tas med.

Dessutom visar Gerholm att riten kan vara instrumentell, både symboliskt och socialt. Riten möjliggör ett offentligt avsked och den bakomliggande sociala kontexten visar sig bland annat i hur man placerar sig i bänkarna, den rangordning i vilken de sörjande tar avsked, och vad som sägs vid kistan.

Gerholms ritteori pekar på den mångfald som kan komma till uttryck inom en och samma rit. Givetvis vore det spännande att närmare studera de upplevelser som olika personer har av samma begravning.⁸¹ Detta är dock inte denna studies syfte. Viktigast här är att Gerholm lyfter fram att också andra än prästerna tolkar riten. Det har en betydelse för riten som helhet hur de som är närvarande ser på vad som sker, hur de upplever den och vad de har för syfte med den.

Förrättningsreligiositet

Mot denna bakgrund kan man för det första konstatera att alla närvarande vid begravningsgudstjänsten påverkar riten, och för det andra att det finns anledning att tro att de anhöriga, begravningsentreprenörerna och prästerna inte har samma syn på ritens funktion. En anledning till detta kan vara att individernas religiositet ser olika ut. Inom religionssociologin talar man om olika former av religio-

⁷⁹ Rappaport 1999:39f. I kapitel 4 i samma bok utvecklar Rappaport synen på deltagande. Jag vill särskilt lyfta fram Rappaports tanke på att deltagande har med ett accepterande att göra, man accepterar att man är en del av riten genom att vara där. Accepterandet har däremot inget med tro att göra, det är en underordnad kategori i sammanhanget (:118ff).

⁸⁰ Se nedan, *Professionalisering på ritfältet*. Denna syn på hur arbetsuppgifterna bör fördelas är vanlig bland såväl präster som begravningsentreprenörer.

⁸¹ För studier av upplevelser av begravningar se Rykind-Eriksen 1993:73-82, Fryxelius 1996:30-33, Nuttall 1997:91f och Danbolt 1998.

sitet som delvis kan ligga utanför den officiella, institutionella religionen.⁸²

Ser man på svenskarnas religiositet ur ett generellt perspektiv har den en individuell karaktär som framträder tydligt i olika undersökningar som genomförts. ”Jag är kristen på mitt eget personliga sätt” är hur en majoritet av svenska folket vill benämna sin egen religiositet.⁸³ Man identifierar inte sin tro som densamma som kyrkans, men inte heller som helt avvikande, och trots individualiseringen, är man medlem i Svenska kyrkan.⁸⁴

Bland de olika typer av religiositet som man brukar identifiera, finns den så kallade förrättningsreligiositeten. Det är en form av religiositet som finner uttryck i de kyrkliga handlingarnas starka ställning, även bland människor som i övrigt inte är religiöst aktiva eller uttrycker trosföreställningar i enlighet med kyrkans lära. Gustafsson menar att förrättningsreligiositeten har drag av folkreligiositet och folkfromhet, samtidigt som den till stor del är förenlig med den officiella religionen. Till sin form är den både kollektiv och individualiserad.⁸⁵

Olika uttryck av förrättningsreligiositeten visade sig i det samnordiska projekt i slutet av 1990-talet som resulterade i *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*.⁸⁶ Där framkommer att rätten att få ta del i de kyrkliga handlingarna – dop, vigsel och begravning – är den främsta anledningen till att man är medlem i kyrkan.⁸⁷ Studien visar även att det som människor värde-
rar högst i kyrkan är begravningar, följt av ”de gamla kyrkobyggnaderna”, och därefter vigslar och dop.⁸⁸ Vid livscykelriterna vill man ha en religiös ceremoni. Över tre fjärdedelar tycker att det är viktigt att högtidlighålla dödsfall med en religiös ceremoni och för över hälften gäller detta även vigsel och dop.⁸⁹ De kyrkliga handlingarna har alltså en mycket stark ställning.

⁸² Gustafsson (2000b:165-189) har en utförlig diskussion om de olika formerna av, som han uttrycker det genom kapitel titeln: ”Tro och religiositet med folklig förankring”.

⁸³ Hamberg 2001:44.

⁸⁴ Se Gustafsson 2000b:176ff.

⁸⁵ Gustafsson 2000b:188.

⁸⁶ Gustafsson, G & T. Pettersson (red.) 2000.

⁸⁷ Sundback 2000:63f. Uppgiften gäller för Norden.

⁸⁸ Gustafsson 2000c:102.

⁸⁹ Bäckström 2000:145.

Samtidigt framkommer det, liksom i Reimers studie, att motiven inte främst är religiösa. Bland dem som tycker det är viktigt med en kyrklig begravning motiverar närmare hälften det med att ”en kyrklig begravning är det sätt som man i Sverige brukar ta avsked av de döda, och det är en värdefull tradition” och drygt en fjärdedel tycker att det är ”ett värdigt sätt att ta avsked av en död människa, men den tro som uttrycks i sammanhanget är inte särskilt viktig”. Bara en knapp fjärdedel anger kristna motiv för att ha en begravningsgudstjänst.⁹⁰

Motiven är snarare sociala eller socio-kulturella, där traditionen spelar en stor roll, samt etiska, om man tolkar ”värdighet” som ett uttryck för detta.⁹¹ Såsom framkommit har förrättningsreligiositeten en karaktär som är svårfångad. Gustafsson reflekterar över den med följande ord:

Förrättningsreligiositeten är ofta lågt värderad. De verbala svar som människor ger då de tillfrågas om varför de utnyttjar kyrkans tjänster i just dessa sammanhang förefaller många gånger traditionella, och religionssociologen känner sig valhant när svarsalternativ för att klarlägga motiven skall formuleras. Det är möjligt att det inte går att med enkla metoder fånga in vad människor verkligen upplever i dessa sammanhang.⁹²

Det är ofta denna form av religiositet, förrättningsreligiositeten, som begravningsentreprenörerna möter hos de anhöriga. Dessa personer deltar sällan aktivt i det kyrkliga livet, men vill vid dödsfall ha en kristen begravningsgudstjänst, som de ser som en värdefull tradition och ett värdigt sätt att ta avsked av en död människa. Kanske är det inte konstigt att begravningsentreprenörerna är så vacklande i sina tolkningar av vad människor vill ha i samband med olika avsked av den avlidne? De religiösa handlingar, psalmläsning eller böner, som begravningsentreprenörer utför, oavsett deras egna tro, är tolkningar av vad människor vill ha när de står vid en avliden släkting. Vid visningen och urnsättningen väljer begravningsentreprenörerna antingen att uttrycka en religiositet som tidigare inte kommit fram i

⁹⁰ Bäckström 2000:150.

⁹¹ Vad som är värdigt, liksom vad som är etiskt, kan givetvis vara beroende av den sociala kontexten och inte stå som eviga värden. Denna större diskussion lämnar jag dock utanför detta sammanhang.

⁹² Gustafsson 2000b:175.

de anhörigas vardag, eller att undvika religiösa uttryckssätt. Olof, som inte tvekar att läsa psalmer vid visningar, gör följande tolkning av människors religiositet i samband med dödsfall:

Vi har ju 90 % kyrkliga begravningar i ett land där vi har både bilhjälm [cykelhjälm?], vi har airbag och vi har säkerhetsbälte. Det är klart att man ska ha kyrklig begravning. Det kan ju ändå vara någonting.

Denna ”säkerhetstolkning”, med klart magiska inslag, får givetvis stå för honom själv. Men att människor i första hand vill ha en begravning med religiösa inslag är klart för begravningsentreprenörerna; den borgerliga begravningen framstår som något utanför normen.

En personlig och positiv begravning

Vad de anhöriga egentligen förväntar sig och upplever av begravningen vet vi, som sagt, inte särskilt mycket om. Begravningsentreprenörerna menar att deras syn på begravningen är densamma som de anhörigas, men jag kan inte visa att så verkligen är fallet. Snarare måste det uttryckas som begravningsentreprenörernas tolkningar av hur de anhöriga vill att begravningen ska vara.

Som tidigare nämnts, tycker begravningsentreprenörerna att det viktigaste med begravningen är att den är ”personlig” och ger de anhöriga en ”positiv upplevelse”.⁹³ Med personlig menar de att den avlidnes liv ska speglas i ceremonin. Riten har en sammanfattande funktion där man genom att lyfta fram vissa saker från den avlidnes liv ger en summering av livet. Det kan vara prästens griftetal, musik som den avlidne tyckte om, en dikt eller ett speciellt föremål som placerats synligt som blir denna personliga markering.

Om riten genomförs på ”rätt sätt”, det vill säga med personliga inslag, blir den ett positivt minne och ett avstamp att gå vidare för de anhöriga. Begravningen ska inte enbart vara tillbakablickande, utan även framåtblickande – framför allt för de anhörigas skull. För att den ska kunna vara framåtblickande behövs dock de personliga nedslagen bakåt.

⁹³ Se kap. 6 *Den personliga begravningen*.

Den positiva upplevelse som entreprenörerna tycker det är viktigt att begravningen ger, är mer svårfångad. Det handlar inte om att tårar inte ska fällas eller att det inte ska vara sorgligt. En negativ upplevelse är snarare inte något minne alls, när begravningen är så rutiniserad och likadan för alla att den går spårlöst förbi. Givetvis finns det verkligt negativa upplevelser, som när kistan föll ner i gravnen på högkant eller någon dog på begravningen, men de tillhör undantagen. Det positiva handlar mer om att den avlidne blir sedd och uppmärksammas som den han eller hon var. Att den avlidne nämns vid namn, att något från hans eller hennes liv berättas, att de anhöriga upplever ett tilltal – allt detta är sådant som begravningsentreprenörerna tycker är positivt. Den positiva upplevelsen hör ihop med det personliga, men själva sättet prästen uttrycker sig på tycks också vara viktigt. Det ska inte vara för högtravande och formellt.

För begravningsentreprenörerna står betoningen av det personliga inte i motsättning till det som de uppfattar som det teologiska budskapet, utan kan integreras i det. Tvärtom, menar entreprenörerna, kan prästerna inte utesluta det personliga, eftersom det teologiska budskapet då blir främmande och upplevs rutinartat.⁹⁴

Den stämning som finns under begravningsgudstjänsten är central för entreprenörerna, samtidigt som de är medvetna om att det är prästen som har störst möjlighet att påverka den ton som anges. Begravningsentreprenörerna får nöja sig med att skapa stämning utifrån de saker, den rekvisita, som finns att tillgå. Detta får till följd att detaljer blir viktiga. Många begravningsentreprenörer är exempelvis mycket noggranna med att kistan står absolut rakt och att blommorna är symmetriskt placerade. Ofta tar de med saker som verkar stämningsskapande. På kistan placerar en del entreprenörer änglar eller ljus, medan andra har speciella katafalktäckten⁹⁵. Med extra ljusstakar eller ljus vid blommorna, samt ställningar till kran-sar och buketter försöker de göra begravningen estetiskt tilltalande.

⁹⁴ När Aggedal undersökte *Griftetalets funktion som livstydningssredskap* kunde han visa att en grundläggande förutsättning för att nå fram till en fungerande kommunikation med åhörarna var prästernas villighet att försöka möta åhörarna med empati i den kontext som de befinner sig i bl.a. genom att nämna den döda vid namn, anknyta till åhörarnas sorg och den dödas liv (2000:135-138).

⁹⁵ Katafalk är den bår som kistan står på och ett katafalktäcke är ett tyg som täcker denna bår.

Att på detta sätt påverka riten är något som lärs ut av SBF. Från en kurs berättas det:

Vid besöket i gravkapellet demonstrerades hur man med extra tillbehör kan skapa en varmare och mer ombonad miljö omkring själva kistan, en viktig sak då kapellen med sin standardutsmyckning ibland kan vara väldigt torftigt (sic!).⁹⁶

Begravningsentreprenörerna fokuserar på tingen kring riten, och hoppas att de ska kommunicera något positivt till de anhöriga. Begravningsgudstjänsten ska ge ett ljust minne genom den inramning de skapat. Kanske är det riktigt att begravningen bör göras estetiskt tilltalande för de anhöriga. I en norsk studie bland kyrkomedlemmar undersöktes bland annat vad som gör att en begravning blir en värdig markering av livets slut. Man frågade om hur viktig musiken, psalmsången, platsen, prästens budskap med mera är. Av de alternativ som gavs var det viktigast att ”högtiden är vacker”, vilket antyder att estetiken är betydelsefull i sammanhanget.⁹⁷

Samtidigt blir kanske dessa detaljer särskilt viktiga för begravningsentreprenörerna, eftersom de inte har möjlighet att påverka själva ritens genomförande. Detta är förbehållet en präst, men några garantier för att han eller hon genomför gudstjänsten på ett personligt sätt, såsom entreprenörerna vill, ges ju inte.

Professionalisering på ritfältet

Utifrån Gerholms syn på riter, kan begravningsentreprenörerna sägas delta i ritskapandet, och med det även en förändring av riter. Den personliga begravningen som de eftersträvar, och som uttrycks bland annat genom frågor till de anhöriga om vad den avlidne hade tyckt eller hur han eller hon var, kan direkt påverka hur begravningen gestaltas. De anhöriga uppmuntras att välja kistdekorationer med personliga symboler och musik som präglas av det som den avlidne tyckte om, och begravningsentreprenörerna tar med sig ljus och andra stämningsskapande ting till kapell och kyrkor. Detta hjäl-

⁹⁶ Hänt i månaden februari 2001.

⁹⁷ 88 % svarade viktigt/mycket viktigt på frågan om hur viktigt det är att begravningen är vacker, 85% svarade att det är viktigt att den ger rum för stillhet och eftertanke, medan exempelvis bara 64 % tyckte att det är viktigt att prästen ger hopp och tröst genom att förkunna Guds ord (Høeg m.fl. 2000:59ff).

per dem att erövra en position på ritfältet, vilket kan ses som ett led i professionaliseringen.

Svenska kyrkans Församlingsförbund, SBF och Fonus har tillsammans gett ut en vägledning för hur ansvaret ska fördelas mellan huvudmannen för begravningsverksamheten, församlingen och begravningsbyrån. I denna klargörs att församlingen har ansvaret för de moment i begravningsgudstjänsten som anges i kyrkohandboken, samt att bland annat tända ljus och lägga ut psalmböcker. Begravningsbyrån ansvarar för att, i förekommande fall, lägga ut kransar och buketter, tillhandahålla agendor, blomsterställ, extra dekorationer som katafalktäckte, extra ljus etcetera.⁹⁸

Överenskommelsen legitimerar entreprenörernas arbete inom begravningsgudstjänsten, och skiljer ut ritens materiella inramning från de liturgiska momenten. Begravningsbyrån står för ”det praktiska”, och församlingen för ”det religiösa” tycks undermeningen vara. Denna tudelning av riten är emellertid långt ifrån odiskutabel.

Jan-Olof Aggedal menar att flera inslag i begravningsgudstjänsten utanför handboksritualet, exempelvis begravningsgäster som tänder ljus eller framför hälsningar med inslag av reinkarnation till den avlidne, är problematiska för kyrkan. ”[F]rågan om vilken relation som finns mellan de privatiserade inslagen och kyrkans gestaltande av riten måste ställas”, skriver Aggedal.⁹⁹ Det som ses som personligt i det ena fallet, exempelvis när en murare hade en murslev på kistan, upplevs kanske plumpt och oetiskt vid ett annat, som när kvinnan till en inbrottstjuv ville lägga en kofot på hans kista. Aggedal ser de privatiserade inslagen som en längtan efter autenticitet och äkthet. Denna längtan, menar han, måste kyrkan ta på allvar, men inte utan teologisk, etisk, psykologisk och själavårdande reflektion. Att både markera sin egen identitet och lyssna till människors erfarenheter är kyrkans uppgift vid begravningsgudstjänsten.¹⁰⁰

Utvecklingen av begravningsriter, med större betoning på det personliga och där begravningsentreprenörerna allt oftare sköter visningar och urnsättningar, kan delvis sammanhålla med att man inom kyrkan inte betraktar begravingar som särskilt centrala.

⁹⁸ *Förbundsinfo* 3/02.

⁹⁹ Aggedal 1998:38.

¹⁰⁰ Aggedal 1998.

Pettersson visar att Svenska kyrkan ser söndagens huvudgudstjänst, i synnerhet med nattvardsfirande, som den främsta verksamheten tillsammans med den regelbundna gruppverksamheten.¹⁰¹ Med dessa verksamheter vill kyrkan förmedla tro och gudsupplevelse, och leda besökarna till ett regelbundet deltagande. De kyrkotillhöriga¹⁰² efterfrågar däremot främst dop och begravningar, kyrkorum och präster. Kyrkan ska finnas till hands när man behöver den, och då förväntar man sig trygghet, traditionsförmedling, högtidlighet och stillhet.¹⁰³

Det som de kyrkotillhöriga förväntar sig stämmer väl överens med de ”stämningsskapande effekter” som begravningsentreprenörerna vill bidra med i begravningsgudstjänsten. Värden som trygghet, högtidlighet och stillhet är till stor del känslöberoende och påverkas av det som är entreprenörernas uppgift under begravningen. Deras arbetsuppgifter inför begravningsgudstjänsterna kan därmed sägas vara relativt centrala, för att använda Edmans terminologi.

Trots att många efterfrågar kyrkans tjänster har människor i allmänhet låga förväntningar på kyrkans personal och verksamhet:

Schablonbilden av präster är att de är opersonliga, tråkiga och rigida. Den anpassning till individuella behov som man har en självklar förväntan om i samband med många andra typer av tjänster tar många inte alls för given i kontakt med kyrkan.¹⁰⁴

Detta gör att kyrkans personal lätt kan överträffa förväntningarna. I Reimers undersökning av dopföräldrar framkommer en liknande negativ förväntan på hur präster i allmänhet är – tråkiga, fördömande och obegripliga. Den personliga upplevelsen av den präst de själva hade vid dopet, var däremot att vederbörande var trevlig och lätt att lyssna på. Samma diskrepans märktes när det gällde gudstjänster i allmänhet som ansågs tråkiga, stela, långsamma och inte barnanpassade, medan den egna dopgudstjänsten var både bra och

¹⁰¹ Se även Bäckström 1992:156ff, Bäckström 1994:182ff, Hansson 1996:116.

¹⁰² Pettersson (2000:199-203) använder begreppen kunder respektive informanter, men för att inte föra in nya begrepp eller förväxla dem med mina informanter, har jag valt att kalla hans informanter för kyrkotillhöriga, trots att åtta av de 29 var personer som nyligen utträtt.

¹⁰³ Pettersson 2000:348-352.

¹⁰⁴ Pettersson 2000:351.

barnvänlig. Det egna mötet med prästen och kyrkans verksamhet var alltså positivt, men betraktades som ett undantag.¹⁰⁵

De två undersökningarna visar dels att de som mött präster vid kyrkliga handlingar är nöjda och att den kristna gudstjänsten är en viktig del av traditionen, dels att den allmänna bilden av präster är att de är stela, tråkiga och obegripliga. Frågan är hur bilderna och erfarenheterna påverkar ritfältet och begravningsentreprenörernas respektive prästernas positioner.

Det första man kan konstatera är att präster efterfrågas och får förtroende att leda avskedet från de avlidna oberoende av den bild människor har av dem, vilket syns i den stora andelen begravningar i Svenska kyrkan.¹⁰⁶ Önskan om att ha en traditionell, kristen begravningsgudstjänst är stark. Detta innebär en självklar position för prästerna på fältet.

Det andra är att prästerna är beroende av begravningsentreprenörerna som ordnar kista, dekorerings, solister etcetera.¹⁰⁷ Gudstjänstens inramning handhas inte av prästerna, utan av begravningsentreprenörerna som även organiserar logistikarbetet kring begravningen. Detta ger begravningsentreprenörerna en stark position, som dock inte alltid är omedelbart synlig, på ritfältet.

Det tredje är att begravningsentreprenörerna har nära kontakt med de anhöriga, planerar till stor del begravningsgudstjänsten tillsammans med dem och styr på så sätt indirekt hur riten ska gestalta sig. Ett exempel är hämtat från Erik, som menar att han i kyrkorna har större frihet att sätta sin prägel på kyrkorummet med extra ljusstakar och andra saker som ”skapar den där lilla extra känslan”, än vad han har i kapellen. För honom betyder möjligheten att använda extra rekvisita en kvalitetsmässigt bättre begravning. Han förespråkar begravningar i kyrkan, vilket har lett till att dessa ökat betydligt på orten.¹⁰⁸

Ett annat exempel på hur begravningsentreprenörerna indirekt styr riten är viljan att lyfta fram den avlidnes identitet, dennes personlighet, i begravningsgudstjänsten. Jag menar inte att det är

¹⁰⁵ Reimers 1995:197.

¹⁰⁶ 87,8 % av alla avlidna begravdes år 2000 i Svenska kyrkans ordning (Bromander 2001:85).

¹⁰⁷ Ibland spelar kyrkomusikern så kallad extramusik, eventuellt mot särskild betalning.

¹⁰⁸ Jfr med Døvings exempel ovan där prästerna ville använda kyrkorna, men motarbetades av begravningsentreprenörerna.

begravningsentreprenörerna som bestämmer att exempelvis en murslev ska ligga på kistan eller att popmusik ska spelas, utan detta är de anhörigas egna val. Däremot kan man anta att de anhöriga påverkas av att sådana alternativ lyfts fram i broschyrer och i samtal med begravningsentreprenörerna.

När de personliga inslagen inte anses förenliga med kyrkans tro och lära, blir situationen ofta konfliktladdad, inte enbart mellan de anhöriga och prästen, utan även mellan begravningsentreprenören och prästen. Vid flera tillfällen har jag mött präster som ansett att begravningsentreprenören borde ha stoppat de anhörigas önskemål, oftast vad gäller solomusiken.¹⁰⁹ I påståendena finns inte sällan en anklagande ton. Oavsett det rimliga i påståendena, pekar detta i sig på ett erkännande av att begravningsentreprenören har en konkurrerande position på ritfältet.

För det fjärde har begravningsentreprenörer en avgörande roll vid visningar och i vissa fall vid urnsättningar.¹¹⁰ Prästerna kan lätt åsidosättas, eftersom de ofta är beroende av begravningsentreprenörerna för att kunna delta. Tid och plats görs upp mellan begravningsentreprenören och de anhöriga utan att prästen är involverad. Vid dessa riter är det till största delen begravningsentreprenörerna som avgör hur riterna ska utformas, både vad gäller rekvisita och manus. Det behöver inte alltid innebära att de leder riten med läsningar, böner eller sånger, såsom prästen förmodligen hade gjort, men de regisserar riten.

En anledning till att de anhöriga låter begravningsentreprenörerna sköta dessa uppgifter och inte efterfrågar en präst i större utsträckning, kan ha att göra med de negativa bilder av präster som redovisats ovan. Visningen har inte samma formella och offentliga karaktär som begravningsgudstjänsten, och mot bakgrund av de bilder man har av präster, är det möjligt att man tror att det blir alltför

¹⁰⁹ En liknande spänning mellan präster och begravningsentreprenörer märks även vad gäller psalmvalet. När anhöriga framför önskemål om psalmer till begravningsentreprenören, uppfattas detta av prästerna som att begravningsentreprenören styr psalmvalet och lagt sig i prästernas ansvarsområde. Jag har dock aldrig under mina fältstudier sett några tendenser från begravningsentreprenörerna att påverka psalmvalet. Däremot hände det att de anhöriga sa att man ville ha samma psalmer som dem man haft på en tidigare begravning. Det är när entreprenörerna vidarebefordrar sådana önskemål, som en konflikt kan uppstå. Se även Stange 1993:113.

¹¹⁰ Vad gäller urnsättningar är det större lokal variation på vems huvudansvar detta är, se kap. 7 *Urnsättning*.

stelt med en präst.¹¹¹ De anhöriga litar mer på att begravningsentreprenören leder visningen på bästa sätt.¹¹² För begravningsentreprenörerna innebär detta att de fått en mer central position på ritfältet.

För det femte kan uppgiften som borgerlig begravningsförrättare, i den mån den förekommer, bidra till att begravningsentreprenören får en mer framskjuten ritledande roll. Om detta blir mer allmänt kan det leda till ett ökat erkännande och en ökad status för yrket som helhet, eftersom begravningar ofta har en mer offentlig karaktär än visningar.

På ritfältet arbetar präster och begravningsentreprenörer både i samförstånd och i konkurrens. Tidigare var entreprenörernas arbetsuppgifter, exempelvis att transportera den avlidne till kyrkan, klart underordnade prästernas på ritfältet, men med de utökade arbetsuppgifterna och den ändrade jurisdiktionen har de idag blivit allt mer centrala, och i vissa fall överordnade prästernas. Inte minst prästernas beroende av begravningsentreprenörerna tyder på detta. Ritfältet har därmed kunnat användas av begravningsentreprenörerna för att bidra till att professionalisera yrket.

Fördelen för begravningsentreprenörerna av att flytta fram sina positioner på ritfältet, är att det inte är så negativt belastat som likfältet, där arbetsuppgifterna i stor utsträckning betraktas som ”smutsiga”. På logistikfältet utförs en stor del av arbetet, och entreprenörerna är näst intill ensamma på fältet. Logistikfältet är dock svårt att använda för professionalisering. Arbetet är oftast dolt för allmänheten och vissa transporter regleras numera av begravningshuvudmannen.

I strävan efter att allt mer göra yrket inriktat på människor istället för ting, har begravningsentreprenörerna börjat snegla på sorgfältet. Än är det dock för tidigt att säga vilka arbetsuppgifter de ska ha på detta fält, och vilken position de kommer att inta. Juri-

¹¹¹ Att det verkligen blir mer stelt med en präst är dock inget denna undersökning kan påvisa. De begravningsentreprenörer jag har talat med uttryckte sig ofta negativt om prästers närvaro vid visningar: det är onödigt, det räcker om jag gör det, det blir inget privat avsked, det är svårt att få tag på en präst, det finns ingen efterfrågan från anhöriga osv. Vid de kundbesök jag satt med på ställdes oftast frågan om de anhöriga ville att en präst skulle vara med vid visningen. Någon sådan önskan fanns inte i de fallen.

¹¹² Anhörigas kunskap om vad visningar innebär tycks dock vara tämligen begränsad, se kap. 7 *Att se den avlidne*.

dikfältet erbjuder möjligheter att vidga arbetsuppgifter som har med de anhöriga att göra. Den kunskap som krävs, kan samtidigt utgöra en del i professionaliseringen.

Fortsatt professionalisering?

Under år 2001 arbetade en strategigrupp inom SBF med förbundets framtida organisation och målsättning. Arbetet mynnade ut i en ny organisationsplan, som antogs vid årsmötet i maj 2002. Den nya arbetsinriktningen för förbundet är ”att förse medlemmarna med metoder, produkter och information som förstärker det privata företagets lokala styrka”.¹¹³

De tidigare diskussionerna om bland annat högskoleutbildningens längd, yrkestitel och ett gemensamt namn visar på att åsikterna inom förbundet går isär i frågor som övergripande rör yrket. Att högsta prioritet ska ges ”medlemmarnas lokala framgång”,¹¹⁴ kan innebära att man lämnar dessa frågor för att fokusera på att erövra marknadsandelar. Om detta kommer att hindra eller hjälpa en fortsatt professionaliseringsprocess är oklart.

Sammanfattning

Professionalisering ser jag som en process att nå en mer etablerad position, ett handlingsutrymme och ett erkännande i samhället. Professionalisering är utifrån detta synsätt något fortlöpande och inte statistiskt. I kapitlet har flera forskares teorier lyfts fram som möjliga sätt att tolka begravningsentreprenörernas position i samhället. Kort kan man sammanfatta teorierna som fyra delvis olika utgångspunkter att diskutera professionalisering utifrån: man kan se på organisationen, på kunskapsbasen, på vilket erkännande man får av andra och på arbetsuppgifterna på verksamhetsfältet. Alla fyra har relevans för begravningsentreprenörernas professionalisering, och jag menar att det är olyckligt att fastna för ett perspektiv. Istället vill jag lyfta fram vad var och ett av de olika perspektiven har att bidra med i professionaliseringsdiskussionen.

¹¹³ *Memento* 2/02:20. Då intervjuer och fältstudier till denna avhandling gjorts före omorganisationen och den s.k. ”nya arbetsinriktningen” har jag valt att inte närmare belysa den.

¹¹⁴ *Memento* 2/02:20.

Organisatoriskt skedde en uppstramning under 1980-talet inom SBF. Man tillförde kapital för att möjliggöra en utveckling av förbundet och ett flertal nyrekryteringar gjordes till centrala tjänster. Auktorisationen och förbundets fokus på att skapa en gemenskap kring denna, samt upprättandet av ett etiskt råd och en reklama-tionsnämnd var olika sätt att organisera förbundet till vad Åmark kallar en öppen kartell. Detta var ett första steg i en organisatorisk professionalisering. Det andra steget togs när de nya medlemsreg-lerna kom 1998 och auktorisationen blev tidsbegränsad. Med den ökade kontrollen kan de byråer som inte uppfyller kraven uteslutas, vilket är ett klassiskt sätt att professionalisera en grupp.

Som en del i den organisatoriska professionaliseringen kom krav på utbildning. Här har man dock mötts av skepsis från de enskilda begravningsentreprenörerna, och kraven har med tiden fått sänkas. Ett problem torde vara att det är oklart vilken sorts kunskap begravningsentreprenörer behöver. Många begravningsentreprenörer är självlärda eller har lärt sig av äldre personer på byråerna och ser inte meningen med en teoretisk utbildning.

Den professionalisering som engelska och amerikanska begravningsentreprenörer har tillförskaffat sig genom teknisk kunskap om kroppen, exempelvis balsamering, har inte varit aktuell för de svenska entreprenörerna. Tvärtom fokuserar man i allt lägre grad på ting, i bemärkelsen saker och tjänster, och lyfter istället fram den roll man har gentemot anhöriga. Med Hellbergs ord har man förändrat kunskapsbasen från tingen till de levande. Men, till skillnad från andra yrken med levande-kunskap saknar begravningsentreprenörerna en lång utbildning och det finns ingen statlig regleringen på området. För att hålla fast vid den nya kunskapsbasen kan det bli nödvändigt med en längre utbildning, även om det inte i och för sig medför högre status. Den förändrade kunskapsbasen för begravningsentreprenörer innebär förmodligen nya krav, men inte nödvändigtvis en professionalisering. Däremot är det möjligt att synen på yrket kan förändras genom att kunskapsbasen blir annorlunda, under förutsättning att man kan få andra att förstå förändringen.

För att få en starkare position i samhället, är man beroende av andras erkännande. Här har begravningsentreprenörerna arbetat hårt för att lyfta fram sig själva som en expertgrupp på död- och begravn-

ningsfrågor. I många fall har detta lyckats, både på individ- och förbunds nivå.

Erkännandet är en del av jurisdiktionen som gör det möjligt för begravningsentreprenörerna att utföra viktiga arbetsuppgifter på det så kallade begravningsfältet. Detta sätt att se på professionalisering utifrån vem som utför de centrala arbetsuppgifterna inom ett verksamhetsfält, i enlighet med Edmans teori, ger ytterligare ett redskap för att tala om hur begravningsentreprenörer professionaliserats.

Begravningsentreprenörerna arbetar på fem verksamhetsfält: likfältet, logistikfältet, sorgfältet, ritfältet och juridikfältet. De största förändringarna under senare år har varit att man lyckats ta en plats på sorgfältet, ritfältet och juridikfältet genom att anhöriga vänder sig till begravningsentreprenörerna och ger dem jurisdiktion att verka även på dessa fält.

På sorgfältet och ritfältet konkurrerar begravningsentreprenörerna främst med präster om en position. Den här studien kan inte avgöra vad intressekonflikterna kommer att leda till, men bland annat begravningsentreprenörernas möjlighet att påverka begravningsgudstjänsten och att leda visningar, pekar på en allt starkare position för begravningsentreprenörerna på ritfältet.

Begravningsentreprenörernas plats på ritfältet väckte frågor om hur de ser på riter och hur den religiositet som de anhöriga har ser ut. Två saker lyfter begravningsentreprenörerna fram som centrala för begravningen, att den är personlig, det vill säga att den avlidnes liv lyfts fram på något sätt, och att den ger en positiv upplevelse. Det sistnämnda hör ihop med det personliga, eftersom den positiva upplevelsen bland annat har att göra med att riten inte är allt för rutiniserad. Prästen ska inte vara för formell och högtravande, utan bidra till en intim och personlig stämning. Begravningen ska vara ”ljus”.

Den religiositet de anhöriga visar vid sorgetillfället präglas av vad som kallas förrättningsreligiositet, och som bland annat innebär att kyrkan ska finnas till hands vid livets högtider. Man deltar inte aktivt i kyrkans verksamhet, men man vill bland annat ha en kyrklig begravning, framför allt av traditionsskäl. Detta är den religiositet som begravningsentreprenören har att ta hänsyn till när han eller hon funderar kring vad som ska ske i riten.

Med utgångspunkt från att en rit skapas av alla närvarande, kunde jag konstatera att begravningsentreprenörer har fått en viktig roll på ritfältet som uttolkare av de anhörigas önskningar om riten och genom den jurisdiktion anhöriga ger dem att verka på fältet. Begravningsentreprenörerna får i uppdrag dels att leda vissa riter, dels att vara ansvariga för att bland annat dekorera kyrkan och att ordna solister i samband med begravningsgudstjänster. Deras överordnade position på logistikfältet, bidrar till en stärkt position på ritfältet, vilket i sin tur kan tolkas som en professionalisering.

Till detta kommer uppgiften att vara borgerliga begravningsförrättare, som en del begravningsentreprenörer tar på sig. Detta kan vara ett sätt att nå ett erkännande och en betydelsefull position på ritfältet. Här finns en möjlighet till utveckling, men då måste borgerliga begravningar efterfrågas i högre grad än idag.

Jag menar alltså att det är möjligt att tala om en professionalisering av begravningsentreprenörerna, och att den har skett på flera plan. SBF har infört striktare regler för medlemskap och utökat kontrollen av att auktorisationskraven efterlevs, kunskapsbasen för yrkesgruppen har förändrats till att allt mer handla om människor istället för saker, man har fått ett experterkännande i samhället och man har funnit nya arbetsuppgifter där man fått en viktig position i förhållande till andra inom samma verksamhetsfält. Professionaliseringen har varit ett sätt att försöka komma bort från de negativa konnotationer som hänger samman med yrket och som har sin grund i att begravningsentreprenörerna hanterar den ”smutsiga” döda kroppen.

Att professionalisering är en process innebär dock att en position som erövrats inte nödvändigtvis kommer att behållas. Inför framtiden kan begravningsentreprenörernas ställning i samhället såväl komma att förstärkas som försvagas.

En summerande blick framåt

I inledningskapitlet pekade jag på den bild av begravningsentreprenörer som Lars Ardelius förmedlade och som är vanlig bland många människor, en bild med flera motsägelser. Den här avhandlingen har varit ett försök att komma bortom de klichéartade bilder som finns av begravningsentreprenörer. Med fokus på de enskilda individerna, deras upplevelser och tankar kring arbetet, har jag velat ge en mer fullständig bild. Men det har inte handlat om att ”ge röst åt de förtryckta”, utan att sätta in deras agerande och reflektioner i ett sociologiskt sammanhang för att förstå dem bättre.

Under resans gång har jag använt olika infallsvinklar, såväl metodiskt som teoretiskt; många skulle kalla det ett eklektiskt angreppssätt. Detta har bidragit till att det är en mångfasetterad bild av yrket som presenteras. Och kanske är det variationerna som lärt mig mest: hur olika man tänker kring omhändertagandet av de avlidna och vilka praktiska konsekvenser detta får; hur lokala traditioner kan slå igenom i en församling, seder och bruk som kan skilja sig betydligt från närliggande platser. Det tog viss tid för mig att inse detta. Många gånger tyckte jag i början av studien att skillnaderna var obetydliga, och först senare såg jag hur små detaljer kan få stora konsekvenser.

Olikheterna gör att det finns en risk med att summera vad studien visar. Hur ska det göras utan att mångfalden försvinner? Hur ska jag på några få meningar uttrycka den komplexa verkligheten med alla dess nyanser? Jag har valt att inte göra en slutlig sammanfattning, utan att dra i vissa trådar som kommit fram i de olika kapitlen och med hjälp av dem blicka framåt utifrån frågorna: Vad kan detta få för konsekvenser? Vilka förändringar kan komma att ske?

Det betyder att de ”trådar” jag kort redovisar inte är en resultat-sammanfattning, utan de utgör en bakgrund och kort repetition inför mina framtidsfunderingar. Den som vill ha en sammanfattning hänvisas till slutavsnittet i kapitel tre till åtta eller till ”Summary”.

”Trådar” från de olika kapitlen

- Kopplingen mellan den enskilda byrån och Sveriges Begravningsbyråers Förbund, SBF, har stärkts, bl.a. genom att auktorisationen har tidsbegränsats. Utbildning betonas av förbundet, men det finns en oklarhet över vilken kunskap begravningsentreprenörerna behöver och vad kunskapen ska vara bra för (kapitel 3 och 8).
- SBF strävar efter att yrket ska få expertstatus bl.a. genom att sprida information om vad som händer i samband med ett dödsfall. Man betonar de etiska aspekterna av hur man hanterar döda, t.ex. vid transporter, och kritiserar såväl staten som kyrkan för att inte uppmärksamma etiken och människors behov av riter. Omgivningen ger entreprenörerna ett erkännande bl.a. genom att anlita dem som föredragshållare (kapitel 3 och 4).
- I *Memento* förmedlar SBF en bild av begravningsentreprenören som en kunnig, socialt kompetent, hårt arbetande småföretagare (kapitel 4).
- Begravningsentreprenörerna ser sitt arbete först och främst som ett yrke med levande personer och inte döda kroppar (kapitel 6).
- Det finns ett främlingskap inför döda kroppar bland allmänheten, som ser dem som ”smutsiga”, och därmed ”smittas” begravningsentreprenörerna som riskerar att hamna i ett utanförskap. Själva upplever de att yrket har dålig status och att bilden av yrket präglas av fördomar. Massmedia anses skildra yrket negativt. I möte med andra personer utsätts man för många frågor om sitt arbete (kapitel 4 och 5).
- I livet har kroppen en stor betydelse för identiteten, men det är oklart vilken betydelse den döda kroppen har för identiteten. Anhöriga uttrycker både närhet och distans inför en avliden person. Avlidna levandegörs inte, men den goda döden – där kroppen visas i en ”sömnliknande” position med ögon och mun slutna – konstrueras (kapitel 5).
- För begravningsentreprenörerna innebär den döda kroppen en fysisk ansträngning och bidrar till arbetsskador, främst i nacke och rygg, mycket på grund av att det finns få lyfthjälpmiddel att tillgå (kapitel 5).
- Begravningsentreprenörerna vill att deras roll ska vara rådgivande. De anhöriga förväntas vara aktiva och engagerade, men i stor utsträckning

- stys deras val av tidigare erfarenheter och lokala traditioner. De anhöriga saknar ofta kunskap om vad som ska ske när någon dött (kapitel 6).
- Begravningsentreprenörerna vill gärna ha någon uppföljande verksamhet, en form av kundomsorg, men vet inte hur den ska se ut (kapitel 6).
 - Anhöriga ger begravningsentreprenörerna arbetsglädje genom den tacksamhet de visar, men skapar stress och trötthet genom att de i den situation de befinner sig är känsliga och krävande. Mycket sällan har entreprenörerna handledarsamtal, utan ventilerar upplevelser med arbetskollegor eller familjen (kapitel 6).
 - Begravningsentreprenörer är med och skapar riter, såväl själva som i samarbete med andra. De vill ha mer personliga begravningar, där den avlidnes liv återspeglas (kapitel 6, 7 och 8).
 - De allra flesta avlidna och anhöriga vill ha en begravningsgudstjänst i Svenska kyrkan. Det är viktigt även för dem som inte tidigare varit kyrkligt aktiva (kapitel 8)
 - Begravningen påverkas av flera aktörer: bl.a. präst, vaktmästare, kyrkomusiker, solist och begravningsentreprenör, samt anhöriga och begravningsgäster. Konflikter kan uppstå mellan aktörer med olika syn på begravningen. Entreprenörens roll under begravningsgudstjänsten varierar beroende på lokala traditioner och prästens förväntningar, men estetik och stämning är ofta viktigt för entreprenörerna (kapitel 8).
 - Att vara borgerlig begravningsförrättare innebär en ny roll för entreprenörerna med möjlighet till ritutveckling och förverkligande av egna tankar (kapitel 7 och 8).
 - Professionalisering inom kåren handlar mer om utökade arbetsuppgifter och förbättrade positioner än om strukturella organisationsförändringar och/eller högre utbildning (kapitel 8).

Framtiden

Mot denna bakgrund, de här ”trådarna”, och det som jag skrivit om tidigare, kommer jag att diskutera vad som kan komma att ske inom branschen framöver. Detta innebär att jag lämnar den trygghet som redovisning av material ger, där ingenting sägs utan att det finns bevis för det, och ger mig ut på hal is. Det är alltid svårt att sia om framtiden, och i det här fallet försvåras förutsägelseerna bland annat av att en del förändringar på förbunds nivå skett relativt nyligen. Ändå vill jag göra ett försök.

För tydlighetens skull vill jag tillägga att det inte ligger några värderingar i min diskussion. Det handlar inte om en god eller dålig utveckling. Sådana bedömningar anser jag kräver att fler faktorer tas med i beräkningen, och oftast finns det både fördelar och nackdelar med förändringar.

Begravningsentreprenörerna och samhället

Begravningsentreprenörerna kommer att på olika sätt fortsätta att sträva efter ett större erkännande i samhället. På förbunds nivå har utbildning ansetts vara ett viktigt medel, men någon längre utbildning har ändå inte kommit till stånd. Kanske kommer det en sådan i framtiden? Skulle en längre utbildning införas, kan den komma att skapa en differentiering inom kåren, då det inte är sannolikt att alla kan eller vill gå den. Detta kan i sin tur påverka förbundet, men i vilken mån beror på hur medlemsreglerna ser ut. Om utbildning ska kunna användas i syfte att professionalisera yrket, bör dock utbildning och examen kopplas till individen, och inte till byrån som i nuläget.

Hur troligt det är att SBF kommer att driva kraven på en längre utbildning är svårt att förutspå idag, då man varit vacklande i denna fråga. En alternativ utveckling är att staten kan komma att kräva utbildning om en statlig legitimering eller certifiering införs. Krav på en legitimering, eller någon annan form av reglering av verksamheten har diskuterats och det är möjligt att en översyn över verksamheten resulterar i ett förslag i denna riktning. Detta skulle samtidigt kunna tolkas som ett erkännande av yrkeskåren, och som en del i en professionaliseringsprocess.

Skulle en legitimering kopplad till individen införas blir det möjligt att organisera begravningsentreprenörerna. Ett organisation för legitimerade begravningsentreprenörer skulle upphäva den obalans mellan ägare och anställda som finns idag. Tillhörigheten skulle kunna vara oberoende av om man äger en begravningsbyrå eller ej, men också av huruvida man arbetar inom den privata eller kooperativa sektorn. Med en organisation för enskilda begravningsentreprenörer skulle SBF kunna bli en ren småföretagarorganisation inom branschen som i första hand tillvaratar den privata sektorns

intressen, medan frågor om enskilda personers kompetens skulle kunna hållas utanför densamma.

Begravningsentreprenörerna och de döda kropparna

Det finns tendenser som pekar på att den döda kroppens utseende blir allt viktigare för de anhöriga, framför allt vill man att den avlidne ska se ut som när han eller hon levde. Nya begravnings-seder, såsom öppen kista vid begravningen eller visningar med en större krets av personer närvarande, skulle kunna medföra krav på begravningsentreprenörerna att exempelvis sy igen munnar och ögonlock, sminka och balsamera de avlidna.

Detta kan komma i konflikt med viljan att vara rådgivare och betoningen på att yrket är ett arbete framför allt för de levande. Det finns en risk att yrket i allt för hög grad kopplas till den döda kroppen och dess "smuts". Särskilt tydligt kan det bli på byråer där alla gör allt och kroppshanteringen inte kan överlåtas på någon annan än den som har kontakt med de anhöriga. Idag finns det ingen strävan efter en sådan utveckling bland begravningsentreprenörerna. När de vill att avskedet ska vara "personligt" så handlar det om andra sätt att lyfta fram den avlidne, såsom att spela musik som den avlidne brukade lyssna på eller dekorera kistan med sådant som den avlidne tyckte om. Den avlidne blir "närvarandegjord", men är inte synlig. Det är dock sannolikt att både de personliga sakerna och "levandegörandet" av avlidna kommer att bli vanligare. I kroppen finns vår identitet och kroppen kräver personliga attribut.

En annan möjlig utveckling vad gäller döda kroppar är att begravningsbyråerna skaffar egna lokaler för att förvara avlidna. Det skulle finnas flera fördelar för byråerna med att själva ta hand om de avlidna. Framför allt skulle kontrollen över hur avlidna hanteras och vad som sker med kropparna öka. För de anhöriga skulle förvaring på begravningsbyrån förmodligen innebära att den avlidne skulle vara mer tillgänglig än vid förvaring på bårhus eller i bisättningslokaler. Samtidigt skulle detta alternativ förmodligen innebära ökade kostnader för dödsboet.

Begravningsentreprenörerna och de anhöriga

Trots att valmöjligheter är en realitet i nästan alla sammanhang i livet, är det inte alltid alternativ som efterfrågas när någon dött. De anhöriga styrs i hög grad av sociala och lokala traditioner och normer, liksom av de erfarenheter de tidigare gjort. Samtidigt vill många begravningsentreprenörer se sig själva som rådgivare, även om få kallar sig begravningsrådgivare. De vill individualisera avskedet och inte erbjuda färdiga paketlösningar.

Det finns dock anledning att tro att de anhöriga i framtiden i allt högre grad kommer att efterfråga alternativ så att omhändertagandet och avskedet av den avlidne anpassas efter individen. Det informationsmaterial som sprids och det sätt på vilket begravningsentreprenörer talar om riter, pekar på att avskedet ska präglas av den avlidnes liv, yrke och intressen. Samtidigt finns det en risk för att valen blir de anhöriga övermäktiga och efterfrågan på ”paket” med olika innehåll och av skiftande karaktär istället ökar.

En följd av individualiseringen skulle kunna bli en ökad specialisering bland begravningsbyråerna, antingen så att olika byråer vänder sig till olika kundkretsar och/eller samhällsgrupper eller att man inom en byrå låter en viss medarbetare ta hand om en särskild grupp anhöriga. Detta förekommer i viss mån redan, men skulle kunna vara ett tydligare inslag i marknadsföringen.

I andra länder är det vanligt att knyta kunder till sig genom att erbjuda möjligheter att planera och betala sin begravning i förtid. Detta förekommer här idag, men kommer kanske att bli betydligt mer spritt i framtiden.

Begravningsentreprenörerna och riterna

Borgerliga begravningar utgör idag en mycket liten andel av alla begravningar, trots att möjligheten funnits relativt länge. Här finns dock en utvecklingspotential som hör samman dels med individualiseringen av begravningar, dels med begravningsentreprenörernas ritledande roller. Individualiseringen i samhället kommer troligen att innebära att fler personer står utanför alla religiösa samfund i framtiden, men också att samfundstillhöriga vill ha en begravning som inte tillåts inom det egna samfundet. Kanhända kommer även

samfunden att bli mer restriktiva vad gäller innehållet i riterna, eller begravningar av icke-tillhöriga.

Då psalmer och religiösa dikter ofta förekommer på borgerliga begravningar, behöver dessa inte skilja sig särskilt mycket från begravningsgudstjänster. Det är möjligt att borgerliga begravningar utvecklas i två riktningar, en sekulär och en mer allmänreligiös. Liksom dödsannonser idag till stor del har allmänreligiösa symboler och verser, kan en sådan utveckling komma att ske vad gäller begravningar. Individualiseringen i samhället kan dessutom bidra till att normalisera den borgerliga begravningen. Att ha en annorlunda begravning blir inte längre betraktat som "fel".

För begravningsentreprenörerna innebär borgerliga begravningar en möjlighet att utöka sina tjänster. För det första finns färre begränsningar vad gäller innehållet i riten eller var begravningen ska äga rum, för det andra kan man erbjuda tjänsten att vara eller förmedla officiant. Detta öppnar för såväl ekonomiska som professionella fördelar. Som borgerlig officiant får begravningsentreprenörerna en central position på ritfältet.

Ett annat alternativ i framtiden kan vara att enbart ha en visning inom familjen eller en vidare krets, vilken skulle utgöra den enda avskedsriten. Även en sådan utveckling skulle kunna innebära att begravningsentreprenörerna får en stärkt position i samband med riter.

För att tillgodose anhörigas önskemål bland annat om att ha visningar på kvällar och helger är det, som tidigare nämnts, möjligt att större begravningsbyråer själva kommer att förvara avlidna. Har man dessutom en ceremonilokal skulle begravningar, i varje fall borgerliga, kunna hållas helt inom byråerna. Samlingssalar för minnesstunder i anslutning till byrån är något ett par byråer redan satsat på och som kan bli vanligare i framtiden. En sådan utvidgning av verksamheten ligger i linje med den ökade satsningen på service gentemot de anhöriga. Detta skulle också kunna vara ett sätt att öka lönsamheten.

Skulle utvecklingen gå mot att begravningsentreprenörerna i större utsträckning tar hand om de avlidna och genomför begravningar, finns det risk för mer konfrontation med församlingarna.

Detta kan i sin tur innebära att församlingar startar egna begravningsbyråer och med det skulle en än tydligare konkurrenssituation kunna uppkomma. Utvecklingen kan också bli den omvända, att församlingar bestämmer sig för att starta begravningsbyråer, vilket vissa redan fört diskussioner om, och att detta från branschens sida möts av att man öppnar egna ceremoni- och samkvämslokaler.

Det är rimligt att anta att förändringar av det slag som egna lokaler för förvaring eller för ceremonier innebär skulle vara lättare för byråer i större städer att genomföra, än för byråer på mindre orter. På mindre orter är rollerna tydligare fördelade, och risken för konflikter därmed större om byrån övertar andras arbetsuppgifter. Skillnaderna mellan olika byråer kan därmed bli ännu tydligare än idag.

Slutord

En rad frågor har väckts i den här studien. Frågor om hur det är att vara begravningsentreprenör, vad de gör och hur de upplever sitt arbete, vilka förändringar som ägt rum och äger rum, samt hur förändringarna påverkar arbetet sett ur ett professionaliseringsperspektiv.

Det är lätt att konstatera att yrket är under förändring. Förutom att begravningsentreprenörer säljer och transporterar kistor, organiserar de idag begravningar, leder riter och tillfrågas som experter. Yrket fokuseras allt mer på dem som lever, och inte på dem som är döda. Förändringarna har inneburit en professionalisering av yrket, där man skaffat sig nya positioner på begravningsfältet och fått allt viktigare och mer varierade uppgifter i samband med begravningar.

Det är samtidigt en mångskiftande bild som trätt fram. Arbetet ser olika ut beroende på lokala traditioner, ortens storlek, antalet medarbetare på byrån och andra faktorer. Likväl finns det många gemensamma upplevelser och erfarenheter bland begravningsentreprenörerna. Min förhoppning är att jag lyckats förmedla något av den mångfald som yrket rymmer och att de tolkningar jag gjort av uttalanden och observationer speglar den verklighet begravningsentreprenörerna befinner sig i.

Efterord

Ibland jämförs avhandlingsskrivandet med en förlossning. Jag hoppas verkligen att detta inte är sant. Efter förlossningen tar ett livslångt engagemang och ansvar vid, något jag inte är beredd att låta avhandlingen göra i mitt liv. Detta är inget underkännande av doktorandstudier, utan bara en markering av att en bok, trots allt arbete som ligger bakom, inte är mer än just en bok.

Under några år har jag fått möjligheten att förkovra mig i ett arbete som gett mig livslånga erfarenheter och som delvis förändrat min syn på tillvaron. Jag har fått möta fantastiska människor som delat med sig av tankar, upplevelser och erfarenheter. Alla samtal, diskussioner och synpunkter har bidragit till att denna bok blivit vad den nu är. Många, såväl på Teologiska institutionen i Lund, som inom begravningsbranschen har jag att tacka. Av feighet för att glömma någon vill jag kollektivt rikta min tacksamhet till er alla. Tack!

Rådet för arbetslivsforskning (Ralf) och Teologiska fakulteten finansierade mina studier och de resor som undersökningen innebar, och Crafoordska stiftelsen gav mig medel till datorinköp. Pengar är inte allt i livet, men de underlättar det betydligt. Tack!

Så återstår att tacka några personer som jag vill uppmärksamma speciellt.

”Eva, Hasse, Per, Fredrik, Markus, Krister, Nils, Lotta” och ni andra, vilkas riktiga namn jag inte kan nämna, som lät mig få ta del av ert arbete och som stod ut med att ha mig hängande i hasorna. Utan er hade denna studie aldrig blivit vad den nu är. Tack!

Birger Signäs, studenten och begravningsentreprenören som blev en vän och som har läst, undrat och kommenterat texterna ur ett ”inifrånperspektiv”. Tack!

Bo Forslund, före detta förbundsdirektör i SBF, som redan från början var positiv till studien, och som vid flera tillfällen har bidragit med fakta, men framför allt egna reflektioner kring utvecklingen inom förbundet. Tack!

Göran Gustafsson, professor och handledare, som alltid har stöttat och hjälpt. Att du kommit med kritiska synpunkter och lusläst manus har gjort att denna avhandling är bättre än vad jag själv

hade kunnat åstadkomma. Men det är din värme och positiva människosyn jag främst vill lyfta fram. Tack!

Björn, som ägnat kvällar och nätter åt att läsa manuskript och gett såväl dator- som marksupport. Tack!

Freja, Idun, Tyra och Ylva. Nu är mammas bok klar, så att ni åter kan få tillgång till vardagsrummet, soffan och datorn. Ni lät mig ockupera dem och stod ut med en disträ, ständigt upptagen mamma. Tack!

Lund, september 2002

Occupation: Funeral Director.
On Stigma, Dead Bodies, Rites and Professionalisation.

By Anna Davidsson Bremborg.

Summary

1. Introduction

This dissertation has a dual purpose. The first purpose has its base within the research of work-life: to describe what funeral directors do and how they experience their work. The second belongs to religious studies: to see if, and in that case how, the funeral directors influence rites around the deceased, both those that are official as well as those that are private in nature. This study has been limited to include only funeral directors, who work at businesses that are members of Sveriges Begravningsbyråers Förbund (an association of funeral directors in Sweden), SBF. Focus has been placed on the individual funeral director and not on SBF and its organisation.

In this chapter there is a compilation of research concerning funeral directors, death and funerals, followed by a discussion about different conceptions, primarily “begravningsentreprenör” (funeral director). Several of the interviewed persons believe that the word carries negative connotations or that it best befits someone owning a funeral business. In lack of a better alternative the term will be used throughout the dissertation. At the end of the chapter there is an outline of the events that transpire when someone dies.

2. Method and Material

This chapter describes the methodological background, the material and the accomplishment of the study. This dissertation is primarily based on three types of material and methods. Text analysis was made of official publications and internal material from SBF. Loosely structured interviews were held with 32 funeral directors in different parts of Sweden. Field studies including participant observations were made at four different funeral parlours during a two

week period of time at each place. Observations and conversations have been joined to “tales of the field”. Together with quotations from those interviewed, they exemplify and verify the results of the analysis. All individuals that have been interviewed for this study and/or undergone observation have been given code names.

3. From interest organisation to authorising association

This chapter outlines the development of the occupation, with a special focus on changes within SBF. Funeral directors merged as a part of the modern society when death was separated from the family and moved to the hospital. Specialists took over the management of the dying persons as well as the dead. In the hundred years that the occupation has existed, it has changed from a mere sales occupation to one providing varied services. From the beginning, funerals were only a part of the business, but in course of time, the businesses became “full service parlours”.

SBF was founded in 1922 as an association for privately owned funeral businesses. In the beginning, there was friction and funeral directors preferred to see to their own interests. During the 1940’s the co-operative movement started but it was not until the 1970’s that it became a serious threat to SBF. The diminishing market share required new efforts. In addition to a reorganisation, several major changes were completed in the latter half of the 1980’s: a general manager was engaged, the journal *Memento* was redone, and all member businesses were authorised.

During the 1990’s the association consolidated its position further. Requirements pertaining to education increased. Initially, a three-day-course was made mandatory and it was followed by a university course and several internal courses. An ethical board and a board for consumers’ complaints were introduced as well as a telephone number for information. Ten years after the introduction of the authorisation, SBF changed the membership rules and imposed a time limit on the authorisation. The length of the university course was shortened from one semester, to half a semester.

The 400 member businesses within SBF have an average of 130 funerals a year. If the branches are included with the head busi-

nesses, the average just exceeds 200, and thus there are usually two to three workers at each business.

4. Stigmatised expert

This chapter shows how funeral directors experience and deal with how other people perceive them. It also demonstrates and discusses the impression funeral directors want to portray in relation to their perceived image.

Erving Goffman's theory of stigma provides a framework for interpreting the experiences of the funeral directors. The occupation can be seen as a stigma, i.e. a discrediting attribute. Being a funeral director makes a person socially undesirable in certain groups and creates a feeling of being different. Central to this theory is that others create the role as a deviant and the only possibility to escape it is to avoid that the attribute becomes known.

The funeral directors find their occupation problematic mainly in their leisure hours when they want to relax. It is a stigma in their social life. The occupation is connected with excessive profits and greediness. But at the same time, since there is a negative representation of the occupation, the funeral directors are desired as official experts. They are asked to give lectures and receive educational visits. By taking an active part in the local networks, the funeral directors try to build a confidence for their work. The funeral director ought to be seen as a resource in the society with an expert knowledge of how to take care of deceased persons, funerals and wills.

On an organisational level SBF tries to meet criticism and create a positive representation of the occupation. In the reorganisation during the 1980's, *Memento* was reshaped from a membership journal to a trade journal for a wider public base. A comparative analysis of the journal during the periods 1967-76 and 1987-99 shows a new representation of the funeral director. The images of an unsociable recluse and anti-socialist are gone. Today the funeral director is a socially competent, service minded businessman.

In the editorial articles comments about events and debates have been put forward. Several times the leaders of SBF have criticised the government for the transports of the victims of the "Estonia",

and pointed out that the ethics of the funeral directors are higher. Even the Church of Sweden has been criticised for not defending the position of the funeral. Ethics play an important role for meeting criticism about excessive prices and greediness. The funeral director wants others to look at him or her as a person of high ethical standards possessing great knowledge in their field – and not as a person with an occupational stigma.

5. Dead bodies

This chapter focuses on dead bodies. From a cultural perspective the general view on dead bodies in society and how it affects the funeral directors is discussed. From a work-life perspective it is shown what influence, physically and psychologically, dead bodies have on the job.

The isolation and deviation that funeral directors occasionally experience is due to dealing with dead bodies. With the rise of the modern society the dead were physically separated from the living. The deceased should be kept in mortuaries and managed by other persons than the family. This has come to imply a distance and alienation to dead persons, even for the next of kin, as they let the funeral director handle the entire job.

At the same time there is a nearness to the dead body. The dead body is thought to have the same characteristics as the living body. In the latemodern society, projects of the body are a part of life. With the body a person's group affiliation is shown, and the inner identity should be reflected in the outer identity. To have control over the body is important. The same view can be found in relation to the dead body. By clothing the deceased in a personal way, the former life style is put forward.

Embalming and make-up of the deceased is unusual in Sweden. In other western countries it is considerably more frequent. One reason that might help to explain the difference is that very few persons actually see the dead body. Viewings are only for the closest family, and during the funeral service the coffin is closed. Other explanations can be that embalming is done by the public sector (i.e. the personnel at the pathology department) and not by the market (i.e. the funeral directors), and that many funeral directors oppose to

“improvements” of the body. The funeral directors want to present the dead bodies in a “sleep-like-position”, preferably with eyes and mouth closed. A “good” impression is believed to help the bereavement work, while “bad-looking bodies” are not advisable to show the family.

In the discussions about embalming there are also sanitary aspects. The dead body is regarded as dirty and dangerous, and must be controlled. Choosing cremation instead of burial can be a choice to not let the body decompose. The ashes are clean and easy to handle. With cremation, instead of burial, there are more choices of interment. The “dirt” of the dead body makes the funeral directors “dirty”. But the dirt is not real, it is just a social construction. Other occupational groups, such as nurses and doctors, are not regarded the same way.

For the funeral directors the dead bodies are a great physical strain. Especially picking up the dead in the home means heavy lifting in difficult positions. Pain in the back and the neck is common among those lifting coffins and deceased. Some improvements, especially technical means and better-designed mortuaries, chapels and churches, could facilitate the job.

6. The bereaved families

This chapter is centred on the meetings with the bereaved family. In spite of the fact that the funeral directors’ work is often connected with dead bodies, it is the bereaved family that the funeral directors themselves see as the core of their work. Their work is done on behalf of the family.

In order to create an atmosphere that demonstrates trust, the funeral directors have styled their offices to resemble the home. Coffins and urns have been removed from the premises. When meeting the family the funeral director prefers the role of a counsellor rather than that of an organizer that subscribes to a standard model. The ideal situation is when the next of kin puts forward their prepared questions and then listens to the different proposals of the funeral director. But far from all relatives are that active, and the choices depend on many different circumstances. Funeral directors emphasise that the choices should be made according to the person-

ality of the deceased. The way in which former family members have been buried or how the family handled previous funerals has an impact on the choices, as do local traditions. The funeral should be unique and personal, but not too deviant.

Even after the funeral, the funeral directors need to care for the bereaved family. Phone calls from lonely widows and widowers indicate a need for aftercare. But an organised form of aftercare does not exist at the funeral businesses. A couple of funeral directors have arranged concerts for the bereaved. Two concerts of different characters are discussed in this chapter.

A funeral director's job implies talking to a variety of people and moving between different kinds of places. A flexibility and sensitivity is required, but also a power of initiative and determination to resolve problems that suddenly may arise. In that way the work is very independent. Meetings with the bereaved family can be tough psychologically. The funeral directors can be unpleasantly affected by the many personal stories and tragedies they have to listen to and deal with. Another strain prevalent in the occupation is the stress, which is due to both the ambition of being available for the bereaved and meeting their requirements, and to the perfectionism that the funeral directors strive for: nothing is allowed go wrong. Despite this constant stress, it is only the last few years the organisation has paid attention to the problem. Instead of talking to a psychologist about one's experience, the funeral directors prefer colleagues and their own families. The great gratitude from the bereaved families compensates the tough experiences.

7. Funeral rites

This chapter deals with rites, those lead by the funeral directors as well as funeral services. The meetings with the bereaved family usually have the funeral service in focus, but on the way several other rites can be performed. When removing the dead from home, at the viewing and at the interment of the urn are settings in which the funeral director takes part and rites can be performed. The viewing is an occasion when the funeral director has large possibilities to shape the rite. Thus I have provided analysis of three narratives of "a common" viewing. The analysis shows great differ-

ences between how the funeral directors want the viewing to be. One funeral director wants the viewing to make death concrete and to make the family active in the practicalities, like closing the coffin. Another leads the rites with speeches and readings, as well as the playing of music. A third leaves the ritual performance to the family. This shows that the bereaved family, who seldom has any thoughts or preferences about the viewing, will get different experiences depending on which funeral director they meet. The funeral directors take part in a creation of rites, without always being conscious of doing so.

The funeral services are lead by a minister, whose expectations on the funeral director vary extensively. The funeral directors must adjust to different situations. Funerals where the death was unexpected or caused by special circumstances, or the relatives quarrel, can place heavy demands on the funeral directors. Many meetings usually precede these funerals that require a greater devotion and a higher readiness for unexpected happenings.

To officiate on secular funerals is a way to get a new, more official, leading role. Some funeral directors find this task interesting; others find it totally unfamiliar. Rites are important for many of the funeral directors, something that is obvious when the family does not want to take part. The funeral directors may then perform shorter rites themselves.

8. Sociological analysis and discussion

The chapter merges the results of the research and provides an analysis of the work of the funeral directors. By applying different theories of professionalisation and theories of rites and balancing this with studies of sociology of religion, I provide insight into whether or not it is possible to talk about a professionalisation of the funeral directors.

I see professionalisation as a process to obtain a more established position, a space of action and an acknowledgement in the society. Professionalisation is thus continuous and not static. In this chapter several researchers' theories are discussed as possible ways to interpret the position of the funeral directors. The theories can be divided into four different points of view from which professionalisation

sation can be discussed: looking at the organisation, at the base of knowledge, at the acknowledgement and at the work on the task areas. All four aspects provide relevance for the professionalisation of the funeral directors and it is my belief that it is preferable to judge what each individual perspective can bring to the discussion, rather than to single out and focus on one.

Many organisational changes were made during the 1980's, with new investments, and new recruitment. The authorisation and the ambition to create a spirit of community, the establishment of the ethical board and the board for consumers' complaints were different ways to organise the association in what Klas Åmark calls an open cartel. This was the first step in the organisational process of professionalisation. The second step was taken when the new membership rules came into effect 1998 and the authorisation became limited in time. With the augmenting control it is possible to expel the businesses that do not fulfil the requirements. This is a classical way to professionalise a group.

Education has been one part in the organisational professionalisation, but the funeral directors have been sceptical and the demands lowered. One problem is that it is unclear what kind of knowledge the funeral directors need. Many funeral directors are self-taught or have been trained by elder colleagues and do not see the point of having a theoretical education.

Professionalisation through technical knowledge, for example by embalming, has not been of interest. Instead the funeral directors focus to a lesser degree on wares and the management of the dead, and to a higher degree on services towards the bereaved family. With the words of Inga Hellberg the orientation in the occupation has been changed from things (T) to life (L). But unlike other occupations with an orientation of life, the funeral directors lack a higher education and the area remains unregulated. To withhold the new base of knowledge, it may be necessary with a longer education, even if that does not always entails higher status. The changed orientation for the funeral directors raises new demands, but does not necessarily imply a professionalisation. It is possible, however, that the representation of the occupation can be changed when the

knowledge base is different, on the assumption that others understand the changes.

To acquire a higher position in society the funeral directors are depending on the acknowledgement of others. The funeral directors have worked hard to present themselves as an expert group in the field of death and funerals. In many cases they have been successful. The recognition is a kind of jurisdiction, which makes it possible for the funeral directors to perform essential tasks in the so-called field of funerals. Johan Edman looks at professionalisation from who is performing the central work on a task area.

The funeral directors work on five different task areas: the field of corpses, the field of logistics, the field of bereavement, the field of rites and the field of law. The biggest changes during the last few years have been that they have entered the field of bereavement, the field of rites and field of law. The bereaved family gives the funeral directors jurisdiction to have a position in these fields. In the field of bereavement and the field of rites the funeral directors compete mainly with the ministers for a position. This study can't decide what rivalry will lead to, although the possibility for funeral directors to influence the funeral service and to lead viewings point toward a stronger position for the funeral directors in the field of rites.

The funeral directors think it is central that the funeral is personal by bringing out the life of the deceased and that it brings a positive feeling. The atmosphere depends on the personal touch because they do not want the funeral to be a matter of routine. The minister should not be too formal and high-flown rather the atmosphere should be intimate and personal. The funeral ought to be "bright".

Despite that many bereaved families usually do not take part in church activities, they want a Christian funeral when someone in the family has died. The reason is often traditional in nature. The funeral directors have an important role in the field of rites as interpreters of the needs and wishes of the family. The funeral directors lead some of the rites, are responsible for decorating the church or chapel and arranging music at the funeral. Their superior and unique

position in the field of logistics consolidates their position in the field of rites. This can be seen as a professionalisation.

I find it is possible to establish a professionalisation of the funeral directors on several levels. SBF has introduced more strict rules for membership, the knowledge base and orientation has been changed from things to life and the funeral directors are seen as an expert group in the society. Finally they have found new work tasks which give them important positions in relation to others in the same fields. The professionalisation is an attempt to get away from the negative connotations that cling to the occupation. Although I maintain that a professionalisation has taken place, there is an uncertainty regarding what goal the association strives to reach and thus for a further professionalisation in the future.

9. The future

In this chapter I try to sketch different developments for the funeral directors in the future. Four themes are discussed: the funeral directors' relation to the society, to dead bodies, to the bereaved families, and to funeral rites.

Demands on a regulation of the work have been raised on parliamentary level and a licence may be necessary in the future. Perhaps demands on a higher education will be put forth. This might lead to an association for individual funeral directors, in which membership is not depending on ownership of a business.

Funeral parlours may develop into "funeral homes" with premises for eating and drinking, and for ceremonies. Further on, the funeral directors may keep the deceased on their own premises as well. In the future the bereaved families may become more informed about the possibility to individualise the farewell. This could mean that a specialisation of the funeral businesses might take place. With more individualised funerals the number of secular funerals will probably increase. The secular funerals can create a potential for the funeral directors to strengthen their positions, both by forming the contents of the funerals and by leading the ceremonies. Another development might be that the viewing form the only funeral rite. This could also help the funeral directors in their professionalisation.

Appendix

Intervjumall

Arbetet:

- Vad gör du?
- Hur har arbetet förändrats under den tid du arbetat här?
- Framtiden, vad gör du? hur tror du en arbetsdag ser ut då?
- Vilka egenskaper är viktiga att ha?
- Hur många är ni på byrån? Män/Kvinnor.
- Hur är arbetsfördelningen?
- Hur stor är byrån?

Upplevelser:

- Vad upplever du är svårt/jobbigt i yrket ?
- Vad driver dig att fortsätta med arbetet / vad är glädjen i arbetet?
- Vad svarar du på frågan: Vad jobbar du med? Undviker du någon gång att säga vad du gör?
- Hur upplever du att andra ser på dig?

Relationer till andra:

- Varför är ni medlemmar i SBF? Positivt? Negativt?
- Hur är de arbetsmässiga relationerna till de ni "samarbetar med" på orten: kyrkan, kyrkogårdsförvaltningen, sjukvården, "administrationen" (statlig/kommunal)? Problemområden? Lösningar?

Eget liv:

- Hur hamnade du på denna arbetsplats?
- Hur har du förändrats under den tid du har arbetat?
- Hur vill du ha din egen begravning?
- Hur länge har du arbetat i branschen?
- Är du medlem i Svenska kyrkan eller annat samfund?

Litteratur- och källförteckning

Litteratur

- Abbott, Andrew 1988: *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago, University of Chicago Press.
- Abiala, Kristina 2000: *Säljande samspel. En sociologisk studie av privat servicearbete*. Stockholm Studies in Sociology, N. S. 9, diss. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.
- Adams, Sheila 1993: A gendered history of the social management of death and dying in Foleshill, Coventry, during the inter-war years. I: D Clark (red) *The Sociology of Death. Theory, Culture, Practice*, s 149-168. Oxford, Blackwell.
- Adler, Patricia A. & Peter Adler 1994: Observational Techniques. I: N K Denzin & Y S Lincoln (red) *Handbook of Qualitative Research*, s 377-392. London, Sage Publications.
- Aggedal, Jan-Olof 1992: Den judiska traditionen – en hjälp i sorgearbetet. *S:t Lukas Brevet* 4/92, s 16-26.
- 1998: Kristen begravning i ett sekulariserat och pluralistiskt samhälle. I: *Begravning*, s 27-48. Svenskt gudstjänstliv, årg. 73/Tro & Tanke 1998:6. Uppsala, Svenska kyrkans forskningsråd.
 - 2000: *Griftetalets funktion som livstydningssredskap vid begravningar i Växjö stift, Strängnäs stift och Härnösand stift inom Svenska kyrkan*. Uppsats för teologie licentiatexamen. Stencil. Lund, Teologiska institutionen, Lunds universitet.
- Aiken, Lewis R. 2001: *Dying, death, and bereavement*. Mahwah, N.J., Lawrence Erlbaum Associates.
- Andersson Wretmark, Astrid 1993: *Perinatal death as a pastoral problem*. Bibliotheca Theologiae Practicae 50, diss. Stockholm, Almqvist & Wiksell.
- Ardelius, Lars 1990: Entreprenörerna. I: L Ardelius & PC Jersild, *Slutet. Om dödens höghet och låghet*, s 117- 126. Stockholm, Legenda.
- Ariès, Philippe 1978: *Döden. Föreställningar och seder i västerlandet från medeltiden till våra dagar*. Stockholm, Tidens förlag.
- Arlebrink, Jan 1999a: Religiösa och kulturella aspekter på döden och döendet. I: J Arlebrink (red) *Döden och döendet. Etiska, existentiella och psykologiska aspekter*, s 116-131. Lund, Studentlitteratur.
- 1999b: Efter döden. I: J Arlebrink (red) *Döden och döendet. Etiska, existentiella och psykologiska aspekter*, s 162-169. Lund, Studentlitteratur.
- Arvidsson, Alf 1998: *Livet som berättelse. Studier i levnadshistoriska intervjuer*. Lund, Studentlitteratur.
- Bardgett, Andrew 1994: A Job for Life. I: J Davies (red) *Ritual and Remembrance. Responses to Death in Human Societies*, s 188-199. Sheffield, Sheffield Academic Press.
- Barley, Nigel 1997: *Dancing on the Grave. Encounters with Death*. London, Abacus.
- Bauman, Zygmunt 1994: *Döden och odödligheten i det moderna samhället*. Göteborg, Daidalos.

- Beckman, Svante 1989: Professionerna och kampen om auktoritet. I: S Selander (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringsens sociala grund*, s 56-88. Lund, Studentlitteratur.
- Bell, Catherine 1997: *Ritual. Perspectives and Dimensions*. New York, Oxford University Press.
- Bellner, Anna-Lena 1997: *Professionalization and Rehabilitation. The Case of Swedish Occupational and Physical Therapists*. Linköping Studies in Arts and Science 166, diss. Linköping, Tema, Linköpings universitet.
- Bennett, Gilliam & Kate Mary Bennett 2000: The presence of the dead. *Mortality* 5(2), s 139-157.
- Berglund, Agneta & Birgitta Wallin 1999: *Fem borgerliga begravningar*. Umeå, Drivkraft.
- Berglund, Inger, i samarbete med Jørgen Straarup 1994: *Kyrkogårdens meditativa rum. Besöket, upplevelsen, gestaltningen*. Stockholm, Verbum.
- Besanceney, Jean-Claude 1997: Évolution des rites catholiques du deuil et nouvelles pratiques rituelles. I: M-F Bacqué (red) *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*, s 167-195. Paris, Éditions Odile Jacob.
- Biskopsmötet 1988: *Ett biskopsbrev om död och begravning*. Uppsala, Ärkebiskopsämbetet.
- Bloch, Maurice & Jonathan Parry (red) 1982: *Death & the Regeneration of Life*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Block, Eva 1976: *Amerikabilden i svensk dagspress 1948-1968*. Bibliotheca Historica Lundensis 41, diss. Lund, Gleerup.
- Bourdieu, Pierre 1984: *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge.
- Bradbury, Mary 1996: Representations of 'Good' and 'Bad' Death among Deathworkers and the Bereaved. I: G Howarth & P Jupp (red) *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, s 84-95. London, Macmillan.
- 1999: *Representations of Death. A Social Psychological Perspective*. London, Routledge.
- Brante, Thomas 1987: Sociologiska föreställningar om professioner. I: U Bergryd (red) *Den sociologiska fantasin – teorier om samhället*, s 124-154. Stockholm, Rabén & Sjögren.
- 1992: *Expert Society. The Origins and Development of Professions in Sweden*. Studies of Higher Education and Research 2. Stockholm, Council of Higher Education.
- Bremborg, Anna Davidsson 1997: ”...det är ju bara mamma som har dött.” *En intervjuundersökning av begravningsentreprenörer om mötet med anhöriga*. Examensarbete. Stencil. Lund, Teologiska institutionen, Lunds Universitet.
- 2000: *Från professionalisering till stigmatisering? En studie av begravningsentreprenörer utifrån ett aktörsperspektiv*. Uppsats för licentiatexamen. Stencil. Lund, Teologiska institutionen, Lunds Universitet.
- 2002: Vem tar hand om den döda kroppen? Om genusarbetsdelning på begravningsbyråer. I: C Raudvere (red) *Stigma, status och strategier. Genusperspektiv i religionsvetenskap*, s 168-182. Lund, Studentlitteratur.
- Bringéus, Nils-Arvid 1987: *Livets högtider*. Stockholm, LTs förlag.
- 1994: Vår hållning till döden. I: K Söderpalm (red) *Dödens riter*, s 9-31. Stockholm, Carlssons i samarbete med Göteborgs stadsmuseum.

- Broady, Donald 1990: *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm, HLS Förlag.
- Bromander, Jonas 2001: Stiftssammanställning av Svenska kyrkans församlingsstatistik 2000. I: J Bromander (red) *Då, nu och sedan. Perspektiv på Svenska kyrkans statistik 2000*, s 72-89. Tro & Tanke 2001:4. Uppsala, Svenska kyrkans forskningsråd.
- Burridge Michael & Rolf Torstendahl (red) 1990: *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. London, Sage.
- Bäckström, Anders 1992: *Den svenska begravningsseden. Några data i väntan på en undersökning*. Religionssociologiska Skrifter 3. Uppsala, Teologiska institutionen.
- 1992: *I Guds tjänst. En profilundersökning av Strängnäs stifts präster 1991*. Religionsociologiska Skrifter 5. Uppsala, Teologiska institutionen.
 - 1994: *I ordets tjänst. En profilundersökning av Härnösands stifts präster*. Härnösand.
 - 2000: De kyrkliga handlingarna som ram, relation och välbefinnande. I: G Gustafsson & T Pettersson (red) *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, s 134-171. Stockholm, Verbum.
- de Cacqueray, Christian 1997: *La mort est notre métier*. I: M-F Bacqué (red) *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*, s 19-47. Paris, Editions Odile Jacob.
- Carlson, Gösta 1994: Begravningskassor – för värdig hädanfärd. I: K Söderpalm (red) *Dödens riter*, s 117-128. Stockholm, Carlssons i samarbete med Göteborgs stadsmuseum.
- Chaney, David 1996: *Lifestyles*. London, Routledge.
- Clark, David 1982: *Between Pulpit and Pew. Folk Religion in a North Yorkshire Fishing Village*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cline, Sally 1996: *Lifting the Taboo. Women, Death and Dying*. London, Abacus.
- Corden, Anne, Roy Sainsbury & Tricia Sloper 2000: *When a child dies: Money matters*. Paper presented at the 5th International Conference on The Social Context of Death, Dying and Disposal, Goldsmith's College, University of London.
- Dahlgren, Curt 2000: *När döden skiljer oss åt. Anonymitet och individualisering i dödsannonser: 1945-1999*. Lund.
- 2002: Dödens semiotik. Gravstenen som odödlighetens medium. I: C Dahlgren m.fl. (red) *Religion och sociologi – ett fruktbart möte*, s 97-109. Religio 55. Lund, Teologiska institutionen, Lunds universitet.
- Danbolt, Lars Johan 1998: *De sørgende og begravelsesriten. En religionspsykologisk studie*. Psychologia et Sociologia Religionum 14, diss. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Danforth, Loring M. 1982: *The Death Ritual of Rural Greece*. Princeton, N.J., Princeton University Press.
- Davies, Celia 1999: Rethinking regulation in the health professions in the UK. Institutions, ideals and identities. I: I Hellberg m.fl. (red) *Professional Identities in Transition. Cross-Cultural Dimensions*, s 275-293. Södertälje, Almqvist & Wiksell och Göteborgs universitet, Department of Sociology.

- Davies, Christie 1996: *Dirt, Death and Dissolution: American Denial and British Avoidance*. I: G Howarth & P Jupp (red) *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, s 60-71. London, Macmillan.
- Davies, Douglas J. 1996: *The Social Facts of Death*. I: G Howarth & P Jupp (red) *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, s 17-29. London, Macmillan
- 1997: *Death, Ritual and Belief. The Rhetoric of Funerary Rites*. London, Cassell.
- Davies, Karen & Johanna Esseveld 1989: *Kvalitativ kvinnoforskning*. Stockholm, Arbetslivscentrum.
- Dellgran, Peter & Staffan Höjer 2000: *Kunskapsbildning, akademisering och professionalisering i socialt arbete*, diss. Göteborg, Göteborgs universitet.
- Den svenska högtidsboken* 2000: Göran Palm m.fl. (red) Stockholm, En bok för alla/Hallsberg, Humanisterna.
- Douglas, Mary 1997/1966: *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*. Nora, Nya Doxa.
- Døving, Cora Alexa 1995: *Gravferd, en praksisstudie av profesjoner i forbindelse med død i Oslo*. Hovedoppgave, stencil. Institutt for samfunn og kulturstudier avdeling religionshistorie, Universitetet i Oslo.
- Du & Co* 4/2000. En tidning från Posten till Sveriges småföretagare.
- Durkheim, Émile 1995/1912: *The Elementary Forms of the Religious Life*. New York, The Free Press.
- Edman, Johan 2001: *Stadsplanering som professionellt verksamhetsfält. En studie av yrkesgrupper och deras arbete*. Studia sociologica Upsaliensia, 48, diss. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis..
- Ehn, Billy 1996: *Närhet och avstånd*. I: B Ehn & O Löfgren *Vardagslivets etnologi. Reflexioner kring en kulturvetenskap*, s 89-176. Stockholm, Natur och Kultur.
- Emke, Ivan 2000: *Why the Sad Face? Professionalization, Secularization and the Changing Function of Funerals in Newfoundland*. Paper presented at the 5th International Conference on the Social Context of Death, Dying and Disposal, London, England.
- Enström, Bengt 1964: *Kyrkan och eldbegängelserörelsen i Sverige 1882-1962*. Bibliotheca Theologiae Practicae 17, diss. vid Uppsala Universitet. Lund.
- Erman, Bengt 1998: *Begravningsrätten i praktiken. Handbok med kommentarer*. Stockholm, Verbum.
- 2001: *Begravningsrätten i praktiken. Handbok med kommentarer*. Stockholm, Verbum.
- Erman, Bengt & Gunnar Norgren 2000: *Begravningskick*. Stockholm, Verbum.
- Evertsson, Anna Jönsson 2002: *"Gå vi till paradiset med sång". Psalmers funktion i begravningsgudstjänster*, diss. (Kommande)
- Ewert, Susanne 1996: *Kroppen som arena*. *Kulturella perspektiv* 2/96, s 10-21.
- Featherstone, Mike, 1994: *Kultur, kropp och konsumtion. Kultursociologiska texter*. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Featherstone, Mike & Mike Hepworth 1995: *Images of Positive Aging. A case study of Retirement Choice magazine*. I: M Featherstone & A Wernick

- (red) *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*, s 29-47. London, Routledge.
- Flick, Uwe 1998: *An Introduction to Qualitative Research*. London, Sage.
- Fog, Jette 1982: Om metode, sandhed og solidaritet. Erfaringer fra undersøgelse med intensive interviews. I: H Holter & R Kalleberg (red) *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*, s 36-54. Oslo, Universitetsforlaget.
- Frykman, Jonas 1992: I rörelse. Kropp och modernitet i mellankrigstidens Sverige. I: *Kulturella perspektiv 1/92*, s 30-42.
- 1994: Kroppens förvandlingar. Hälsa, medicin och kulturell förändring i 1900-talets samhälle. *Kulturella perspektiv 2/94*, s 48-59.
- Frykman, Jonas & Orvar Löfgren 1979: *Den kultiverade människan*. Lund, Liber Läromedel.
- Fryxelius, Valter 1996: *Det bestulna altarskåpet*. Prästmötesavhandling för Karlstads stift. Stockholm, Verbum.
- Fulton, Robert 1988: The Funeral in Contemporary Society. I: H Wass m.fl. (red) *Dying. Facing the Facts*, s 257-277. Cambridge, Hemisphere.
- FÖR 4/2001. Svenska kyrkans Församlingsförbund.
- Förbundsinfo 29/2001, 3/2002. Svenska kyrkans Församlingsförbund.
-
- Gardell, Jonas 1997: *Isbjörnarna; Cheek to cheek; Människor i solen (tre pjäser)*. Stockholm, Norstedts.
- Gerholm, Tomas 1988: On Ritual: A Postmodernist View. *Ethnos* 53(III-IV), s 190-203.
- Giddens, Anthony 1996: *Modernitetens följder*. Lund, Studentlitteratur.
- 1999: *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Göteborg, Daidalos.
- Goffman, Erving 1970: *När människor möts. Studiet av det direkta samspelet mellan människor*. Stockholm, Aldus/Bonniers.
- 1971: *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm, Rabén & Sjögren.
- 1974: *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik*. Stockholm, Rabén & Sjögren.
- Goody, Jack & Cesare Poppi 1994: Flowers and Bones: Approaches to the Dead in Anglo-American and Italian Cemeteries. *Comparative Studies in Society and History* 36(1), s 146-175.
- Gorer, Geoffrey 1965: *Death, Grief and Mourning in Contemporary Britain*. London, The Cresset Press.
- Grant, Len 1999: *A Way of Life. Portraits from the funeral trade*. Manchester, Len Grant Photography/Cornerhouse Publications.
- Gunaratnam, Yasmin 1997: Culture is not enough. A Critique of multiculturalism in palliative care. I: D Field m.fl. (red) *Death, Gender and Ethnicity*, s 166-186. London, Routledge.
- Gustafsson, Göran 1997: Deltagandet i begravningarna. Utveckling och regionala variationer. I: J Straarup (red) *Perspektiv på Svenska kyrkans statistik 1996*, s 36-64. Tro & tanke 1997:7. Uppsala, Svenska kyrkans forskningsråd.
- 1998: Begravningsamtalet – en studie av kyrklig praxis under 1900-talet. I: *Begravning*, s 129-162. Svenskt gudstjänstliv, årg. 73/Tro & Tanke 1998:6. Uppsala, Svenska kyrkans forskningsråd.

- 2000a: Begravningen – en skärningspunkt mellan stat, marknad och civilt samhälle. *Tidskrift för kirke, religion, samfunn* 13(1), s 37-49.
- 2000b: *Tro, samfund och samhälle. Sociologiska perspektiv*. Örebro, Libris
- 2000c: Värdegemenskapen kring de nordiska folkkyrkorna. I: G Gustafsson & T Pettersson (red) *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, s 97-133. Stockholm, Verbum.
- 2001: *Begravningssted på 1990-talet. Materialredovisning och resultatöversikt*. Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. Ny följd 4. Lund.

Gustafsson, Göran & Torleif Pettersson (red) 2000: *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*. Stockholm, Verbum.

Habenstein, Robert & William Lamers 1962: *The History of American Funeral Directing*. Milwaukee, Bulfin Printers.

Hagberg, Louise 1937: *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Stockholm, Wahlström & Widstrand.

Hallam, Elizabeth, Jenny Hockey & Glennys Howarth 1999: *Beyond the body. Death and social identity* London, Routledge.

Hallandsposten 2000-02-22.

Hamberg, Eva M. 2001: Kristen tro och praxis i Sverige. I: C R Bråkenhielm (red) *Världsbild och mening. En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*, s 33-65. Nora, Nya Doxa.

Hammersley, Martyn & Paul Atkinson 1995: *Ethnography. Principles in practice*. London, Routledge.

Hansson, Karl-Johan 1996: *Att leva av tro. En undersökning av den prästerliga profilen i Växjö stift*. Publikationer från Växjö stift 1. Växjö.

Hellberg, Inga 1978: *Studier i professionell organisation. En professionsteori med tillämpning på veterinäryrket*. Monografier utgivna av Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet 20, diss. Göteborg.

- 1986: Professionaliseringsprocessens förutsättningar. I: D Broady (red) *Professionaliseringsfällan. Vuxenutbildning, arbetsdelning, yrkeskunnande*, s 24-33. Stockholm, Carlssons.
- 1989: Könsutjämning och köns polarisering inom professionerna på dagens svenska arbetsmarknad. I: S Selander (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*, s 167-182. Lund, Studentlitteratur.
- 1991: *Professionalisering och modernisering. En studie av nordiska akademiker i offentlig tjänst*. Stockholm, Brevskolan/Arbetslivscentrum.
- 1995: Det professionella tjänstesamhället. I: L G Svensson & P Orban (red) *Människan i tjänstesamhället*, s 88-115. Lund, Studentlitteratur.
- 1999: Altruism and utility. Two logics of professional action. I: I Hellberg m.fl. (red) *Professional Identities in Transition. Cross-Cultural Dimensions*, s 27-41. Södertälje, Almqvist & Wiksell och Göteborgs universitet, Department of Sociology.

Hellberg, Inga, Mike Saks & Cecilia Benoit (red) 1999: *Professional Identities in Transition. Cross-Cultural Dimensions*. Göteborg, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

Hockey, Jenny 1996: Encountering the 'reality of death' through professional discourses: the matter of materiality. *Mortality* 1(1), s 45-60.

- Hockey, Jenny, Jeanne Katz & Neil Small (red) 2001: *Grief, Mourning and Death Ritual*. Buckingham, Open University Press.
- Howarth, Glennys 1993: Investigating deathwork: a personal account. I: D Clark (red) *The Sociology of Death. Theory, Culture, Practice*, s 221-237. Oxford, Blackwell Publishers.
- 1996: *Last Rites. The Work of the Modern Funeral Director*. Amityville: Baywood Publishing Company.
 - 1997: Professionalising the Funeral Industry in England 1700-1960. I: P Jupp & G Howarth (red) *The Changing Face of Death. Historical Accounts of Death and Disposal*, s 120-134. London, Macmillan Press.
 - 2000: Dismantling the boundaries between life and death. *Mortality* 5(2), s 127-138.
 - 2001: Grieving in public. I: J Hockey m.fl. (red) *Grief, Mourning and Death Ritual*, s 247-255. Buckingham, Open University Press.
- HSFR 1990: *Forskningsetiska principer i humanistisk-samhällsvetenskaplig forskning*. Antagna av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet, mars 1990. Stencil.
- Huntington, Richard, & Paul Metcalf 1979: *Celebrations of Death. The Anthropology of Mortuary Ritual*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Høeg, Ida Marie, Harald Hegstad & Ole Gunnar Winsnes 2000: *Folkekirke 2000. En spørreundersøkelse blant medlemmer av Den norske kirke*. Rapport fra Stiftelsen Kirkeforskning. Oslo, KIFO.
- Jansson, Eva 1996: *Sista resan. Möten längs vägen. En intervjubok utgiven av SBF med anledning av dess 75-årsjubileum 1997*. Stockholm, Informationsförlaget.
- Johansson, Roine 1992: *Vid byråkratins gränser. Om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete*. Arkiv avhandlingsserie 39, diss. Lund, Arkiv.
- Jonker, Gerdien: The many facets of Islam. I: C Murray Parkes m.fl. (red) *Death and Bereavement Across Cultures*, s 147-165. London, Routledge.
- Jupp, Peter C. 1993: Cremation or burial? Contemporary choice in city and village. I: D Clark (red) *The Sociology of Death. Theory, Culture, Practice*, s 169-197. Oxford, Blackwell Publishers.
- 1997: Why was England the First Country to Popularize Cremation? I: K Charmaz m.fl. (red) *The Unknown Country. Death in Australia, Britain and the USA*, s 141-154. Basingstoke, Macmillan.
- Jupp, Peter C. & Tony Walter 1999: The healthy society: 1918-98. I: P C Jupp & C Gittings (red) *Death in England – an illustrated history*, s 256-282. Manchester, Manchester University Press.
- Karlsson, Gunnar 1999: Introduktion till aktörsperspektiv. I: J Lindén m.fl. (red) *Kvalitativa metoder i arbetslivsforskning*, s 78-83. Stockholm, Rådet för arbetslivsforskning.
- Kearl, Michael 1989: *Endings. A Sociology of Death and Dying*. New York, Oxford University Press.
- Klass, Dennis, Phyllis R. Silverman & Steven L. Nickman (red) 1996: *Continuing Bonds. New Understandings of Grief*. London, Taylor & Francis.
- Kristianstadsbladet* 2002-04-05.
- Kvale, Steinar 1997: *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund, Studentlitteratur.

- Kyrkogården 6/2001. Tidskrift för kyrkogårdsfrågor.
- Kyrkohandboken 1986. *Den svenska kyrkohandboken, del 1. Den allmänna gudstjänsten och de kyrkliga handlingarna. Antagen för Svenska kyrkan av 1986 års kyrkomöte.* 1987 Stockholm, Verbum.
- Kyrkoordningen 1999: *Kyrkoordning med angränsande lagstiftning för Svenska kyrkan.* Stockholm, Verbum.
- Levine, Ellen 1997: Jewish views and customs on death. I: C Murray Parkes m.fl. (red) *Death and Bereavement Across Cultures*, s 98-130. London, Routledge.
- Lindgren, Rune M. 1978: *Den tysta marknaden.* Bjästa, CEWE-förlaget.
- Lindgren, Simon 1998: *Ungdomsbilder. Text och kontext i den norrbottniska mediediskursen från trettiotal till åttiotal.* Umeå studies in sociology 113. Umeå, Umeå universitet.
- Lindgren, Torgny 1987: *Ljuset.* Stockholm, Norstedts förlag.
- Litten, Julian 1991: *The English Way of Death. The Common Funeral Since 1450.* London, Robert Hale
- 1997: The Funeral Trade in Hanoverian England 1714-1760. I: P Jupp & G Howarth (red) *The Changing Face of Death. Historical Accounts of Death and Disposal*, s 48-61. London, Macmillan Press.
- Lundin, Susanne & Lynn Åkesson 1995: Att skapa liv och utforska död. *Kulturella perspektiv* 1/95, s 25-41.
- Lundin, Susanne & Lynn Åkesson (red) 1996: *Kroppens tid. Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle.* Stockholm, Natur och Kultur.
- van Maanen, John 1988: *Tales of the Field. On Writing Ethnography.* Chicago, University of Chicago Press.
- Magnússon, Finnur 1996: *Janusansiktet. Vård och vardag på ett sjukhem.* Stockholm, Carlssons.
- Magnusson, Jan 2000: *Traditionellt, modernt och postmodernt kring döden.* Lund, Studentlitteratur
- Mason, Jennifer 1996: *Qualitative Researching.* London, Sage.
- McGuire, Meredith B. 1992: *Religion. The Social Context.* Belmont, Ca., Wadsworth.
- Mellor, Philip A. 1993: Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death. I: D Clark (red) *The Sociology of Death. Theory, Culture, Practice*, s 11-30. Oxford, Blackwell Publishers.
- Melucci, Alberto 1992: *Nomader i nuet. Sociala rörelser och individuella behov i dagens samhälle.* Göteborg, Daidalos.
- Millerson, Geoffrey 1964: *The Qualifying Associations. A Study in Professionalization.* London, Routledge & Kegan Paul.
- Mitchell, Margaret 1996: Police Coping with Death: Assumptions and Rhetoric. I: G Howarth & P C Jupp (red) *Contemporary Issues in the Sociology of Death, Dying and Disposal*, s 137-148. London, Macmillan Press.
- Mitford, Jessica 1963: *The American Way of Death.* London, Hutchinson.
- 1998: *The American Way of Death Revisited.* New York, Alfred A. Knopf.
- Mjöberg, Lotte 1995: *Femtio år i livets tjänst. Fonus i går, i dag, i morgon.* Stockholm, Informationsförlaget och Fonus.
- Modéus, Martin 2000: *Tradition och liv.* Stockholm, Verbum.

- Motion i Första kammaren 1924:116.
- Motion till riksdagen 1999/2000:N263 av Lars Elinderson (m) ”Auktorisation av begravningsentreprenörer m.m.”
- Motion till riksdagen 2000/01:K343 av Carina Hägg (s) ”Begravningskostnader.”
- Motion till riksdagen 2001/02:K283 av Gudrun Lindvall m.fl. (mp) ”Spridning av aska efter avliden.”
- Motion till riksdagen 2001/02:K382 av Per Lager (mp) ”Ny begravningsmetod.”
- Mulkay, Michael 1993: Social death in Britain. I: D Clark (red) *The Sociology of Death. Theory, Culture, Practice*, s 31-49. Oxford, Blackwell Publishers.
- Nationalencyklopedins ordbok* Band 1 (A-Hz) 1995. Höganäs, Bra Böcker.
- Nationalencyklopedins ordbok* Band 2 (Hå-Reko) 1996. Höganäs, Bra Böcker.
- Nuttall, Derek 1997: The need of bereaved people at the time of the funeral. I: P C Jupp & T Rogers (red) *Interpreting Death. Christian Theology and Pastoral Practice*, s 87-97. London, Cassell.
- Nylén, Anna-Maja 1958: Från grannkvinnor till serviceyrke. I: *Fataburen*, s 195-197. Stockholm, Nordiska museet.
- Nylund, David F. 1917: *Begravningsritualet och Begravnings seder i den svensk-lutherska kyrkan*. Diss. vid Uppsala Universitet. Eskilstuna.
- Om begravning* 1996. Stockholm, Svenska kyrkans församlings- och pastoratsförbund.
- Paasilinna, Arto 2001: *Hoppсан, jag är död!* Stockholm, Brombergs.
- Palm, Anne-Marie 1996: Kampen mot kroppen – matmissbruk och självsvalt. I: S Lundin & L Åkesson. *Kroppens tid. Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*, s 123-156. Stockholm, Natur och Kultur.
- Parkin, David 1992: Ritual as spatial direction and bodily division. I: D de Coppet (red) *Understanding Rituals*, s 11-25. London, Routledge.
- Parkin, Frank 1979: *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*. London, Tavistock Publication.
- Parsons, Brian 1999: Yesterday, today and tomorrow. The UK funeral industry in the twentieth century. *Mortality* 4(2), s 127-145.
- Pettersson, Per 2000: *Kvalitet i livslånga tjänsterelationer. Svenska kyrkan ur tjänsteteoretiskt och religionssociologiskt perspektiv*. Stockholm, Verbum.
- Pleijel, Hilding 1983: *Jordfästning i stillhet – från samhällsstraff till privatceremoni. En samhällshistorisk studie*. Samlingar och studier till Svenska kyrkans historia 45. Lund, Arken.
- Prior, Lindsay 1989: *The Social Organization of Death. Medical Discourse and Social Practices in Belfast*. Basingstoke, Macmillan.
- Rappaport, Roy A. 1999: *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Reimers, Eva 1994: Vad gör de med dopet? Några människors bruk av en kyrklig handling. I: O Wikström (red) *Rit, symbol och verklighet. Sex studier om ritens funktion*, s 33-52. Tro & Tanke 1994:6. Uppsala, Svenska kyrkans forskningsråd.

- 1995: *Dopet som kult och kultur. Bilder av dopet i dopsamtal och föräldrainsamtalintervjuer*. Linköping Studies in Arts and Science 132, diss. Stockholm, Verbum.
 - 1999: Döden och identiteten. Gravar och begravningar som kulturell kommunikation. *Kulturella perspektiv* 1/99, s 39-52.
- Reimerson, Charlotte 1994: *Den sista tjänsten. Om död och begravning*. Stockholm, Brevskolan.
- Repstad, Pål 1993: *Närhet och distans. Kvalitativa metoder i samhällsvetenskap*. Lund, Studentlitteratur.
- Richards Thomas J. & Lyn Richards 1996: Using Computers in Qualitative Research. I: N K Denzin & Y S Lincoln (red) *Handbook of Qualitative Research*, s 445-462. London, Sage Publications.
- Richardson, Ruth 1989: Why was death so big in Victorian Britain? I: R Houlbrook (red) *Death, Ritual, and Bereavement*, s 105-117. London, Routledge.
- Riksdagens protokoll 2001/02:53, 10§. 2002-01-17.
- Romanoff, Bronna D. & Marion Terenzio 1998: Rituals and the Grieving Process. *Death Studies* 22(8):697-711.
- Rosaldo, Renato 1993: *Culture and Truth. The Remaking of Social Analysis*. London, Routledge.
- Rykind-Eriksen, Kirsten 1993: 'Gud er god'. Begravelsespraksis – set fra de efterladtes side. I: *Livshjælp. Undersøgelser af begravelsespraksis og kirkegårdskultur i Danmark*, s 19-94. Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer. Århus.
- Råd & Rön* 5/99, 6-7/99, 8/99.
- Rådström, Niklas 1999: *Drivved från Arkadien*. Stockholm, Wahlström & Widstrand.
- Seale Clive 1995: Heroic Death. *Sociology* 29(4), s 597-613.
- 1998: *Constructing Death. The Sociology of Death and Bereavement*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Seale, Clive & Moira Kelly 1998: Coding and analysing data. I: C Seale (red) *Researching Society and Culture*, s 146-163. London, Sage.
- Selander, Staffan 1989: Förvetenskapligandet av yrken och professionaliseringsstrategier. I: S Selander (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*, s 111-123. Lund, Studentlitteratur.
- 1989 (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*. Lund, Studentlitteratur.
- SFS 1982:763 *Hälso- och sjukvårdslagen*, med ändring 1998:1660. Socialdepartementet.
- SFS 1990:1144 *Begravningslagen*, med ändringar t.o.m. 2000:1186. Kulturdepartementet.
- SFS 1995:832 *Obduktionslagen*. Socialdepartementet.
- Shilling, Chris 1993: *The Body and Social Theory*. London, Sage.
- Silverman, David 1998: Research and social theory. I: C Seale (red) *Researching Society and Culture*, s 97-110. London, Sage.
- Sjölin, Ingegerd 1999: *Dopsed i förändring. Studier av Örebro pastorat 1710-1910*. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis 40, diss. Lund, Lund University Press.

- SKU 2000:1. *Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Gudstjänstordning*. Uppsala, Svenska kyrkan.
- Smale, Bernard 1997: The Social Construction of Funerals in Britain. I: K Char-maz m.fl. (red) *The Unknown Country. Death in Australia, Britain and the USA*, s 113-126. Basingstoke, Macmillan.
- Small, Neil 2001: Theories of grief: a critical review. I: J Hockey m.fl. (red) *Grief, Mourning and Death Ritual*, s 19-48. Buckingham, Open University Press.
- Solberg, Anne 1982: Erfaringer fra feltarbeid. I: H Holter & R Kalleberg (red) *Kvalitative metoder i samfunnsforskning*, s 123-136. Oslo, Universitetsforlaget.
- SOSF 1990:8 (M) *Socialstyrelsens allmänna råd rörande omhändertagande av foster efter abort*.
- SOSF 1996:29 (M) *Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om vissa åtgärder inom hälso- och sjukvården vid dödsfall*.
- SOU 1989:99 *Organdonation och transplantation – psykologiska aspekter. Studier rörande allmänhetens och sjukvårdspersonalens uppfattningar och erfarenheter*. Rapport utgiven av transplantationsutredningen. Socialdepartementet. Stockholm, Allmänna förlaget.
- SOU 1990:82 *Vad kostar begravningar – vem betalar?* Betänkande av begravningskostnadsutredningen. Civildepartementet. Stockholm, Allmänna förlaget.
- SOU 1992:16 *Kroppen efter döden*. Slutbetänkande av transplantationsutredningen. Socialdepartementet. Stockholm, Allmänna förlaget.
- SOU 1992:17 *Den sista undersökningen – obduktionen i ett psykologiskt perspektiv. Studier rörande allmänhetens, de anhörigas och vårdpersonalens inställning*. Rapport utgiven av transplantationsutredningen. Socialdepartementet. Stockholm, Allmänna förlaget.
- SOU 1997:42 *Staten och trossamfunden. Begravningsverksamheten*. Betänkande av begravningsverksamhetskommittén. Kulturdepartementet. Stockholm, Fritze.
- Stange, Jesper 1993: Begravelseshandlingens forpufning. I: *Livshjælp. Undersøgelser af begravelsespraksis og kirkegårdskultur i Danmark*, s 95-138. Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer. Århus.
- Stenberg, Leif 1999: *Muslim i Sverige – lära och liv*. Stockholm, Bilda.
- Straarup, Jørgen 1994: Ritens sociala sammanhang. I: O Wikström (red) *Rit, symbol och verklighet. Sex studier om ritens funktion*, s 21-31. Tro & Tanke 1994:6. Uppsala, Svenska kyrkans forskningsråd.
- Sundback, Susan 2000: Medlemskapet i de lutherska kyrkorna i Norden. I: G Gustafsson & T Pettersson (red) *Folkkyrkor och religiös pluralism – den nordiska religiösa modellen*, s 34-73. Stockholm, Verbum.
- Svensson, Ingeborg 2000: Liket i garderoben. Begravningsritualer i spåren av aids. I: E Reimers & S Lindström (red) *Blott i det öppna. Kyrkornas och kärlekens olika vägar*, s 99-122. Stockholm, Verbum.
- Svensson, Lennart G. 2001: Recension. *Sociologisk forskning* 2/01, s 109-115.
- Sylvestre, Danielle 1997: Qui sont les professionnels de la mort?. I: M-F Bacqué (red) *Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires*, s 49-74. Paris, Editions Odile Jacob.
- Tanggaard, Per 1977: ”Jeg vet meg en søvn...”. En analyse av dødens plass og dødsritualenes funksjoner i samfunnet. I: P Repstad (red) *Det religiøse*

- Norge. *En samling religionssosiologiske artikler*, s 245-276. Oslo, Gyldendal.
- 1992: *Begravelsesbyrået bedre enn sitt rykte presten ikke verst hun heller. De pårørendes erfaringer og opplevelser med begravelsebyrå og prester i møte med død, sorg og gravferd*. Forskningsrapport innen det tverrfaglige prosjektsamarbeidet Døden på norsk. Stencil.
- Torstendahl, Rolf 1989: Professionalisering, stat och kunskapsbas. Förutsättningar för en teoribildning. I: S Selander (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*, s 23-36. Lund, Studentlitteratur.
- Turner, Bryan s 1995: Aging and identity. Some reflections on the somatization of the self. I: M Featherstone & A Wernick (red) *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*, s 245-260. London, Routledge.
- Turner, Victor 1987: rites of passage. A Few Definitions. I: M Eliade (red) *The Encyclopedia of Religion* Vol. 12, s 386-387. New York, Macmillan Publishing Company.
- Wall, Bruno 2000: *Gravskick i förändring – tradition och visioner*. Stockholm, Svenska kyrkans Församlingsförbund.
- Walsh, David 1998: Doing ethnography. I: C Seale (red) *Researching Society and Culture*, s 217-232. London, Sage.
- Walter, Tony 1990: *Funerals: and how to improve them*. London, Hodder & Stoughter.
- 1993: Sociologists never die: British sociology and death. I: D Clark (red) *The Sociology of Death. Theory, Culture, Practice*, s 264-295. Oxford, Blackwell Publishers.
 - 1994: *The Revival of Death*. London, Routledge.
 - 1996a: A new model of grief. *Mortality* 1(1), s 7-27.
 - 1996b: *The eclipse of eternity. A sociology of the afterlife*. Basingstoke, Macmillan.
 - 1997: Committal in the crematorium. I: P C Jupp & T Rogers (red) *Interpreting Death. Christian Theology and Pastoral Practice*, s 202-214. London, Cassell.
 - 1999a: *On Bereavement. The Culture of Grief*. Buckingham, Open University Press.
 - 1999b (red) *The Mourning for Diana*. Oxford, Berg.
- Vandendorpe, Florence 2000: Funerals in Belgium: the hidden complexity of contemporary practices. *Mortality* 5(1), s 18-33.
- Wernick, Andrew 1995: Selling funerals, imaging death. I: M Featherstone & A Wernick (red) *Images of Aging. Cultural Representations of Later Life*, s 280-293. London, Routledge.
- Winkel, Heidemarie 2001: A postmodern culture of grief? On individualization of mourning in Germany. *Mortality* 6(1), s 65-79.
- Wolkoff, Robert 1994: Tankar om döden. I: K Söderpalm (red) *Dödens riter*, s 129-138. Stockholm, Carlssons i samarbete med Göteborgs stadsmuseum.
- Worden, J. William 1999: *Sorgerådgivning och sorgeterapi. En bok för alla som har att göra med sörjande människor*. Lysekil, Slussens förlag.
- Young, Michael & Lesley Cullen 1996: *A Good Death. Conversations with East Londoners*. London, Routledge.

- Ziehe, Thomas 1992: *Kulturanalyser. Ungdom, utbildning, modernitet. Essäer*. 2:a upplagan. Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Zuesse, Evan M. 1987: ritual. I: M Eliade (red) *The Encyclopedia of Religion* Vol. 12, s 405-422. New York: Macmillan Publishing Company.
- Åhrén, Eva 1996: En ljusare blick på dödens mystère. *Hjärnstorm* (Print) 56/57, s 16-20.
- Åhrén Snickare, Eva 2002: *Döden, kroppen och moderniteten*. Linköping Studies in Arts and Science 249, diss. Stockholm, Carlssons.
- Åkesson, Lynn 1996: Döda kroppars budskap. I: S Lundin & L Åkesson (red) *Kroppens tid. Om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*, s 219-250. Stockholm, Natur och Kultur.
- 1997: *Mellan levande och döda. Föreställningar om kropp och ritual*. Stockholm, Natur och Kultur.
- Åmark, Klas 1989: Öppna karteller och sociala inhägnader. Konkurrensbegränsningsstrategier bland professionella yrkesgrupper i Sverige 1860-1950. I: S Selander (red) *Kampen om yrkesutövning, status och kunskap. Professionaliseringens sociala grund*, s 89-109. Lund, Studentlitteratur.
- Öhlander, Magnus 1999a: Utgångspunkter. I: L Kaijser & M Öhlander (red) *Etnologiskt fältarbete*, s 9-23. Lund, Studentlitteratur.
- 1999b: Deltagande observation. I: L Kaijser & M Öhlander (red) *Etnologiskt fältarbete*, s 73-88. Lund, Studentlitteratur.

Tryckta källor från SBF

- Att dela sorgen. En vägledning för släkt och vänner*. 1994.
- Att skapa. Ett minne för livet*.
- Att ta farväl. Några ord till dig som mist en nära anhörig*. 1997. Verbum.
- Dödsannonsen. Några vägledande synpunkter*. Av: Lars Bondeson. 1990.
- Ett minne för livet. Råd från begravningsbyrån*. 1997.
- Ett personligt avsked. Blommor vid dödsfall och begravningar*. EuroFlorist och SBF.
- Ett stöd för minnet. Att komma ihåg vid dödsfall*. 2000.
- Hur gör jag nu? En skrift om begravningar*. 1993.
- Hänt i månaden januari 2000-september 2001*.
- Inför livets slut. Att underlätta för sina efterlevande*. 1999.
- Kurskatalog 2002*.
- Lacrymosa. Solosånger med orgelackompanjemang till begravnings- och musikgudstjänster*. 1993. Kjell Bengtsson (red) SBF och Sveriges kyrkosångs förbund. Stockholm, Gehrmans förlag.
- Lamentatio. Musik för begravningsgudstjänst och meditation för flöjt, violin eller violoncell och orgel*. 1993. Kjell Bengtsson (red) SBF och Sveriges kyrkosångs förbund. Stockholm, Gehrmans förlag.
- Marknadsdialogen 2*.
- Medlemsförteckning*. November 1998.

Medlemsförteckning 2000-09-21.

Memento 1/1967-4/1976, 1/1987-2/2002, *Jubileumsnumret* 1997.

Memento Mori. 1998.

Memento Mori 2. Sju sånger med orgelackompanjemang. Komponerade sommaren 1998 av Per Grundberg i samverkan med Sveriges Begravningsbyråers Förbund.

Min farfar och lammen. En berättelse av Ulf Nilsson illustrerad av Jens Ahlbom, till barn och föräldrar inför en begravning. 1999.

Praktikan. Maj 1990.

Praktikan. November 1998.

Vem är ver vad? Bouppteckning, bouppteckning och arvskifte. 1998.

Verksamhetsberättelse 1998. Sveriges Begravningsbyråers Förbund, Begravningsbyråernas Service AB, Memento Begravningsbyråtjänst AB.

Verksamhetsberättelse 1999. Sveriges Begravningsbyråers Förbund, Begravningsbyråernas Service AB, Memento Begravningsbyråtjänst AB.

Verksamhetsberättelse 2000. Sveriges Begravningsbyråers Förbund, Begravningsbyråernas Service AB, Memento Begravningsbyråtjänst AB.

Önskemål. Inför livets slut.

Otryckta källor

Arkivmaterial

Kyrklig sed 1968, 1974, 1986 och 1995. Svar på frågelistor från Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv, LUKA.

Nm 166 *Begravningsentreprenörsyrkets traditioner*. EU 52195-54647, svar på frågelistan från Nordiska museet.

Nm 229 *Död och begravning*. Svar på frågelistan från Nordiska museet.

Fältobservationer

Begravningsbyrå 1: sju dagar 1999, två veckor december 2000.

Begravningsbyrå 2: två veckor januari-februari 2001.

Begravningsbyrå 3: två veckor mars-april 2001.

Begravningsbyrå 4: två veckor september 2001.

Konsert 1: 1999-03-07, Allhelgonakyrkan, Lund.

Konsert 2: 1999-11-21, Limhamns kyrka, Malmö.

Internetkällor

www.begravningar.org 2002-04-02.

www.fondkistan.se/lista.html 2002-03-19.

www.sci-corp.com/html/ascihistory.html 2002-03-19.

www.skkf.com/sbt/kravspec_kistor.html 2002-02-20.

Muntliga källor

- Anonym källa (namn finns hos författaren) 2001-10-02, telefonsamtal, Danderyds sjukhus, Stockholm.
- Axelsson, Håkan 1999-03-24, intervju, Axelssons begravningsbyrå, Lund.
- Cederqvist, Göran 2001-10-02, telefonsamtal, Karolinska sjukhuset, Stockholm.
- Forslund, Bo 2000-04-11, 2000-05-10, 2001-05-29, telefonintervjuer, SBF:s förbundsdirektör 1985-2001, Stockholm.
- Gustafsson, Christer 2002-03-04, intervju, tf. förbundsdirektör, SBF, Stockholm.
- Jacobsson, Bengt 1999-11-22, intervju, Limhamns begravningsbyrå, Malmö.
- Lindskog, Tommy 2002-08-13, telefonsamtal, UMAS, Malmö.
- Pettersson, Anette 1999-03-31, intervju, A.F. Beckmans begravningsbyrå, Stockholm.
- Rickenberg, Kerstin 2002-06-07, telefonsamtal, SBF:s kansli.
- Signäs, Birger 2001-10-17, föreläsning på kurs RBT 003 vid Lunds Universitet, begravningsentreprenör, Malmö.
- 33 begravningsentreprenörer, intervjuade under 14/1-4/11 1999 samt 23/1-13/2 2002. Inspelade band samt utskrifter finns hos författaren.

Förkortningslista

EU	Etnologiska undersökningen
Nm	Nordiska museet
SBF	Sveriges Begravningsbyråers Förbund
SFS	Svensk författningssamling
SKU	Svenska kyrkans utredningar
SOSFS	Socialstyrelsens författningssamling

LUND STUDIES IN SOCIOLOGY OF RELIGION

EDITOR: CURT DAHLGREN

1. Paula Håkansson: Civilreligion med ett mänskligt ansikte. President Václav Havels tankar om individ, religion och samhälle. Lund 2002.
2. Anna Davidsson Bremborg: Yrke: begravningsentreprenör. Om utanförskap, döda kroppar, riter och professionalisering. Lund 2002.